

ДИЛРАБО ҚУВВАТОВА

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ

ЎЗБЕК ПОЭМАЧИЛИГИДА ЖАНР ВА

УСЛУБ РАНГ-БАРАНГЛИГИ

«Фан»

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ДИЛРАБО ҚУВВАТОВА

**XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК
ПОЭМАЧИЛИГИДА ЖАНР ВА
УСЛУБ РАНГ-БАРАНГЛИГИ**

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
Тошкент – 2010

УДК 821.512.133-1

ББК 83.3(5Ў)6

Қ 71

Монографияда XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигидаги жанрий-услубий излакигалар, ушбу давр ўзбек поэмачилигининг тараққиёт йўналишлари хусусида фикр юритилган. Шунингдек, унда фольклор сюжетлари, образлари ва мотивларидан фойдаланиш борасидаги тажрибалар кейинги йиллар ўзбек поэмалари бадиий структурасини бойитганлиги, миллий руҳни кучайтиришга хизмат қилганлиги муайян назарий масалалар асосида ёритилган. Адабий жараённинг етакчи тамойилларини назарий умумлаштириш, шоирларнинг бадиий маҳоратини кўрсатиш асносида лиро-эпик жанрдаги бадиий-эстетик изланишлар қиёсий-типологик йўсинда ўрганилган.

Китоб адабиётшунос олямлар, олий ўқув гортларининг ўзбек филологияси факультетларида таълим олаётган талабалар ҳамда адабиётшунослик йўналиши бўйича илмий галаниш олиб бораётган тадқиқотчи ва аспирантларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Н. РАҲИМЖОНОВ,

филология фанлари доктори

Тақризчилар:

О. САФАРОВ,

филология фанлари доктори, профессор

Х. КАРИМОВ,

филология фанлари доктори, профессор

ISBN 978-9943-19-076-4

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти, 2010 йил

*Ушбу китобимни эҳтиром билан
муносибонажоним Руқия Сайфулло
қизининг қутлуғ 70 йиллигига
бағишлайман*

КИРИШ

Жаҳон адабиёти тарихининг кейинги бир-икки юз йиллигига назар солинса, поэма жанридаги асарлар бадиий-эстетик тафаккур такомиллида муҳим ўрин эгаллаганлиги кузатилади. Гёте, Байрон, Нозим Ҳикмат, Александр Блок, Сергей Есенин, Владимир Маяковский, Александр Твардовский, Владимир Луговской, Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Юстинас Марцинкявичюс, Мустай Карим, Давид Кугултинов, Ўлжас Сулаймон, Мўмин Қаноат, Расул Ҳамзатов, Қайсин Қулиев каби шоирлар бу жанрнинг бадиий гўзал намуналарини яратдилар.

XX аср бошларида ўзбек адабиётида бармоқ тизимига асосланган янги типдаги поэма жанри шаклланиб, ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтди. Унинг бадиий такомиллигида Фитрат, Чўлпон, Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Ғайратий, Усмон Носир, Элбек, Султон Жўра, Ҳасан Пўлат ва бошқа шоирларнинг хизматлари катта бўлди.

Айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмида поэмачилик алоҳида мавқега эришди. Бу даврда яратилган поэмалар ғоявий-бадиий жиҳатдан юксаклиги билан эътиборни тортади. Улар поэманинг хилма-хил жанр кўринишлари сифатида намоён бўлди. Хусусан, Миртемирнинг “Сурат”, Зулфиянинг “Қуёшли қалам”, “Хотирам синиқлари”, Асқад Мухторнинг “Мангуликка даҳлдор”, “Дол қоя”, Мирмуҳсиннинг “Невара”, “Авесто”, “Широқ”, А.Ориповнинг “Ҳаким ва ажал”, “Жаннатга йўл”, “Ранжом”, Э.Воҳидовнинг “Нидо”, “Рухлар исёни”, “Орзу чашмаси”, О.Матжоннинг “Таплашадиган вақтлар”, “Беруний”, “Паҳлавон Макмуд”, “Ҳаққуш қичқирғи”, “Минг бир ёғду”, Ж.Қамолнинг “Армон”, “Тош туғён”, шунингдек, Ҳ.Шариповнинг “Боғқўча болалари”, “Қилмиш-қидирмиш”, Х.Давроннинг “Ватан ҳақида етти ривоят”, У.Азимнинг “Халил Султон”, М.Юсуфнинг “Кўхна қудук”, “Қора қуёш”, О.Ҳожиёевнинг “Нажот”, А.Суюннинг “Сарбадорлар”, “Бешбармоқ”, “Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча достони”, И.Отамуроднинг “Ёбондаги ёлғиз дарахт”, “Узоқлашаётган оғриқ”, “Тағаззул”, С.Сайиднинг “80-йиллар”, “Тўполондарё билан хайрлашув”, Қ.Раҳимбоевнинг “Қишнинг охири”, “Тавба”, А.Қутбиддиннинг “Изоҳсизлуғат”, Фахриёрнинг “Ёзик” сингари поэмалари бу жиҳатдан ажралиб туради.

Лирик, лиро-эпик, драматик, фалсафий-драматик, тарихий поэмалар, қасида-поэма, масал-поэма, эртак-поэма, марсия-поэма, бахшиёна-достон, достон-хроиника кўринишидаги бундай поэмаларда халқимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, ғам-ташвишлари, эрк ва мустақиллик ҳақидаги орзу-интилишлари, ўй-кечинмалари ўзига хос бадиий ифода этилган. Улар ўта халқчиллиги, миллийлиги билан ажралиб туради. Фольклоризмлар поэмалар табиатидаги мазкур жиҳатларни белгиловчи муҳим омиллар сирасидандир. XX асрнинг иккинчи ярмида яратилган ўзбек поэмаларида ижодкорлар жамият тараққиетида юз берган қатор ижтимоий-сиёсий, тарихий ўзгаришлар: шўро салтанитининг емирилиши, халқимизнинг мустақилликка, эрка интилишини, олис ўтмиши ва буюк сиймолари ҳаёти камда тақдирини жонли лавҳаларда акс эттирдилар. Мазкур бадиий-эстетик тажрибани, унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, илмий-пазарий жиҳатдан умумлаштириш муҳим масалалардан биридир.

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги муайян тизимни ташкил этади. Уларда, аввало, лирик ва эпик ифодага хос жиҳатларнинг уйғунлашувини, халқ оғзаки ижоди ва жақон поэмачилиги бадиий-эстетик тажрибаларига таяниш ҳолатларини кузатиш мумкин. Шу маънода давр поэмачилигининг ўзига хос жанр системасини, табиатини, тадрижий тақомилани ва бадииятини муайян назарий масалаларга боғлиқ ҳолда ўрганиш ғоятда долзарб вазифа саналади.

Дарҳақиқат, лиро-эпик турга мансуб поэма намуналари ўзининг мавзуй ва шаклий хусусиятларига кўра кўплаб жанр кўринишларига эга. Шу жиҳатига асосланиб, уни жақон адабиётшунослиги илмидаги каби яхлит тизим сифатида тадқиқ қилиш тақозо этилади. Ўзбек адабиётида поэма жанри тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтди. Унинг бадиий тақомилида турли омиллар таъсирини кузатиш мумкин. Шуни инобатга олиб, поэма жанрининг турли йиллардаги тараққиёт омилларини, бир-биридан фарқланувчи қаҳрамонларини, тасвир ва бадиий талқин йўсинларини алоҳида ўрганиш зарур. XX асрнинг иккинчи ярми поэмачилигига, аввало, фольклор асарлари ва Шарк мумтоз адабиётининг ҳаётбахш анъаналари самарали таъсир кўрсатди. Хусусан, халқ оғзаки ижодининг миф, эртак, афсона, ривоят, нақл, достон, мақол, кўшиқ каби жанрлари барча даврларда ғоявий ва шаклий жиҳатдан ёзма адабиёт ривожига хизмат қилиб келган. Бу жанрларга хос хусусиятларни шакл ва мазмун жиҳатидан асар матнига синтдириш ҳамда уларга хос анъанавий эпик образлар ва мотивларни замонавий ғояларга ҳамоҳанг тарзда қўллаш муайян поэтик анъана тусини олган. Хусусан, поэмачиликда бу ҳолат ёрқин кузатилади.

А.Карпов, В.С.Кубилгос, И.Кирпель, В.П.Киканс, М.Числов, В.Велиев, В.Асрорий сингари рус ва кардош халқлар адабиётшуносларининг

тадқиқотларида фольклор ва бадиий адабиёт алоқалари поэма жанридаги асарлар мисолида ўрганилган¹. Бинобарин, рус олими А.Карпов С.Есенин поэмаларини ўргатган жараёнида бир жиҳатга алоҳида эътибор қаратади. Бу шоир поэмалари таркибида рус халқ кўшиқлари (чапушқалар)нинг киритилиши билан боғлиқ. Олимнинг ёзишича, поэмада халқ анъанавий кўшиқлари (чапушқалар)дан фойдаланиш халқнинг борлиқни англаши ва акс эттиришида, хис қилишида муҳим восита бўлиб хизмат қилади². Литвалик адабиётшунос В.П.Киканс эса В.Луговскойнинг "Аср ўртаси", О.Чиладзеинг "Муҳаббат ҳақида достон", П.Бошнинг "Туганмас томчи ҳақида баллада" достонлари хусусида фикр юритар экан, уларда ўтмишга, миф ва афсоналарга мурожаат этиш муайян анъанага айланганлигини алоҳида таъкидлайди. Ёхуд олим фольклор материали уруга йиллари поэмалари фабуласини бойитганлигини асослайди, фольклор анъаналари поэмаларда чуқур ўрин эгаллаб, халқнинг куч-қудрати билан баҳодирлиги эпик тимсоллар воситасида тасвирлаб берилганлигини айтди³. *В.С.Карпов*

Рус адабиётшуноси М.Числовнинг фикрига кўра, поэма сюжетига киритилган фольклор персонажлари, биринчидан, ўзига хос эпик белгиларини йўқотмайди. Иккинчидан, улар орқали воқелиқни маконий ва замоний кенгликда тасвирлаш имконияти пайдо бўлади⁴. Чунки фольклор персонажлари анъанавийлиги, инсоният бадиий тафаккурининг тадрижий босқичларига хос хусусиятларни ўзида умумлаштирилганлиги, эпик тасвир қонуниятларига бўйсундирилганлиги билан эътиборни тортади.

Озарбойжон адабиётшуноси В.Велиев Самад Вурғун ижодида қўлланилган фольклоризмларнинг роли ва аҳамиятини назарий умумлаштириб, шундай ҳулосага келади: "Самад Вурғун поэзиясининг кучли томони шундаки, у халқ мақол ва маталларидан ўз асарларида ўринли фойдалана билган. Бу эса ўзига хос табиийлик - оддийликни юзага келтириш билан бир қаторда асарнинг ғоявий мазмунини, образлар моҳиятини чуқур очишга хизмат қилган"⁵. Литвалик адабиётшунос В.Кубильюс Ю.Марцинкявичюс гтоэмалари ҳақида фикр юритар экан, "Девор" асарида қадимги мавжудот-

¹Карпов А. Русская советская поэма. Москва: Художественная литература, 1989; Кубильюс В.С. Современная литовская поэзия. Москва: Знание, 1969; Кирпель И. Лирический герой современной поэмы. Киев: Радянський письменник, 1977; Киканс В.П. Современная советская поэма. Рига: Знание, 1982; Числов М. Время зрелости - пора поэмы. Москва: Советский писатель, 1986; Велиев В.А. Поэмы Самеда Вургуна. АҚД. Баку, 1958; Асрорий В. Адабиёт ва фольклор. Душанбе: Ирфон, 1967.

²Карпов А. Русская советская поэма. Москва: Художественная литература, 1989. С. 114.

³Киканс В.П. Современная советская поэма. Рига: Знание, 1982. С. 188.

⁴Числов М. Время зрелости - пора поэмы. Москва: Советский писатель, 1986. С. 55.

⁵Велиев В.А. Поэмы Самеда Вургуна. АҚД. Баку, 1958. С. 10.

лар образларигз (жумладан, Динозавр) ни олиб кириш асосида рамзийликни ифодалаганлиги ва шу тарика ёвузлик мохиятш очишга интилганлигини ёзади¹. Тожик адабиётшуноси В.Асрорий А.Лохутий дostonларида қўлланган афсоналар, ривоятлар, халқ қўшиқларининг бадий вазифаларини тахлил этган². Демак, фольклор асарлари, улардаги образлар, мотивлардан фойдаланиш рус ва кардош халқлар поэмачилигида ҳам адабий анъанага айланган.

Ўзбек адабиётшунослигида XX асрнинг иккинчи ярмида яратилган поэмаларнинг жанр тарихи ва назарияси хусусида О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Н.Каримов, У.Норматов, Н.Раҳимжонов, И.Тўлаков, М.Мирзаев, Т.Абдукулов, Ш.Ҳасанов³ каби адабиётшуносларимиз тадқиқотларида поэмаларда жанр динамикаси, ҳаёт материали ва бадий идрок, қаҳрамон ва ижтимоий воқелик, олис ўтмиш ва бугок аждодларимиз тақдири, сюжет ва композиция, болалар поэмачилиги ва фольклор сингари масалаларга муносабат бидирилган. Бадий адабистда фольклоризмларнинг қўлланилиш ходисаси Б.Саримсоков, Ғ.Мўминов, И.Ёрматов, М.Амилова, С.Мирзаева, Л.Шарипова сингари олимлар томонидан ҳам алоҳида ўрганилган⁴. Адабиётшунос Б.Саримсоков фольклоризмлар типологиясини атрофлича тадқиқ этган бўлса, Ғ.Мўминов, С.Мирзаева, Л.Шарипова ишларида поэмачиликда фольклор асарларига тобора кенгрок мурожаат этилаётганлигига эътибор қаратилган. Бинобарин, адабиётшунос Ғ.Мўминов ўз тадқиқотида Миртемир, Т.Тўла, Р.Бобожон, С.Зуннунова,

¹Кубильос В. Современная литовская поэзия. Москва: Знание, 1969, С.16.

²Асрорий В. Адабиёт ва фольклор. Душанбе: Ирфон, 1967. С. 196-252.

³Шарафиддинов О. Замон. Қалб. Поэзия. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1962. 231-б.; Раҳимджанов Н. Лирическая поэма (на основе материалов узбекской поэзии 1961-1973 гг.). АКД. Ташкент, 1975; Раҳимжонов Н. Ўзбек совет адабиётида поэма. Тошкент, 1986. 173-б.; Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърятини. Тошкент: Фан, 2007. 259-б.; Тулаков И. Поэтические традиции и характер героя в узбекской советской поэме. АКД. Тагакент, 1981; Ҳасанов Ш. Замонавий дoston поэтикаси. Самарқанд, 2001. 142-б.

⁴Саримсоков Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // ЎТА, 1980, 4-сон. 37-45-б.; Мўминов Ғ. Хозирги ўзбек дostonчилигида услубий изланишлар // Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-барапчилиги. Тошкент: Фан, 1983. 134-154-б.; Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг ўрни. Тошкент: Фан, 1985. 126-б.; Ярматов И.Т. Типология фольклоризмов в современной узбекской литературе (60-е и начало 80-х годов). Автореф. на соиск. канд.фил.наук. Ташкент, 1985. С.23; Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. Тошкент: Фан, 1990. 121-б.; Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётида фольклор анъаналари. Тошкент: Истиклол, 2005; Шарипова Л. 80-90 йиллар ўзбек шеърятинида фольклоризмлар. НД. Тошкент, 2009. 154-б.

Шукрулло, Т.Сулаймон каби шоирларнинг поэмаларини, С.Мирзасва эса А.Ориповнинг "Ҳаким ва ажал", О.Матжоннинг "Ҳаққуш қичкириги" доғтонларини, Л.Шарипова УАзимнинг "Бахшиёна", О.Ҳожиеванинг "Болалик", А.Суюннинг "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча дostonи" поэмаларини худди шу нуқтаи назардан талқин ва тадқиқ этган. И.Ёрматов 60-80 йиллар ўзбек адабиётида фольклоризмларнинг қўлланилишини насьрий ва шеърый асарлар мисолида ўрганган. Н.Раҳимжонов эртак-поэма жанрининг хос белгиларини Шукрулло, Ҳ.Шарипов, Э.Воҳидов, О.Матжон, М.Али каби шоирларнинг поэмалари тахлили жараёнида асослаб берган¹. Ш.Ҳасанов Э.Воҳидовнинг "Рухлар исёни", "Орзу чашмаси" дostonидаги ривоятлар, Фахриёрнинг "Ёзиқ", А.Қутбиддиннинг "Изоҳсиз луғат" дostonларидаги афсоналарнинг, фольклор образларининг ўрни хусусида фикр юритган². Эътибор берилса, мазкур илмий ишларда фольклоризм ва бадий тафаккур такомилининг муайян қирраларига муносабат билдирилган, бироқ масала юзасидан яхлит монографик тадқиқот яратилганича йўқ.

Фольклоризмлар бадий асарларнинг миллий руҳини, халқчиллигини, таъсирчанлигини оширишга, услубий соддалик ва раволиқни таъминлашга, асар гоёси ва образлар мохиятини ёрқин очиб беришга хизмат қилади. Айни пайтда ушбу ходиса ўзбек поэмачилигида алоҳида йўналишга айланганлигини кузатиш мумкин.

Кейинги йилларда яратилган ўзбек поэмалари жанр қўринишларининг ўзига хос специфик ҳамда умуммуштарак типологик белгилари синкретик жанрларнинг вужудга келишидаги бош омиллардан бири ҳисобланади; бу нараса фольклор асарларига хос бадий шакл, сгожст, мотив, образ, ритм кабиларнинг таъсири билан белгиланади. Ушбу ҳодисанинг эстетик мохиятини очиш, ўзига хос қонуниятларини ўрганиш ва умумлаштириш бугунги адабиётшунослигимиз олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги бадий тизимини, ички структурасини тадқиқ қилишда, жанр типологиясини ўрганиш ва умумлаштиришда Ғ.Н.Поспелов, А.Ғ.Жаков, А.Карпов, В.С.Кубильос, И.Кирпель, В.П.Киканс, М.Числов, В.Е.Хализев, В.Асрорий, К.Султонов, И.Султонов, О.Шарафиддинов, С.Мамажонов, Т.Мирзаев, Ғ.Мўминов, Н.Каримов, У.Норматов, Н.Раҳимжонов, И.Тулаков, Ш.Ҳасанов каби адабиётшунос ва фольклоршунос олимларнинг асарлари асосий илмий-назарий манба вазифасини ўтади. XX асрнинг иккинчи ярмида яратилган С.Зуннунованинг "Алла", А.Мухторнинг "Дол қоя", Мирмуҳсиннинг "Широк", Шукрул-

¹Раҳимжонов Н. Ўзбек совет адабистда поэма. Тошкент, 1986. 144-156-б.

²Ҳасанов Ш. XX асрининг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. ДД. Тошкент, 2004, 87, 126, 132-бетлар.

лонинг "Мардлик ва вафо хакида эртак", Э.Воҳидовнинг "Орзу чашмаси" "Рухлар исёни", "Тошкент садоси", "Қуёш маскани", А.Ориповнинг "Ҳаким ва ажал", Т.Сулаймоннинг "Қорасоч", "Қораялоқ", "Ёвқочди", "Харсанг", Э.Самандарнинг "Эрк садолари", Ж.Камолнинг "Қуёш чашмаси", "Армон", О.Хожиевнинг "Нажот", Омон Матжоннинг "Хаккуш қичқириғи", "Минг бир ёғду", М.Алининг "Бешгул", Ҳ.Шариповнинг "Та-новар", "Қилмиш-қидирмиш", "Минг иккинчи кеча", Т.Низомнинг "Уч сўз", "Тирия", М.Юсуфнинг "Қора қуёш", "Кўхна қудуқ", Х.Давроннинг "Ватан хакида етти ривоят", А.Маҳкамнинг "Таважжуҳ", "Ишқ", "Фотиха", И.Отамуроднинг "Ёбондаги ёлғиз дарахт", "Узоқлашаётган оғриқ", С.Сайиднинг "Тўполондарё билан хайрлашув", Ҳ.Саъдулланнинг "Дўст қадри", А.Суюннинг "Бешбармоқ", "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча достони", Э.Шукурнинг "Накшбанд", У.Қўчкорнинг "Широқ" каби поэмалари тадқиқот учун объект сифатида танланди. Лозим ўринларда ўзбек халқ оғзаки ижоди ҳамда мумтоз адабиёт достончилиги намуналарига мурожаат этилди.

Умуман айтганда, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги бадиий-эстетик табиатига кўра аввалги босқичлардан фарқланади. Унда қаҳрамон характери яратилганда ғоявий-бадиий принциплар янгилади, ижодий индивидуалликлар ва услубий йўналишлар янада бадиий хилма-хилликларга эришди. Табиийки, бунда халқ оғзаки ижодига хос достончиликнинг ҳаётбахш эпик анъаналари, жаҳон поэмачилигининг эстетик тажрибалари етакчи омил вазифасини ўтади, Шоирлар бадиий маҳоратида анъанавийлик, ворисийлик, новаторлик ўзига хос шаклларда намоён бўлди.

Китобда XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигининг тараққиёт йўллари; анъанавий халқ достончилиги услуби ва оҳангида камда мумтоз достончилик йўналишидаги поэмалар; давр поэмачилигида учрайдиган фольклоризмлар; фольклор образларидан давр қаҳрамони характери яратилганда фойдаланиш тамойиллари; эртак-поэмаларнинг жанрий табиати, сюжет ва композицион хусусиятлари, уларда бадиий ғоянинг эстетик талқин этилиши; афсона, ривоят ва нақллар асосида қурилган достонларнинг такомил белгилари; поэмачилик тараққиётида жанр стилизацияси масаласи; ривоятлар асосида қурилган достонларнинг спецификаси; достонлар бадиий тўқимасида афсона ва нақллардан фойдаланиш маҳорати; достонлар бадиий структурасида халқ қўшиқларининг қўлланилиши ва уларнинг вазифаси; оддий фольклоризмларнинг асар бадииятини белгилашдаги мавқеи ҳамда уларнинг поэма композициясидаги ўрни масалалари ёритилган.

I БОБ XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК ПОЭМАЧИЛИГИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎНАЛИШЛАРИ

1-фасл. Анъанавий халқ достончилиги йўналишидаги поэмалар

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги қаҳрамони, услуби, бадиий-эстетик тафаккур табиати, сюжет ва композицион бичими ҳамда ички сифат ўзгаришлари, типологик хусусиятларига кўра янада бадиий-тадрижий такомил босқичига кирди. "Жанр пайдо бўлади ва адабиёт тараққиётининг ҳар бир янги босқичида ҳамда ўша жанрдаги ҳар бир индивидуал ижод намунасида янгилади боради", - деб ёзди рус адабиётшуноси В.Е.Хализев¹. Бинобарин, давр поэмачилиги ўзига хос услуби, жанр қўринишлари жиҳатидан янада тараққий топиб, алоҳида хусусиятлар касб этди. Аввало, уларда Шарқ мумтоз достончилиги рус ҳамда жаҳон поэмачилиги анъаналарининг, XX асрнинг биринчи ярми, хусусан, Фитрат, Сидкий Хондайликий, Ойбек, Ғафур Гулом, Ҳамид Олимжон, Усмон Носир, Максуд Шайхзода бадиий тажрибаларининг синтези ўлароқ шакл ва мазмун жиҳатдан бойлик, мураккаблик кўзга ташланади. Айниқса, давр поэмалари халқ достонлари таъсирида битилган асарларга хос аломат наср ва назм уйғунлигида, бармоқ вазнида ёзилди. Уларда воқеабандлик ифодаси насрда, қаҳрамонлар кечинмаси, қалб манзаралари эса шеърий усулда ифода этилган. Негаки, поэмалар индивидуал ижод маҳсули сифатида ижодкорнинг лирик ҳис-кечинмаларини ҳам ўзида акс эттириб келади. Вокеликнинг бадиий идрок ва ифодасида ижодкорнинг муносабати, нуктаи назари ёрқин сезилиб туради.

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги бадиий-эстетик тажрибаларини кузатадиган бўлсак, воқеабандликка асосланган сюжет тақомилида, хусусан, поэмаларнинг насрий қисмида қўлланилган сажъ санъати эпик ифода имкониятларини кенгайтириб, таъсирчанликни

¹Хализев В.Е. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 1999. С. 341.

оширишга хизмат қилади; воқелик баёнида эпик кўламдорликка замин яратади. Айни шу давр поэмачилигида халқ дostonларига хос анъанавий мотивлардан, стилистик фигуралардан, халқ оҳангидан фойдаланишга интилиш ерқин кузатилади. Айниқса, асар қахрамонларининг рухияти халқ дostonларидаги образларнинг психологик портретлари билан уйкаш, муштарак тасвирланганлиги ўқувчилар эътиборини тортади. Ойдин Ҳожиева, Жамол Камол, Тўра Сулаймон, Омон Матжон каби шоирлар халқ дostonлари образлари (Алпомиш, Барчин, Гўрўғли, Авазхон, Кунтуғмиш, Тохир, Зухро, Мисқол пари)ни замонавий дostonчилигимизда талмех қилиб келтириш орқали қахрамонлар рухий оламини очиб беришга ифодалашга, асарнинг эпиклик жихатини ёрқин намоён этишга, ғоявий-бадий мазмунини кучайтиришга интилдилар. Шунингдек, Саида Зуннунованинг "Алла", Мирмуҳсиннинг "Широқ", Тўра Сулаймоннинг "Қорасоч", "Интизор", "Қораялоқ", Ҳусниддин Шаригтовнинг "Тановар", Ойдин Ҳожиеванинг "Нажот", "Болалик", "Она ер соғинчи", "Нозик", Тўлан Низомнинг "Уч сўз", Исмоил Тўлаковнинг "Сўнги кеча", Шуккур Курбоннинг "Темур Малик ўтган йўлларда", Икром Отамуроднинг "Узоқлашаётган оғрик" сингари поэмалари таркибига фольклорнинг мақол, кўшиқ, олқиш ва қарғиш сингари ихчам шаклли жанр намуналарини сингдириш орқали ҳам асарнинг халқчил руҳини, лирик хусусиятларни ифодалашга эришилганлиги кузатилади. Бундай оддий ва аналитик фольклоризмлар қўлланган поэмалар пурмаънолиги, оҳангдорлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Давр поэмачилигида фольклоризмлар миллат қалбида яшириниб ётган дардларни, эркак интилиш, ватанни озод кўриш ғояларини очиб бериш учун яширин туйғуларнинг ифода воситаси сифатида бўй кўрсата олган. Бу борада ижод қилган Миртемир, Зулфия, А.Мухтор, Шукрулло, Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Матжон, Р.Парфи, Х.Шарипов, Ж.Камол, Э.Самандар, О.Ҳожиева, Ч.Эргаш, Х.Даврон, У.Азим, М.Юсуф, А.Суюн, И.Отамурод, С.Сайид, Қ.Раҳимбоева, А.Кутбиддин сингари шоирлар поэманинг жанр тарихини белгиловчи асарлар яратдилар. Улар ифода услуби, жанр кўринишлари, қахрамонлар системаси жихатидан XX асрнинг биринчи ярми поэмачилигидан фаркланиб туради. Зеро, бу орқали шеъриятнинг бадий тараққист босқичларига, ундаги жанрлар такомиллиги хос поэтик қонуниятларни англаб етиш мумкин.

Маълумки, дoston жанрининг шаклланиш ва тараққиёти халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ. Халқ томонидан наср ва назм уйғунлигида

яратилган ушбу шаклдаги асарлар йирик ҳажмли бўлиб, омманинг орзу-истак ва кечинмаларини акс эттиради; ёзма адабиётимизда ҳам худди шу жанрнинг пайдо бўлишига пойдевор вазифасини ўтади.

Халқ оғзаки ижодидаги бой тажрибаларидан фойдаланиб дoston яратиш анъанаси ёзма адабиётда ҳам давом этгарилди. Дастлабки ёзма дostonлар, асосан, шеърий шаклда битилган эди. Наср ва назм уйғунлигидаги илк дoston ХТ асрда Юсуф Ҳос Ҳожиб томонидан яратилди. Арузнинг мутакориб баҳрида ёзилган "Қутадғу билиг" дostonида насрий парчалар ҳам мавжуд. Ҳоразмийнинг "Муҳаббатнома", Алишер Навоийнинг "Ҳамса", "Лисон ут-тайр" сингари дostonларининг ҳар бир боби ва фасллари насрий изохлар билан бошланади. Бу насрий изохлар асарда экспозиция ёки эпиллог вазифасини бажаради.

XX асрда эса поэманинг халқ оғзаки ижоди, мумтоз адабиётнинг ҳаётбахш анъаналари руҳи билан йўғрилган ҳамда рус ва Европа поэмачилигининг тажрибаларига таянилган, бармоқ тизимига асосланган янги шакли вужудга келди. Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, Миртемир, У.Носир, Зулфия сингари ижодкорларнинг бу поэмачиликдаги изланишлари қутлуғ самаралар берди.

XX асрнинг иккинчи ярмида лиро-эпик жанрдаги бадий-эстетик тажрибалар мавзу ва муаммоларига кўра янада кенгайди, теранлашди. Илдизлари халқ дostonлари ва ўзбек мумтоз адабиёти сарчашмаларига бориб туташувчи янги шаклдаги жанр кўринишлари вужудга келди. Эртақ-поэма, поэма-хроника, қасида-поэма, маснавий шаклида ёзилган поэмалар, хотира-поэма, хатлар асосида қурилган поэма, тасаввуфий, фалсафий мавзудаги асарлар шулар жумласидандир.

Айни пайтда мазкур жараён янада такомиллашиб бормоқда. Бинобарин, Т.Низомнинг "Тиря", Ҳ.Саъдулланинг "Дўст қадри", М.Юсуфнинг "Қора қуёш" дostonлари хотира характериға эға. Уларда халқ оғзаки ижодидаги қайғули, мунгли мазмун билан суғорилган йиғи ва йўқлов (мумтоз адабиётдаги марсия) жанрлари руҳи сезилиб туради. Ёруғ дунёни тарқ этган иисонларға бағишланган поэмаларда ушбу хусусият бадий пафос даражасида зоҳир бўлган. Бинобарин, Т.Низом "Тиря" поэмасида ҳаётдан эрта кетган турмуш ўртоғи хотирасини ёд этади. Шунинг учун ғамгин рух асарнинг ҳар бир сатрида ёрқин сезилиб туради. Ёхуд Ҳ.Саъдулланинг "Дўст қадри" поэмасида яқин дўстни хотирлаш халқимизнинг ибратли бир ривояти мисолида таъсирчан ифода этилган. "Қора қуёш" асарига халқ йигиси ва йўқловлари мазмунини сингдириш

оркали М.Юсуф машъум катагон қурбонларини ёдга олади. Демак, халқ оғзаки ижодига мансуб йиғи ва йўқловлар мазмун жиҳатдан бугунги поэмаларга таъсир этаётганлигини кузатиш мумкин. Хотира-достонлар генезиси рухан фольклордаги йиғи ва йўқлов, ёзма адабиётдаги марсияларга бориб туташади.

Қ.Раҳимбоевнинг "Қишнинг охирлари", Ш.Қурбоннинг "Онам қошидасан ёки сиғлимга мактублар" асарлари мактублар тизимидан ташкил топган. Бунда ўзбек мумтоз адабиёти анъаналари руҳи сезилиб туради. Мумтоз адабиётимизда тўла мактублардан ташкил топган (А.Навоий "Муншаот") ва таркибига мактуб киритилган (А.Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун" достонлари) асарлар мавжуд. Уларда хатлар воқеликни лирик усулда акс эттиришнинг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилган. Шоирларимиз шу йўналишда асарлар ёзиб, замондошларимизнинг ўй-кечинмаларини таъсирчан ифодалашга эришмоқдалар.

Қўринадики, ёзма достонлар тажрибасининг ҳаётбахш таъсири икки босқични ташкил этади: биринчидан, мумтоз адабиёт достонлари (Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадгу билиг", А.Юғнакийнинг "Ҳибатул ҳақойик", Алишер Навоийнинг "Ҳамса" ва ҳ.к) бадиий-эстетик тажрибаларидан воқеликни эпик қўламдорликда ва кескин драматик коллизиялар билан бадиий тадқиқ этиш тамонили кучайди. Иккинчидан, Ҳоразмийнинг "Муҳаббатнома", Лутфийнинг "Гул ва Наврўз", Навоийнинг "Лисон ут-тайр" достонларида кузатилганидек, ҳаёт ва воқелик хоссалари жанрнинг, лирик қаҳрамоннинг нуқтаи назари оркали ифодаланади. Шоирнинг асардаги лирик персонаж сифатида иштироки ва етакчи мавқеи поэмалар структурасида лиризмнинг кучайишини, лирик идрок ва ифода маданиятининг устуворлигини асослади.

Ўзбек мумтоз адабиётида аруз вазнида ва маснавий шаклида яратилган йирик ҳажмли достонлар ҳам алоҳида саҳифани ташкил этади. Улар эпик тур жанрлари вужудга келгунга қадар бугунги насрчилигимиздаги роман, қисса каби жанрларнинг бадиий-эстетик вазифасини адо этиб келди; уларга хос эпик қўламдорлик, эпик баён услуби, сюжет, композиция ва эпик қаҳрамонларга эга эди. Шунинг учун бўлса керак, Алишер Навоийнинг "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Сабъан сайёр", "Лисон ут-тайр", М.Солихнинг "Шайбонийнома" сингари достонлари худди роман ва қисса янглиғ ўқилади. Хусусан, ҳаётий воқеликнинг изчил ва батафсил баён этилиши маснавий шаклининг ўзбек мумтоз адабиётида

эпик баён усулига айланганлигини ёрқин кўрсатади. Замонавий достончилигимизда ана шу адабий анъана бир қатор шоирларимиз М.Шайхзода ("Тошкентнома"), Ж.Камол ("Қуёш чашмаси"), М.Али ("Бешгул"), Э.Самандар ("Эрк садолари") каби шоирларимиз асарларида ижодий давом эттирилди. Шуларгатайниб айтиш мумкинки, ҳозирги поэманингуч йўналишдаги тизими вужудга келди:

- 1) анъанавий халқ достончилиги йўналишидаги поэмалар;
- 2) ўзбек мумтоз достончилиги йўналишидаги поэмалар;
- 3) янги услубий йўналишдаги поэмалар (Бу ҳақда кейинги тадқиқотларимизда батафсил тўхталамиз).

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида анъанавий халқ достонлари руҳида асарлар ёзиш етакчи тамойил касб этди. Тўра Сулаймоннинг "Қорасоч", "Ёвқочди", "Интизор", Э.Воҳидовнинг "Орзу чашмаси", О.Ҳожиёвнинг "Нажот", Т.Низомнинг "Уч сўз", А.Суюннинг "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча достони", И.Отамуроднинг "Узоқлашаётган оғрик", С.Саййиднинг "Тўполондарё билан хайрлашув", М.Тоирнинг "Оқиб кетган армонлар" каби асарлари мулоҳазаларимиз тасдиғидир. Уларда халқ достонлари услубига хос: а) наср ва назм уйғунлигида ёзиш; б) сажъ усулини қўллаш; в) назмий қисмда анъанавий бармоқ вазнини истифода этиш; г) ҳаёт материалига эпик ёндашув; д) халқ достонлари оҳангини олиб кириш; е) халқ достони мотивларидан фойдаланиш сингари жиҳатлар кузатилади.

Халқ достонлари услубида ёзилган асарлар орасида Тўра Сулаймоннинг "Қорасоч" поэмаси алоҳида ўрин тутади. Унда воқелик деярли бошдан-оёқ наср ва назм уйғунлигида сажъ воситасида акс эттирилган. Адабиётимизда аёл садокати ҳақидаги асарлар алоҳида тизимни ташкил этади. "Қорасоч" достони ҳам шу мақсадни қўзлайди. Поэманинг бош қаҳрамони рухий-маънавий жиҳатдан С.Зуннунованинг "Рўх билан суҳбат", Миртемирнинг "Сураат", А.Ориповнинг "Аёл" асарларидаги қаҳрамонларга яқин. Фақат Т.Сулаймон услубининг оҳорли жиҳати воқеликни халқ достони усулида баён этганида намоён бўлган. Бу эса шоирга уруш йилларида халқимизнинг фронт орқасида туриб кўрсатган меҳнат қаҳрамонликларини халқ эпосидаги каби қўламдор, батафсил тасвирлашга йўл очган. Натижада халқ достони руҳи билан йўғрилган яхлит бир асар дунёга келган. Унда халқ достонларига хос қуйидаги жиҳатлар бўртиб туради;

1. Қаҳрамоннинг туғилишидан бошлаб то камолга етгунгача бўлган воқеалар тизими анъанавий мотивларда берилади. Қорасочнинг

туғилиши, вояга етиши, ўз муҳаббатини топиши, фарзанди бахти учун курашиши мотиви шулар жумласидандир.

2. Достоннинг наср қисмида вокелик бошдан-оёқ сажъ усулида тасвирланиб, эпик баён қилинган. Асар саҳифаларини бошдан охир сажъ санъати безаб туради. Бу эса халқ достонларига хос анъанавий усулди. Айтиш мумкинки, шоир ана шу анъанани муваффақиятли давом эттириб, вокеликни сажъ орқали ифодалаш йўлидан борган. Буни достоннинг дастлабки саҳифаларидан то сўнгигача кузатиш мумкин. Масалан: "Замбарак тўпчиларимиз, найзали ўқчиларимиз, осмонда учувчиларимиз, ерда қирувчиларимиз душманнинг додини бериб тура берсин. Энди гапни оқтовликлардан — бахшили-ботир юртдан, хар мушкулни хамиша енгигашга қодир юртдан, ўктам баҳодир гортдан, кўрмаган, билмаган тамом армонда юртдан эшитинг"¹. Эътибор берилса, парчадаги "тўпчиларимиз", "ўқчиларимиз"; "учувчиларимиз", "қирувчиларимиз"; "ботир", "қодир", "баҳодир" сингари ифодалар ички оҳангдорликни вужудга келтиришдан ташқари эпик баён усулига ҳам айланган.

"Сўзга чиқувчилар шу йўсинда чин кўнгилдан куйиб-пишиб гапирди, шакар томиб тилидан терга тушиб гапирди. Гапирганда ҳам бўладиган гапдан гапирди, мажлис ахлининг кўнгли тўладиган гапдан гапирди" (11-бет). Ёки: "Бошда Қорасочга мудирлик малолдай туюлиб юрди, бунда чўпонлик қилганим маъкул эди, деб кош-ковоғи уюлиб юрди" (11-бет). Парчадаги "куйиб-пишиб, терга тушиб"; "бўладиган", "тўладиган"; "туюлиб", "уюлиб" сингари сўзлар шунчаки оҳангдорлик ҳосил қилмай, шоирнинг ғоявий ниятини гозага чиқарувчи восита моҳиятини ўтаяпти. Шу ўринда бир мулоҳаза: шоир қофиябозлик орқасидан қувиб бир қадар мантиқсизликка йўл қўйган. Яъни "терга тушиб" бирикмасида бу ҳолат кузатилади. "Терга ботдим" дейиш мумкин.

3. Асар ҳажм жиҳатидан ҳам эпик кенгликка эга. Поэмада Қорасочнинг фронт орқасида туриб турмуш ўртоғи Норйигитга, жангчиларга мадад бўлиши, фронтга иқтисодий ёрдам қилиши, битта-ю битта ўғлини ҳам ота, ҳам она бўлиб тарбиялаб вояга етказиши воқеалари, аёллар ва қарияларнинг шижоатли меҳнати, урушдан кейинги йиллардаги ҳаёт оқими халқ достонларидаги каби эпик қўламдорликда ҳам наср, ҳам назмда кенг тафсилотлари билан акс эттирилади.

¹Сулаймон Т. Қорасоч. Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. 8-бет (Кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси матнда кўрсатилади).

4. Асар қаҳрамонлари ҳам халқ достони образларини эса солади. Бу кўпроқ Қорасоч ва унинг ўғли Ўринбой образлари тасвирида ёрқин кўринади. Шоир саждан фойдаланиб Қорасочни китобхонга шундай таништиради: "Қорасоч оғалари ичида олқордай эркин ўсди, ҳам хаддили, ҳам ўктам, серҳаракат, шўх дарёдай беором, райхондай дуркун ўсди... Товонига тушган тим-қора сочлари, қизлар назмича: бир мушки тотор эди, қалдирғоч қанотидай қуйила тушган қошлари устидаги кишмиш холи Новка олмасини эслатувчи қирмизи юзига зеб бериб, бўйқизларнинг дилида хавас уйғотар эди... Наркас, қийик кўзлари қиздай қилиқли йигитларнинг ҳам кўкайида туғен уйғотар эди. Хар киприк, хар сифати ё рашкдан, ё хавасдан хуснига, камолига зимдан боқувчи кишининг умрини узайтар эди" (30-31-бет). Юқоридаги портретда халқ достонлари, аниқроғи, "Равшан" достонининг ифода йўсини, руҳи сезилади. Унда бош қаҳрамон Зулхуморнинг суврати қуйидагича чизилган: "Равшанбек қараса, Зулхуморнинг камоли, ойдай жамоли, оқ юзида холи, янги тўлган ойдай икки қоши ҳилоли. Равшанбек зехнини қўйиб қараса, ясанган хурдай, тишлари дурдай, кўзлари юлдуздай, қошлари қундуздай, лаблари қирмиздай, оғизлари ўймоқдай, лаблари қаймоқдай, икки юзи ойдай, тарлон-қарчиғай учадиган қушдай, муҳрланган қоғоздай ялт-юлт этиб ўтирибди. Зулхуморойнинг бу ёғида тўксон беш, бу ёғида тўксон беш - ўн кам икки юз қоқили бор, бир ёғини тилла сувига ботирган, бир ёғини қумуш сувига ботирган"¹. Эътибор берилса, келтирилган икки парча мазмунан яқин, тасвир муштарак. Иккаласида ҳам фикр сажъ орқали ифодаланган ва ташбеҳ санъати билан зийнатланган. Тўра Сулаймон Қорасочни таърифлар экан, уни шўх дарёга, райхонга қиёслайди; сочларини мушки тоторга, қошларини қалдирғоч қанотига, холини кишмиш (қора майиз)га, юзини Новка олмасига, кўзларини наркас (нарғиз гули)га ўхшатади. Шу асосда бош қаҳрамоннинг ташки гўзаллиги тасвирланади, китобхонда унга нисбатан муҳаббат уйғотилади. Парчадаги "уйғотар", "сўзлатар", "қўзғатар", "узайтар" сингари сўзлар ички оҳангдорликни вужудга келтирган ва натижада сажъ яратилган.

"Равшан" достонидан келтирилган парчада эса асарнинг бош қаҳрамони Зулхумор портрети яратилган. Эътибор қилинса, сажъ ёрдамида қаҳрамон сувратининг чизилиши джарли барча халқ дос-

¹Равшан (достон). Нашрга тайёрловчи Ҳ.Зарифов. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1954. 34-б.

тонларида учрайди. Қорасоч билан Зулхуморнинг бадий портретлари киёсланганда, бир қатор ўхшаш жиҳатлар кўзга ташланади. Бу нарсa кўлрок қаҳрамонларнинг ташқи гўзаллигига хос белгиларни тасвирлаш билан боғлиқ. Аслида сажъ халқ достонларининг насрий ифода услубига бадий воситадир.

Ёхуд шоир машъум уруш туфайли етим қолган, бироқ Қорасоч туфайли етимликни сезмай ўсган фарзанди Ўринбой образига ҳам алоҳида эътибор қаратади.: "Она тарбиясида, мактаб химоясида Ўринбой доғ тушмаган гулдай бўлиб ўсди. Чаманда булбулдай бўлиб ўсди. Онали етим — гул етим. Етимдай мунғайиб ўсмади, еганнинг оғзига, кийганнинг эгнига қараб, сарғайиб ўсмади. Кийганда кийим ярашиб ўсди, яхшиларга эргайиб ўсди, шаркираган сойдай бўлиб ўсди, гижинглаган тойдай бўлиб ўсди" (40-бет). Юқоридаги бадий парча худди шеърдай ўқилади. Унда оҳангдош сўзлар: гулдай, булбулдай; мунғайиб, сарғайиб; ярашиб, эргайиб; сойдай, тойдай каби қофиядош ифода Қорасоч характери оидинлаштиришга, ёлғиз фарзандини меҳр билан ўстирганлигини ёрқин тасвирлашга хизмат қилган.

5. Воқелик халқ достонларидаги каби наср ва назм уйғунлигида баён этилган. Тўра Сулаймон сюжет баёнида насрни қўллаган бўлса, қаҳрамонларнинг қалб манзараларини шеърий усулда акс эттирган. Поэманинг халқ достонидан фаркли жиҳати шундаки, у индивидуал ижод маҳсули бўлганидан ижодкорнинг нуқтаи назари, эстетик позицияси акс этган. Яъни воқелик ифодасида ижодкорнинг муносабати яққол сезилиб туради.

Поэмада ўша оғир йилларда аёллар билан елкама-елка туриб турмуш машаққатларини енгиб ўтган қариялар образи ҳам (Эрали бобо, Қодир махсум) яратилганки, улар Қорасоч характери янада ёрқинлаштиришга хизмат қилган. Мухими, умр бўйи Норйигит муҳаббатига содиқ қолган, соғинч-изтиробларини меҳнат билан енгган, ёлғиз ўғлини чексиз меҳр-муҳаббат билан ўстирган бетакрор ўзбек аёлининг бадий сиймоси асар саҳифаларида нурланиб туради.

Адабиётшунос Ғ.Мўминов "Қорасоч" достонига муносабат билдира экан, ёзади: "Достондаги (~~"Қорасоч"~~ дейилмоқчи — Д.Қ) камчиликлардан бири шундаки, у ҳозирги замон достончилигида кенг қўлланувчи (воқеадан воқеа чиқарувчи ва ягона сюжетни ташкил этувчи) эпизодлар, ситуацияларни бир занжирга тизмоқчи бўлган. Лекин асарнинг умумий қурилиши, баён усули фольклордаги традицион достон услубида

қурилгани учун негадир ўзини оқламайди"¹. Бунда у Бегжон сугоқ билан боғлиқ эггизоднинг асардаги умумий воқеалар тизимига сингишмаганлигини мисол қилиб келтиради. Ҳақиқатан, мазкур эпизод асар сюжетида узилиб қолгандай таассурот уйғотади. Насрий асарларда, хусусан, С.Аҳмаднинг "Уфқ" трилогиясида Турсунбойнинг фронтдан қочиши билан алоқадор воқеалар асар умумий мазмунига сингиб кетган. Айни чоқда романнинг умумий сюжет йўналишини белгилашга, бош қаҳрамон Икромжон характери очишга хизмат қилган. "Қорасоч"да ҳам шоир мана шу ғоявий-бадий ниятни кўзлаган бўлиши мумкин. Бироқ у бадий мантиққа риоя этилмаганлиги боисидан сунъийликни юзага келтирган. Шу маънода Ғ.Мўминов мулоҳазаларига қўшилиш мумкин.

Ойдин Ҳожиевнинг "Нажот" поэмасидаги айрим лавҳаларни ҳисобга олмаганда адабиётимизда бундай типдаги асар деярли яратилмаган. Тўғри, сажъ усули ўзбек поэмачилигида назм ва наср уйғунлигида ёзилган достонларнинг наср қисмида учрайди. Бироқ асарда тасвирланган воқеликнинг бошидан охиригача сажъ усулида баён этилиши юксак санъаткорлик белгисидир. Бу Тўра Сулаймон бадий маҳоратининг бетакрор кирраси сифатида ўзбек поэмачилиги саҳифаларини бойитди. Эпг муҳими, мазкур усул эпик ифода имкониятларини янада кенгайтирди.

Тўра Сулаймоннинг "Интизор" поэмаси ҳам халқ достонлари услубида яратилган. Биринчидан, унда кўпроқ воқелик сажъ воситасида акс эттирилган ва шу йўл билан эпик руҳни кучайтиришга эришилган. "Ғаллаоролнинг номи кетган Октош даҳаси. Кечмишидан сўз кетса, кўп эрур хаигомаси. Ирмоқлари, сувлари, олқори, охулари қадимдан тилга тушган — ўз оти билан октовли юрт. Бўза билан қимизи, қуртобанинг тамизи, чопқир саман тойлари, кундуз тўла сойлари азалдан мактовли юрт..."². Келтирилган насрий парчада "оқтовли", "мақтовли"; "қимизи", "тамизи"; "тойлари", "сойлари" каби сўзлар ўзаро ички оҳангдорликни вужудга келтириб, сажъни ҳосил қилган. Шу йўл билан шоир китобхонни воқелик содир бўлган эпик макон билан таништиради.

Иккинчидан, мавзу жиҳатидан у халқ маиший-ишқий достонлари руҳида яратилган. Бироқ унда халқимизнинг XX аср бошларидаги маиший турмуши билан боғлиқ воқелик акс эттирилган. Поэмада бой-

¹Мўминов Ғ. Ҳозирги ўзбек достончилигида услубий изланишлар / Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. Тошкент: Фан, 1983. 137-б.

²Сулаймон Т. Ёвқочди. Тошкент: Ёзувчи, 1998. 45-б.

нинг битта-ю битта қизи Гулноз билан қарол Мамаюсуфнинг қайғули мухаббати мавзуси асос қилиб олинган. Маълумки, халқ дostonлари, одатда, эзгулик галабаси, яхшилик билан якун топади, Шу жиҳатдан қаралса, мазкур поэманинг мазмунан халқ дostonларидан фарқланиши ҳамда мумтоз адабиётдаги дostonларга ўхшашлиги кузатилади.

Шоир услубининг яна бир ўзига хослиги ва асарнинг халқ дostonларидан тафовутли томони шундаки, айрим шеърини парчаларни ҳисобга олмаганда, у деярли насрда *езилган*. Шу ўринда савол туғилади; асар насрий йўл билан ёзилган бўлса, уни эпик турнинг қисса жанрига киритиб бўлмайми? Аммо асарни қисса жанрига мансуб дейиш қийин. Чунки *воқелик* сажъ орқали ифода этилганидан у худди шеърдай ўқилади. Натижада сажъ этик тасвир усулига айланган.

Тўра Сулаймоннинг замонавий воқелик заминидан қурилган "Қораялоқ" дostonи ҳам шакл ва мазмуни, ифода услуби жиҳатидан халқ дostonларига анча яқин. Асар наср билан назм уйғунлигида яратилган. Шоир асар қаҳрамони Шернинг бошидан кечирганларини насрда ифодалаган бўлса, ўз ички кечинмаларини назмда акс эттирган. Насрий қисмлар сажъ билан зийнатланган: "Қайнонаси билан қайнотасининг бу гаплари Шернинг иззат-нафсига тегиб, тоқати тоқ, важоҳати чатоқ бўлиб, чимирилиб қошлари, ер тешиб қарашлари, турмоқликка чоғланиб, юрак-бағри доғланиб, гап келса пирингни аяма дегандай сўзлади ёниб-ёниб"¹. Парчадаги "тоқ", "чатоқ"; "қошлари", "қарашлари"; "чоғланиб", "доғланиб" сўзлари оҳангдош сўзлар бўлиб, қаҳрамон ҳолатини акс эттирувчи воситага айланган. Айни чоқда инверсия ("чимирилиб қоғалари", "ер тешиб қарашлари")дан фойдаланиш асосида асар поэтик синтаксиси оҳангдорликни таъминлаган. Бинобарин, инверсия - гап бўлақларининг ўзгарган тартиби, асосан, шеърятга хос хусусиятдир. Т.Сулаймон эса буни насрий парчаларда қўлаганки, шу орқали шоир ижодига хос етакчи хусусият намоён бўлган. Энг муҳими, инверсияни қўлашда сунъийлик, зўрма-зўрақилик деярли кузатилмайди.

Этибор берилса, Т.Сулаймоннинг юқорида таҳлилга тортилган "Қорасоч", "Интизор", "Қораялоқ" асарларини бирлаштириб турувчи муҳим муштарак жиҳат — уларнинг халқ дostonлари услубида яратилганлиги билан белгиланади. Замонавий воқелик ифодасида бу услубнинг қўлланилиши поэмачилигимизни мазмун ва шакл жиҳатидан бойитиб, уларни халққа яқинлаштирди. Энг муҳими, шоир адабиётимизда

¹Сулаймон Т. Гулшан. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 77-б.

халқ дostonлари услубида ёзилган поэмаларнинг ўзига хос тизимини ярата олди.

Эркин Воҳидовнинг "Орзу чашмаси"¹ поэмаси сюжетида кўпроқ халқ дostonларининг мотивлари қўлланилганлиги кузатилади. Бу нараса асардаги воқеликнинг эпик таркинида яққол кўринади. Жумладан, Орзу Оғадўстга бўлган ишқини қандай билдиришни билмай, чашмадан маслаҳат сўрайди. Чашма унга севги хатини ёзиб, гулбарг қатига жойлаб, сувга оқизишини ўргатади. Одатда, халқ дostonчилигидаги эпик тасвирга кўра қизнинг ўз севгисини ошиқ йигитга турли рамзий белгилар орқали аён этиши, уни сув йўли орқали ошиқ яшайдиган манзилга узатиши мотиви анъанавийдир. Бу мотив "Қунтуғмиш" дostonида ҳам учрайди. Холбека Қунтуғмишни тушида яхши кўриб қолади; сураткашга расмини чиздириб, ўзи ясаган тилла сандикда уни дарёга оқизади². Кўринадики, мазкур эпизодларда моҳиятан яқинлик бор. Шоир шу халқона мотивдан ижодий фойдаланган ҳолда замонавий воқеликни ишонарли ифода этишга эришган.

"Мотив, — дсб ёзади рус адабиётшуноси В.Е.Хализев, — бу бадиий асардаги энг юксак аҳамиятга эга бўлакдир. Бироқ у бадиий асарнинг мазмуни ва ғоявий йўналиши билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, алоҳида ажралиб туради"³. Бу фикрнинг тўғрилиги Э.Воҳидовнинг "Орзу чашмаси" поэмаси мисолида ҳам яққол кузатилмоқда. Жумладан, поэма мазмунига сингдирилган "ошиқликни рамзий восита орқали ифода этиш" мотиви ундаги энг муҳим қисмдир.

Ойдин Ҳожиёеванинг "Нажот" дostonида ҳам юқорида қайд этилган жиҳатлар кузатилади. Унда бу воқелик ҳам насрда сажъ орқали, ҳам бармоқ вазнидаги шеърда баён қилинган. Сюжетида "Маликаи айёр" халқ дostonи мотивларидан ижодий фойдаланилган. "Маликаи айёр" дostonида ҳикоя қилинишича, Гўрўғли қуш овлашга борганида бир кўк каптар пайдо бўлади-ю атроф бирдан ёришиб кетади⁴. Бу Маликаи айёр эди. Дostonда ана шу мотив таъсири сезилади:

Парлари офтобда товланиб ял-ял
Ногоҳ учиб келди мурғи самандар,

¹Воҳидов Э. Садоқатнома. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. 368-б.

²Орзуғул (кўп томлик дostonлар). Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 135-б.

³Хализев В.И. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 1999. С.266.

⁴Маликаи айёр (халқ дostonи). Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 7-б.

Қасрдай ёришди дашти валангар...
Бахромшер кўзочди, хайрати ошди
Меҳру аянч билан боки б ўғилга
Соябони бўлган куш кирди тилга:
— Ухшаб ўт ичинда жизғанақ қилган

Бунда келмагингда не мурод эрди¹.

Афғон уруши манзаралари акс этган бу мисраларда мурги самандар образи жанггоҳларда ҳалок бўлган ўзбек йигитлари тимсолини ифода этади. Асардан халқ достонлари руҳи уфуриб туради. Бу усул адабиётшунослик илмида стилизация деб номланади. Яъни халқ достонларига хос жиҳатлар ёзма адабиётдаги асарлар руҳига сингдирилади. Мазкур ифода услуби қуйидаги белгиларда намоён бўлган;

1. Халқ достонларига хос наср ва назм усули етакчилик қилади.
 2. Сажъ - насрдаги кофия воқеликнинг ҳаққоний манзарасини яратишга хизмат қилади.
 3. Халқ достонларига хос эпиклик кенг ўрин эгаллайди.
- Шоира ўтган асрнинг 70-йилларидаги "пахта яккахокимлиги" на-тижасида катта-катта боғларнинг, экин майдонларининг бузиб ташлани-ши ва ўрнига пахта экилиши воқеаларини халқ достонларига хос сажъ усулида тасвирлайди: "Хулласи калом, "отанг — пахта", "онанг — пахта" бўлиб, ёшу қари пахтага андармон бўлиб, келинчаклари ранги сомон бўлиб, гўдаклари рамақдажон бўлиб, илиги пуч бўлиб ўсаверди, кузларини пахтанинг гарди тўсаверди"(307-б.) Парчадаги замои, андармон, сомон, рамақдажон; ўсаверди, тўсаверди каби сўзлар насрдаги кофия бўлиб, ички оҳангдорликни юзага келтирган. Айни шу кофиядош сўзлар халқнинг аянчли аҳолини ёрқин тасаввур этиш имкониятини беради. Ёхуд бошқа бир ўринда шоира ёзади; "Қайта қуриш шамоли эсиб, умид ниҳоллари куртак ёзиб, ўзбек ўзини инсондай сезиб, томир-ларида боболари ғурури сизиб, увишиб қолган қони қизиб, лоқайдлик занжирларини узиб, ўз юртимга бек бўламан деб юрган замони". (307-б.). Парчадаги эсиб, ёзиб, сезиб, сизиб, қизиб, узиб сингари сўзларининг оҳангдошлиги асосида гўзал сажъ ҳосил қилинган. Айни шу сўзлар орқали янги давр шабадалари эсаётганидан дарак берилаетир. Демак, сажъ усули шоирага поэтик фикрни таъсирчан қилиб тасвирлашга кўмак берган.

¹Ҳожиева О. Қўзимнинг оқу қароси. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 318-б.

Тўлан Низомнинг Бобурга бағишланган "Уч сўз" поэмасида ҳам халқ достонларига хос наср билан назм боғлиқлиги бир қадар сақланган. Бинобарин, асарда қолиплаш вазифасини бажарган Бубна ҳақидаги ривоят насрий шаклда ёзилган. Хусусан, поэтик фикрни бадиий ифодалашда шоир сажъ усулини қўллаган. Буни асардаги насрий парчаларнинг деярли барчасида учратиш мумкин. Воқеа ёз кунларида бўлиб ўтгани боис ривоят табиат тасвири билан бошланади: "...Дехқон далага чиққан, чўпон қирларда молию қўйини боққан, сувлар ариқлар лабига ялпизлар таққан..."¹. Парчадаги чиққан, боққан, таққан сингари сўзлар ички оҳангдорлик, мусиқийликни вужудга келтирган. Айни пайтда воқелик содир бўлган вақтни ўзида ифода этади. Ёхуд бошқа бир ўринда: "Бубна кўзларига сш олиб, туйғулар селида қолиб, идрокни йўлга солиб, отасининг ҳузурига охиста кирди... Жалолхон гўс қиз қалбига кулок кўчирди, кўзларида чакнаган хайрат ўтини ўчирди"(211-бет). Парчадаги олиб, қолиб, солиб; кўчирди, ўчирди каби сўзлар ички оҳангдорлик касб этган. Сажъ усули ота билан қизнинг руҳий ҳолатини, айниқса, қизнинг изтиробли кечинмаларини очиб беришга хизмат қилган.

Азим Суюннинг "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча достони" поэмаси ҳам китобхонни бефарқ қолдирмайди. Бу асар композицион жиҳатдан бошқа достонлардан фарқ қилади. Унда бахшиёналар руҳи сезилиб туради. Асардаги назм ва наср ифодаси уни халқ достонларига яқинлаштиради. Мазмун жиҳатдан ягона сюжет чизигига асосланган. Поэманинг бош қаҳрамони шоирнинг ўзи ва бахшилардир. Асарнинг миллий руҳини таъминлаган нарсa фольклоризмларнинг қўлланганлиги билан белгиланади, У автобиографик моҳият касб этади.

Поэмада ҳикоя қилинишича, шоир оиласини олиб туғилган қишлоғи Нуротага — Наҳрруд қишлоғига йўл олади; "Шу йил таътилда болачақани олиб, ул-бул, кўч-кўронларни халтага солиб, тараниб-сараниб, керилиб-серилиб киндик коним тўкилган қишлоғим Наҳррудга кечаси келган селдай бўлиб кириб бордим"². Парчадаги олиб, солиб; тараниб, сараниб; керилиб, серилиб каби сўзлар насрдаги кофия бўлиб, китобхонни асар руҳига олиб қиради.

Миллий удумларга кўра йигит кишининг ўз ватанида бошпанаси бўлиши керак. Шоир - лирик қаҳрамон шу мақсадда она қишлоғига йўл

¹Низом Т. Сайланма. 1-жилд, Баҳорий фасллар. Тошкент: Шарк, 2007. 208-б.

²Суюн А. Суйганим-қуйганим. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 168-б.

олади. Халкимизда катта ишни бошшадан олдин оксоколлар маслахатга йиғилишади. Шоир ҳам онасининг маслаҳати билан кишлок улуғларини чорлайди: “Шоир одамнинг ёр-биродари, дўст-хеши ким... эл-да! Элнинг чечанлари, сўзонлари, сўзамоллари, сухангарлари, ширин забонлари, яхшилари, бахшилари, қолаверса, ундай-бундай қулоқчилари” (190-бст). Нурота - бахшилар ва шоирлар юрти. Чақирилганлар орасида Чори чечан, Сори чечан, Оташ маталчи, Болибек сўзамол, Алп термачи, Толиб термачи, Олтибой дўмбирачи сингарилар бор эди. Даврага келган ҳар бир бахши ўз санъатини намоиш этади. Шоир иморат қуриш баҳонасида элнинг бахшиларини тўплайди. Шу асосда халқ кўнглида яшириниб етган дардлар юзага чиқади. Термачилар қўшиқ қўйлайди, сўзамоллар эртақ ва ривоят сўзлайди, дўмбирачилар дoston айтиди. Натижада терма, эртақ, дoston қабилар поэмага олиб кирилади. Шу тарика халқ термалари, эртақлар, ривоятлар, халқ мақоллари поэма структурасига сингдирилади. Улар, ўз навбатида, фольклоризмларнинг турли кўринишларини вужудга келтиради.

Асар номи рамзий маънога эга. Асар қаҳрамонлари иморат қуриш учун маслахатга йиғилган эдилар. Уларнинг ибратли фикрлари, маслахатлари асосида шоирнинг маънавий иморати қурилди. Яъни, янги бир поэма бунёдга келди. Бахшиларнинг образи поэмада тасвирланган воқеалар моҳиятини очишга ёрдам беради. Уларнинг сўзлаб берган эртақлари, ривоятлари, қўйлаган қўшиқлари бағрида халқнинг маънавий-ахлоқий қадриятлари, орзу-армонлари яширин. Шу боис “Иморат ва еки бир томчи денгизга айланган кеча дostonи” асари лиро-эпик жанрнинг яхши намунаси сифатида поэмачилигимиз такомилида ўзига хос ўрин эгаллайди.

Замонавий воқелик ифодасида халқ дostonлари услубини қўллаш Сирожиддин Саййиднинг “Тўполондарё билан хайрлашув” поэмасида ёрқин кўзга ташланади. Асар назм ва наср вобасталигида яратилган. Насрий парчаларда эса сажъ усули қўлланилган. Масалан, “Икки ўғлим бор эди, мулла. Қаторда турган *нор* эди, қизлар уларга *зор* эди. Қўксим тўла *доғ* эди. Ўғиллари *тоғ* эди”¹. Бу суҳбат оҳангида қатағон туфайли юрак-бағри ўртанган оталар сиймоси балқиб юзага чиқади. Шоир 30-йиллар қатағони, уруш йиллари фожиаларини шу усул воситасида, публицистик йўсинда китобхонга етказди. Ҳақиқатан, поэмадаги бу насрий парчада қатағон даври фожиаларини бошидан кечирган кишиларнинг рухий

¹Саййид С. Қалдирғочларга бер айвонларингни. Тошкент: Шарк, 2005. 132-б.

ҳолати акс этган. Ундаги “нор”, “зор”; “доғ”, “тоғ”; “қилдинг”, “тилдинг”; “чўқтирдилар”, “тўқтирдилар” сингари ички оҳангдош сўзлар шоирга қалби яраланган отанинг оҳу-ғиғонини ниятда таъсирчан ва жонли ифодалаш имконини берган. Адабиётшунос Ш.Ҳасанов ҳақли таъкидлаганидек: “Замонавий дostonлар композициясидаги насрий парчаларда эпик воқеабандлик эмас, лирик кайфиятни, кечинма таъсирини ифодалаш кучайиб борган”¹.

И.Отамуроднинг “Узоқлашаётган оғриқ” поэмасида қўлланилган назм ва наср ўзгача. Унинг ифода имкониятлари бошқа асарлардагидан анча фарқланади. Бу хусусият эса уни халқ дostonларига яқинлаштиради. Лирик поэма ўзликни англаш йўлидаги ҳаракатлар, муҳими, ҳақиқат, ғурур, кадр, оқибат, меҳр, ишонч сингари ахлоқий тушунчаларнинг фалсафий моҳиятини очишга қаратилган.

Асар қаҳрамонлари Эсон бодхўр билан Эшонқул характер-хусусиятларини китобхонга таништиришда насрдан фойдаланилади: “Эсон бодхўрни танирмидинг? Шўрариқ тўпаридан. Кўрмаган бўлсанг эшитган чиқарсан. У тўғрисида кўп гапириб юришди. Сўкиб юришди. Уччига чиққан мактанчок, маҳмадона, такаббур эди-да ўзиям. Кўрганам-кўрмаганам потмачумчукқа ўхшатарди. Бунақаларни ўз номи билан гуппи дейишади. Икки гапининг бирида ман дерди. Кўкрагига урарди”². Шоир бунда “ман” сўзига алоҳида эътиборни қаратади. У салбий маънода гердаиш тушунчасини ифода этади. Шоир бу ўринда Юсуф Хос Ҳожибнинг шу сўзга муносабатини келтириб, “ман” дейиш фақат Оллоҳга ярашиқлигини эслатади. Чунки инсон Оллоҳнинг мўмин бир бандасидир. “Ман” дейиш эса унинг характерида такаббурлик илдиз отганини кўрсатади.

Эшонқул исмли дарвештабиат бир киши ҳақида шоир ёзади: “... Кўтарма гузарида феълли, орқали бир киши бўлгучи эди:

Тонгда ўлтирарди қиблага қараб,

Кун чиқарга боқиб турарди шомда.

Отини Эшонқул дейишарди. Яқинда оламдан ўтди, бечора! Имони билан кетди. Қўпам қарри эмасди. Борган бўлса, қирқларда эди-да еши... Эшонқул чархнинг нотантилигидан, елғончилигидан, масҳарабозлигидан зардобга тўлиб кетган кўнглини бўшатиб юргувчи эди” (84-бет).

¹Ҳасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonларининг поэтикаси. ДД. Тошкент, 2004. 171-б.

²Отамурод И. Тағаззул. Тошкент: Шарк, 2008. 83-б.

ГТоэмала лирик қахрамон монологлари шеърий шаклда ифода
этилган. "Уй" сарлавҳаси остида берилган, фалсафийлик руҳи билан
иуғрилган мисралар қатида ҳаёт ҳақидаги қарашлар акс этган.

Одамнинг ўзлиги. Недир бу ходис:

Қандай кўринишда акс этади у,

Қандай шамоийлда топади шакл,

Азалий маъноси нима дедингми?

Бу хотиранг, қадамиятинг, номинг,

Лисонинг, Ватанинг, ҳақиқатинг ва

Юрагинг қуввати — эрку ихтиёр,

Сўзинг равон этган номус ва оринг (88-бет).

Демак, инсон ўзлиги хотира, қадамият, ном, лисон, ватан, эрку ихти-
ёр, номус-ор сингари тушунчаларда тажассум топади.

Ақли сийрак, фаҳми нотавон зотлар:

Аъмоли ўмариш,

Қилмиши найранг.

Шулар ич-ичидан ГУРУРга ётлар

Шулар - ҚАДРИЯТга зимдан тиш қайрар.

Бунча нодонлигу жаҳолат надир.

Эркингни танигин кеч бўлмай фақат.

Ўзлигинг - руҳингда уйғонган ҚАДР.

Рухингда портлаган ГУРУР - ҲАҚИКАТ! (88-89-бетлар).

Турфа инсонларнинг кечинмалар манзарасини акс эттирувчи бу мис-
ралар ҳаётий мазмун қасб этади. Зеро, ғурур, қадрият, ҳақиқат каби ту-
шунчалар қалб билан идрок этилади. Улар инсон маънавиятини белги-
ловчи мезон сифатида майдонга чиқади. Поэмада эркак ва уни танишга
интилиш сари даъват бор. У шоирнинг ғоявий-бадий ниятини ифода-
лайди. Шир халқ дostonларига хос наср билан назм уйғунлиги услуби-
ни бир қадар янгилаб, унга замонавий рух бағишлашга ҳаракат қилган.

XX асрнинг иккинчи ярмида яратилган поэмаларда халқ дostonлари
қахрамонларининг талмех қилиб келтирилиши уларга хос яна бир муҳим
хусусиятлардандир. Бу жиҳатдан О.Ҳожиёвнинг "Нажот", "Нозик",
О.Матжоннинг "Нега мен", Т.Сулаймоннинг "Харсанг" сингари до-
стонлари эътиборлидир. О.Матжоннинг "Нега мен" поэмаси тургунлик
йиллари фожиаларини акс эттиради. Шоир давр моҳиятини ёрқинроқ
очиш мақсадида халқ дostonи образлари Гўрўғли ва Ёсуманга мурожаат
қилади:

Ногаҳон бемаврид чаққандай чакмок.

Гўё ўша, тонгга яқин маснадда

Гўрўғлининг ютин ўғирлаб қочмиш

Ёсуманларчиқди бизнинг давлатда¹.

Шоир собиқ тузум фожиалари - турғунлик йилларида юз берган
(пахта яккахокимлиги) воқеаларни тасвирлар экан, фожа сабабчилари-
ни Ёсуманга (бу образ эртақ ва дostonларда кўпроқ салбий мазмун та-
шийди. "Гўрўғли" дostonида ҳам худди шундай эпизод мавжуд), халқни
эса Гўрўғлига қиёс этади.

Жамол Камолнинг уруш мавзуидаги "Эшикда ой тўлкини" дostonи
"ўлимларни ҳатлаб ўтиб", жанггоҳлардан соғ-омон қайтган Мансур ҳаёти
ҳақида сўзлайди. Уруш йилларида Ўзбекистонга эвакуация қилинган,
шу юртга меҳр қўйган поляк қизи — Нинага Мансурнинг ишқи тушади.
Мана шу илиқ муҳаббатни таъсирчан тасвирлаш учун шоир талмехга му-
рожаат этган:

Тоғам Зухросинитопган Тоҳирдек

Яшарди севгининг сеҳри билан маст.

Маълумки, ишқ тимсолларига айланган Тоҳир ва Зухро шу номдаги
халқ дostonининг қахрамонларидир. Шу боис Мансур Тоҳирга, Нина эса
Зухрога қиёсланапти. Бу талмехда икки ёш қалбида уйғонган ишқ Тоҳир
ва Зухранинг ўтли муҳаббатига ўхшатиляпти.

О.Ҳожиёва "Нажот" дostonида яқин ўтмишимиздаги китобхонлик
давралари манзараларини чизади:

Бобожони ўқирди такрор:

Ҳофиз каби майин, пурмаъно

Ул китобни тунлари бедор,

Қишлоқ аҳли тингларди шайдо.

Авазхонуғариб Кунтуғмиш

Мискол пари бўларди меҳмон

Рустамхону Барчин, Алпомиш

"Турунглашар" эди бир майдон.

Сўз еритган мажлисхонага

Гўрўғлибек кўчиб келарди².

¹Матжон О. Негамен? // Шарқ юлдузи, 1990 йил, 6-сон. 41-б.

²Ҳожиёва О. Кўзимнинг оқу қароси. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат
нашриёти, 1996. 294-б.

Авазхон, Кунтуғмиш, Мискол пари, Рустамхон, Барчин, Алпомиш, Гўрўғлибек халқ дostonларининг қахрамонлари ҳисобланади. Шоира шуларга ишора қилиш асносида гўзал талмех яратган ва у орқали ўзининг ғоявий ниятини баён этишга ҳаракат қилган.

Дostonдаги “Хатар водийсидан афсона” деб номланган қисмда шундай мисралар мавжуд:

Қалдирғочдай баҳор истаб келдингми?

Авазхондай бир ёр истаб келдингми?... (318-б.).

Маълумки, Авазхон “Малика Айёр” халқ дostonининг бош қахрамонларидан бири, Гўрўғлининг ўғли. Дostonда хикоя қилинишича, Авазхон отаси Гўрўғли учун торкistonлик Малика Айёрни излаб узок хатарли сафарга чиққани эди. О.Ҳожиева ҳам Авазхонни тилга олиш орқали шу воқеага ишора қилади. Яъни аевсиз афғон урушига кетган ўзбек ўғлонлари Авазхонга киёсланади.

О.Ҳожиеванинг “Нозик” поэмасида “Алпомиш” дostonи қахрамонлари Алпомиш билан Барчинга ишора қилинади:

Кутди уни тонгда сабо —

Кутганидай ғунчалар.

Алпомишни Барчин хатто

Кутмагандир бунчалар¹.

Бунда шоира Нозикни Барчинга, Расулжонни эса Алпомишга киёс этади. “Алпомиш” дostonида Барчин Алпомишни етти йил интиқлик билан кутганлиги тасвирланган. Поэмада ҳам қимматбаҳо тақинчоқлар олиш учун кетган Расулжоннинг йўлига Нозик шундай интиқорлик билан кўз тутди. Демак, мазкур талмех дostonнинг эпик мазмунини ёрқин ифодалаш билан бирга, бош қахрамон Нозикнинг айриқдаги, хижрондаги рухий ҳолатини ифодалашга хизмат қилган.

Тўра Сулаймоннинг “Харсанг” эртақ-дostonидаги қуйидаги парча эътиборни тортади:

— Серфарзанд кишилардан

Бўлсин бу жон садаға.

Дунёнинг энг кизиги

Бордирболасиззотга

Ё Гўрўғли мисоли

Мехр қўйдингми отга².

¹Ҳожиева О. Дostonлар. Тошкент: Ғ.Ғупом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 33-б.

²Сулаймон Т. Гулшан. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 81-б.

Гўрўғли шу номдаги туркум халқ дostonларининг бош қахрамонидир. “Равшан” дostonида хикоя қилинишича: “Бурунги ўтган замонда. Эли-юрти омонда, Бухородан туманда,... Ёвмит элида, Чамбилнинг белида Гўрўғлибекдаврини суриб ўтди... Қирк йигитни йиғдириб, силовсин тўн қийдириб, ... сермойли паловга тўйдириб,... кўпкарисини чоптириб,... Юнус билан Мискол парини Кўйи Қопдан, Ирам боғидан келтириб, умр ўтказар эди”¹. Гўрўғли ўзи фарзанд кўрмаган. Шунинг учун Ҳасанхонни Ваянгандан, Авазхонни эса Хунхордан олиб келиб, уларни тарбиялаб ўстиради. Шоир Т.Сулаймон ўз поэмасида ана шу эпик воқеага - Гўрўғлининг фарзандсизлиги мотивига ишора қилнш орқали, асар бош қахрамонларидан бири - катта аканинг бефарзандлик туфайли ранж тортишини, дашном эшитишини таъсирчан очиб беришга уринади. Бунда Гўрўғли исмининг талмех сифатида келтирилиши тафсилотбозликнинг олдини олиш баробарида асарнинг халқчил руқини кучайтирган.

Кўринадики, шоирларимиз халқ дostonлари қахрамонларини замонавий поэмачилигимиз бадиий структурасига талмех қилиб олиб кириш орқали улар рухий оламида таъсирчан ифодалашга, асарнинг эпиклик жиҳатини ёрқин намоён этишга, ғоявий-бадиий мазмунини кучайтиришга эришганлар.

Демак, кейинги йиллар поэмачилигида халқ дostonлари услубини қўллаш ижодкорга воқеликни миллийлик либосида, халқчил руҳда ифодалаш имконини берган. Айни пайтда бу анъанавийликка вори-сийлик бўлиб, ўзига хос новаторликни ҳам вужудга келтиради. Шоирларимиз халқ дostonлари услубини шунчаки асарларига кўчириб қўя қолмаяпти, ундан тасвир усули сифатида фойдаланиб, бадиийликнинг янги қирраларини намоён этаётирлар. Айни пайтда воқеликка ўз муносабатларини - эстетик позициясини ҳам билдирадилар: ана шу нуқтаи назар таассуротида туғилган туйғуларини хдм акс эттирадilar. Бу хусусият дostonларни ўқимишли қилиш билан бирга уни халққа янада яқинлаштиради. Шулар асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, XX асрнинг иккинчи ярмида халқ дostonчилиги услубида ёзилган поэмаларнинг ўзига хос бадиий тизими вужудга келди. Юқорида таҳлил этганимиз Т.Сулаймоннинг “Қорасоч” “Интизор”, “Қораялоқ”, А.Суюннинг “Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча дostonи”, О.Ҳожиеванинг “Нажот”, С.Сайиднинг “Тўполондарё билан

¹Равшан (дoston). Нашрга тайёрловчи Ҳ.Зарифов. Тошкент. 1954. 3-б.

хайрлашув", И.Отамуроднинг "Узоқлашаётган оғрик" сингари поэмалари бу жихатдан мулохазаларимизни тасдиқлайди. Улар оркали фольклор ва ёзма адабиёт алоқадорлиги янада мустаҳкамланиб, юксак тадрижий босқичга эришиб бораётганлиги кузатилади.

Иккинчидан. халқ дostonлари услубида поэма яратиш анъанавий бўлиб, ўз навбатида, бу ворисийликни вужудга келтирди. Мазкур адабий жараёнга хос новаторона белги шундан иборатки, шоирлар замонавий воқеликни анъанавий услубда бадиий ифодадилар ва шу асосда ўз асарларида халқчил руҳни таъминлашга эришдилар.

Учинчидан, халқ дostonлари услубини қўллаш натижасида поэмаларнинг ҳам лиро-эпик, яъни наср ва назм уйғунлигида яратилган янгича жанр кўриниши вужудга келди. Уларнинг насрий қисмида худди халқ дostonларидаги каби сажга асосланган ифода услуби етакчиликти қилади.

Тўртинчидан, шоирлар халқ қахрамонлари номидан талмех яратиб, асар қахрамонининг реал қиёфасини, давр моҳиятини ёрқинроқ очишга, поэманинг эстетик таъсир кучини, ҳаётий мазмунини кучайтиришга эришди олдилар.

2-фасл. Мумтоз дostonчилик йўналишидаги поэмалар

Ўзбек мумтоз дostonчилиги ўзининг кўп асрлик анъаналарига эга. Ушбу анъанавийлик хусусияти уларнинг шакли ва мазмуни билан боғлиқ, албатта. Мумтоз дostonлар, асосан, аруз вазнида ва маснавий шаклида яратилган. Мазмун жихатидан эса улар маърифий, ахлоқий, диний-фалсафий, тасаввуфий мавзуларда ёзилган. Мумтоз дostonчилик анъаналари адабиётимизда бир қатор янгича йўналишдаги поэмалар яратилишига замин бўлиб хизмат қилди. Мазмунига кўра уларни куйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Диний-фалсафий, тасаввуфий мавзудаги поэмалар (А.Маҳкамнинг "Ишк", "Таважжух", "Фотиҳа", "Тўрт дарвиш", Э.Шукурнинг "Нақшбанд", Ш.Курбоннинг "Сўз йўли" поэмалари).

2. Маърифий дostonлар (О.Матжоннинг "Минг бир ёғду" асари).

Олис ўтмишимизда ёрқин из қолдирган тарихий шахслар ҳаёти, тақдири ҳақида диний-фалсафий, тасаввуфий мавзуда поэмалар ёзиш ўтган асрнинг 90-йилларида ўзига хос анъанатусини олди. А.Маҳкамнинг "Таважжух", Эшқобил Шукурнинг "Нақшбанд", Ш.Курбоннинг "Сўз

йўли", И.Отамуроднинг "Тағаззул" сингари поэмалари диний-фалсафий ва тасаввуфий мавзудаги асарлардир.

Ўзбек мумтоз дostonчилигидаги муҳим хусусиятлардан бири дostonларнинг ҳамд, наът, сано тарзида бошланишидир. Замонавий поэмачилигимизда бу анъана А.Маҳкам ижодида ижодий давом эттирилди. Шоирнинг тасаввуфий руҳ ва мазмун билан суғорилган "Таважжух", "Тўрт дарвиш", "Ишк", "Фотиҳа" сингари поэмалари шу жихатдан этиборли. Хусусан, шоир дostonларининг номланишида тасаввуфий руҳ сезилади. Шу боис С.Н.Иброҳим: "Асқар Маҳкам яратган асарлар - бу бш кўниккан шеърий эмас. Бу шеърийатни махсуслисоний, руҳий-маърифий тайёргарликсиз ўқиб, ўрганиб бўлмайди", - деб ёзади¹. Мазкур фикр шоир дostonларига бирдай дахлдор. Шундан бўлса керак, шоир поэмаларини тасаввуфий номлар билан атайди. Бинобарин, "Фотиҳа" деб аталган дostonи Куръони Каримнинг алоҳида бир сураси "Фотиҳа" номига боғланган. Шоир дostonни: "Меҳрибон ва Раҳмли Оллоҳ номи билан", — дея бошлайди ва насрий шаклда ёзилган матн билан давом эттиради: "...Аммо у — Раҳмон ва Рақимдирки, сиз ва менга эмас, оёғимиз остида ушалиб ётган хазонга ҳам, хув, баланд чинор шоҳидаги салобатли ва осуда лайлакка ҳам, мана бу гуж-гуж кумурсқаларга ҳам меҳрибон ва шафқатлидир.

...Аммо у- Раҳмон ва Рақимдирки, бутун-бутун эллар унинг заминида кон тупуриб, дспсиниб, қутуриб, Унга қарши жанг эълон қилса-да, бу қонхўрлар инсофга келиб қолар, деб ерни шопириб юбормайди.

....Аммо у - Раҳмон ва рақимдирки, меҳр-шафқатнинг юзига тупуриб, хотин, бола-чақалар устидан истибдод отини сураётган ноодамларнинг ҳам тавба-ю истиғфориға умид қилади"².

Асарнинг бу тарзда бошланиши бежиз эмас. У Куръони Каримнинг "Фотиҳа" сурасидагидек "Бисмиллоҳир-рахмонир раҳим" (Меҳрибон ва Раҳмли Оллоҳ номи билан) тарзида ибтидо топади. Бу, биринчидан. Иккинчидан, А.Маҳкамнинг асарни айнан Куръони Каримдаги бир сура номи билан аташи сабаби аёнлашади. Учинчидан, ўзбек мумтоз дostonлари, аниқроғи, Алишер Навоийнинг "Ҳайрат ул аброр" асари: "Бисмиллоҳир-рахмонир раҳим, Риштаға чекди неча дурри ятим" деб бошланади. Шундан сўнг Оллоҳга ҳамд ўқилади: "Ул холик ҳамдиким,

¹Иброҳим С.Н. Рўҳнинг рангин садолари / Асқар Маҳкам. Ҳақ. Сайланма. Душанбе: Адиб, 1998. 14-б.

²Маҳкам А. Ҳақ. Сайланма. Душанбе: Адиб, 1998. 324-б.

махлуко^т тасвирига анинг қалами сунъи чехракушодуру^р ва машуот тахририга анинг хомаи ҳикмати жамолафзо ва хар кўнгул ғунчасига бир хуш гули сори анинг силсилаи шавқидин вобасталиг ва хар кўз ахтариға бир қош хилоли сори анинг риштаи мухаббатидин райвасталик^и"¹.

Эътибор берилса, икки достондан келтирилган парча ҳам Ярат-ганнинг фазилатлари, унинг буюклиги, хар ишга қодирлиги васфига қаратилган. Демак, Аскар Маҳкам мумтоз адабиётга хос мазкур анъана-га ижодий эргашиб, поэманинг тасаввуфий руҳини ёрқин ифодалашга ҳаракат қилган.

"Ишқ" поэмасида ҳам мумтоз достончилик анъанаси сезилади. Бу, аввало, асарнинг ғазал шакли ва оҳангидаги сатрлар билан ибтидо топи-шида кўринади:

Сен менга жазо бергил, ошқора сазо бергил.

Кўйида адо бергил, эй Ишқ — балойи жон!

Қисматки азал шулдир, ёндир, мени куйдиргил,

Дардимга даво бергил, эй Ишқ - балойи жон!

Гар йўкману пайдоман, йўқсилману дороман,

Созимга садо бергил, эй Ишқ — балойи жон!..

Кўринадики, юқоридаги сатрлар ғазал каби а-а, б-а, г-а, д-а тарзида қофияланган; сазо - адо - даво - садо - асо - расо ва хоказо қофиядош сўзлар оҳангдош-ликни вужудга келтирган. Мазкур асарнинг номлани-шида ҳам тасаввуфий рух сезилади. Алишер Навоий "Махбуб ул-қуллуб" асарида ёзади: "Ишқ уч қисмга бўлинади: Биринчи қисм - оддий одамлар ишқи бўлиб, халқ орасида машхур ва кенг тарқалгандир...

Иккинчи қисм - алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок гозга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқи-завқи билан бекарор бўлади...

Учинчи қисм - сиддиқлар - ҳақгўйлар ишқи бўлиб, улар Ҳақнинг жамодини очик кўриш умиди билан яшайдилар ва шунинг учун матлубдирлар"².

Аскар Маҳкамнинг "Ишқ" поэмаси айнан ҳақгўйлар ишқи — илоҳий ишқ мавзуига бағишланган. Асардаги Гадо қаландар тимсолида намоён бўлади. Қаландарлар эса бу дунё хою хавасларидан юз буриб, дарвешлик

¹Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2006. 15-b.

²Алишер Навоий. Махбуб ул-қуллуб. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 52-54-б.

йўлини тутган кишилардир. Қаландария эса тасаввуфдаги алоҳида бир тариқатнинг номи. Демак, шоирнинг Гадони етакчи образ даражасига кўтариши замирида мана шу ғоявий-бадий мақсад яширинган. Поэмада мазкур образ билан боғлиқ зикр, тасбиҳ, асо, хуржун, качкул сингари ифоданинг қўлланилиши ҳам тасаввуфий мавзуда ёзилганидан далолат беради:

Офариниш тилсимлари тилсиз эди...

Офариниш ходислари ас-рор эди, шарор эди

Офариниш...

Офариниш...

Офариниш...

Ҳақко нечун тупрокка жон

Ҳақко нечун жонга иймон

Ҳақко рух не не бу с-айрон

Ҳақко рух не - бу саргардон

бу саргардон

бу саргардон

бу саргардон¹.

Мукаррар мумтоз адабиётда кенг қўлланган санъат турларидан бири. Юқоридаги мисралар бадиияти ва фалсафий моҳияти мукаррар санъати орқали таъсирчан ифодаланган. Яъни сўзларнинг такрор ҳолда: офариниш-офариниш-офариниш, бу саргардон-бу саргардон-бу саргардон тарзида келиши натижасида асарнинг тасаввуфий мазмуни кучайтирилган ва ички муסיқийлик, ўзига хос оҳангдорлик вужудга келган. Шу рух ва усул асар охиригача давом этади; унинг самараси ўларок қаландар образи бўй кўрсатади.

Шоирнинг "Эй балосоз эй нагмасоз эй қазосоз эй садосоз эй сафо-соз эй азосоз" (316-б.) дейишида ўзига хос мазмун бор. Бунда олам ва одамнинг яратувчиси, хар ишга қодир ягона Оллоҳни ҳамд қилмоқда ва айни поэтик манзара ғазалларда қўлланадиган мусажжаъ санъати — ички қофиядош сўзлар орқали китобхонга етказилмоқда.

Аскар Маҳкамнинг Бобурга бағишланган "Таважжух" поэмаси ҳам тасаввуфий мазмун-моҳияти билан ажралиб туради. Бундалиро-эпик ифо-да устунлик қилади. Шоир Бобур ҳаётининг миллат ва Ватан тақдиридаги ғоят муҳим нуқталарини, руҳий ҳолатларини қаламга олади. Хусусан, асарнинг "Мирзо Бобур тазарруси", "Мирзо Бобурнинг муроқабаси",

¹Маҳкам А. Ҳақ. Сайланма. Душанбе: Адиб, 1998. 315-б.

"Мирзо Бобурнинг пири Шайх Ҳикматуллоҳ ибн Зиёдуллоҳга макту- би" фасларида ана шу рух ёрқин сезилади. Поэма инсоннинг мақсади, ва нафс муносабати масалаларши бадиий талқин этишга бағишланган. Айни пайтда Бобур дунёкараши, изтиробли кечинмалари мактублар тарзида ифода этилган. Ушбу усул асарнинг шакл жиҳатидан ҳам янгича йўналишдаги поэма эканлигини тасдиқлайди. С.Н.Иброҳим бу дostonни "бетакрор услубда битилган" дея таърифлайди. Аслида ҳам шундай. Шоирнинг ҳар тўрт поэмаси ҳам бетакрор услубда яратилган. Сабаби, мазкур асарларга мазмун жиҳатдан бошдан-оёқ мумтоз дoston- лар руҳи синдирилган. Уларда тасаввуфий атамалар (таважжух, тазар- ру, мувокиба, қаландар, тасбех, асо, качкул каби) кенг қўлланилиб, шо- ирнинг ғоявий-бадиий мақсадини юзага чиқарувчи восита вазифасини ўтаган.

Шаклий жиҳатдан эса "Ғотиҳа" поэмаси мумтоз дostonлардаги каби оллоҳга ҳамд билан, "Ишқ" асари эса ғазал оҳангидаги сатрлар би- лан бошланган. Аскар Маҳкам дostonларининг замонавийлик хусуси- яти, "азалий ва абадий фожиалар гирдобиди" (С.Н.Иброҳим) яшаётган инсоннинг изтиробларини суратлантириши билан белгиланади. Бу эса лирик поэмачилигимизнинг бадиий-эстетик такомил жараёнида эриша- ётган етакчи хусусиятларини кўрсатади.

Адабиётшунос Ш.Ҳасанов 90-йилларда яратилган поэмаларни таҳлил этар экан, ёзади: "Бугунги дoston комиллик масаласини фалса- фий талқин этаётган экан, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд, Жалолиддин Румий, Боязид Бистомий, Нажмиддин Кубро, Алишер Навоий сингари комиллик мартабасидаги шахслар унинг сюже- тидан қонуний жой олмақда. Ижодкор эса ўзининг ахлоқий, маърифий қарашларини шу образларнинг шахсий сифат ва фазилатларига таяниб чиқармоқда"¹. Эшқобил Шукурнинг Баҳовуддин Нақшбандга бағишланган тарихий-фалсафий, тасаввуфий мавзуцаги "Нақшбанд" поэмаси мана шу йўлдаги изланишлардан бири сифатида аҳамиятлидир.

Бобойи Самосий, Амир Кулол, Баҳовуддин Нақшбанд сингари ав- лиёлар образига чизгилар берилган. Шоир тарихий шахслар образлари- ни бадиий гавдалантириш орқали ёш авлодни узок ўтмишимизда яшаб ўтган, каромат ва башоратлари билан инсоният ахлини ҳамон хайратга солиб келаятган сиймолар ҳаётини еритишни кўзлайди.

Асардаги лиро-эпик тасвир ўзгача. Ундаги эпиклик чуқур лиризм билан уйғунлашиб кетган. Баҳовуддин Нақшбанднинг туғилиши, ка- ¹Ҳасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. ДД. Тошкент, 2004. 188-б.

молга етиши жараёнилари лирик ифода уйғунлигидаги сюжетда инки- шоф топа борган. Эшқобил Шукур Баҳовуддин ҳаётидаги энг харак- терли даврларни каламга олади. Шулардан бири унинг таваллуди би- лан боғлиқ. Ҳиндувон бўйлаб ўтиб кетаётган карвон билан бораркан, улуг мутасаввиф Бобойи Самосий шу юртда бир ўғлон туғилишини башорат қилади. Буни бирламчи манба Алишер Навоийнинг "Насой- имул муҳаббат" асаридаги куйидаги мулоҳазалар тасдиқлайди. Хожа Али рометанийнинг шогирди Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий "Қасри Ҳиндувондан ўтарда дер эмишларки, бу туфроғдан бир эр (ўғил бола) иси келадур. Қасри Ҳиндувон Қасри Орифон бўлғай"¹. Иккиламчи манба Ҳ.Ҳомидийнинг "Тасаввуф алломалари" китобида ҳам шу ҳақда фикр юритилади². Эшқобил Шукур поэмада ана шу маълумотни бадиий қайта ишлаган.

Бобойи Самосий отдан тушдилар.

Бир чайқалиб кетди Қасри Ҳиндувон,

Бир булок кўз очди босган изидан,

Хизр хассасидан ёққандай имон³.

Маълумки, Бобойи Самосий тарихий шахс бўлиб, ўзининг юксак диний эътиқоди, илми, башоратлари билан тасаввуф оламида шухрат қозонган. Асарда унинг мана шу жиҳатларига алоҳида урғу берилган. Шоир Бобойи Самосий отдан тушган пайтларида Қасри Ҳиндувоннинг "бир чайқалиб кетиши", унинг изидан "бир булокнинг кўз очиши" ка- билар авлиёнинг ғайриоддий хислатларига, кароматларига ишорадир. Айни пайтда Эшқобил Шукур Бобойи Самосийнинг Қасри Ҳиндувонда тўхташининг сабабини ҳам очишга интилади:

Ҳиндувонтупроғинхидладиларсўнг

Абад шамолларин бўйлар эдилар.

Илхом товуш берди пирнинг тилида

Тупроқ ҳикматидан ўкиб дедилар:

"Бутупрокдан бир эр иси келадир,

Ул эр файзи билан Қасри Ҳиндувон

Кун етиб Қасри Орифон бўладир"(231-бет).

¹Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 17-жилд. Насойим ул- мукаббат. Тошкент: Фан, 2001. 256-257-б.

²Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. Тошкент: Шарк, 2004. 178-б.

³Шукур Э. Ҳамал айвони. Тошкент: Шарк, 2002. 231-б. (Кейинги парчалар ҳам шу манбадан олинади).

Бобойи Самосий тупроқни ҳидлаб кўриб, Ҳиндувонда бир авлиё туғилишини олдиндан айтади. Мазкур лавҳаларда достоннинг эпиклик жихатлари бўртнб кўринади.

Эшқобил Шукур бу воқеликни тасаввуфий мазмун орқали янада жонли ва табиий йўсинда ифодалашга эришган. Ҳақиқатан, Бобойи Самосий Баҳовуддиннинг дунёга келишини башорат қилган пайтида у онасининг қорнида эди. "Ёғдуларёғмурдай ёғилган чоқда" мисрасидаги товуш аллитерацияси ва тағйир санъати поэтик фикрни таъсирчан ифодалаш имконини берган; шу йўл билан шоир пирнинг башоратидан сўнг Ҳиндувон янада ёруғ бир маконга айлаиғанлигини ёрқин ифода этади. Айни шу мисралар асарнинг лириклик жихатларини намоён қилади. Ёхуд асардаги яна бир ҳолат алоҳида диққати тортади. Бобойи Самосийнинг башорати билан алоқадор руҳий кечинмани шоир шундай тасвирлайди:

Оллоҳ кипригида осилиб турган
Юлдузлар ҳаққи Гир башорат этди.
Оллоҳ нафасидан ҳаракат топган
Ой, Қуёш ҳаққи Пвр башорат этди...

Умнатлар дилига умидвор боққан.
Зулматлар қаърида қуёшлар ёккан,
Оламлар сарвари Мухаммад ҳаққи.

Ҳақиқат ҳаққи Пир башорат этди (231-232-бетлар).

Эътибор қилинса, тасвирлар ниҳоятда оҳорли. Шоир юлдузларни "Оллоҳ кипригида осилиб турган", ой ва қуёшни "оллоҳ нафасидан ҳаракат топган" ҳолатда ифода этади. Бу билан шоир дунёнинг, биз яшаб турган оламнинг оллоҳ томонидан яратилганлигини назарда тутати. Айни пайтда талмех билан зийнатланган юқоридаги сатрларда илоҳий-тасаввуфий мазмун балқиб туради. Уорқали Исрофил, Идрис, Мухаммад сингари пайғамбарлар номларига ишора қилинмоқда.

Алишер Навоий ўз фикрини давом эттириб, ёзади: "Ул эр исики, бизнинг димоғимизга етар эрди, ортуқроқ бўлубтур, ҳамонки ул эр мутаваллид бўлибтур. Чун нузул қилибтурлар, ҳазрати Хожа Баҳоваддин валлолатидан уч кун экандур. Аларнинг жадди бармуомала аларни кўксига қуйуб, ихлос ва ниёз била Хожа Мухаммад Бобо дебтурларки, "Ул бизнинг фарзандимиздур ва биз ани қабул қилдук". Поэмада ҳам ана шу

¹Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 17-жилд. Насойим ул-муҳаббат. Тошкент: Фан, 2001. 256-257-б.

воқелик - Баҳовуддиннинг таваллуди бадиий тўқима билан уйғунлашган ҳолда тасвирланган. Мазкур жараёни шоир Бобойи Самосий сафардан қайтаётгандаги ҳолати орқали реаллаштиради:

Бобойи Самосий, авлиё Бобо
Қасри Ҳиндувондан қайта ўтар чоқ,
Оқчанглар түзғиган сомон йўлида
Қадим ҳаёт билан сирлашди узоқ.
Бир зум тин олди-да, сунгра дедилар:
"Димоғимиз сезган ўшал эр ҳиди бу гал
бу тупроқдан келди ортуқроқ" (232-233-бетлар).

Маълумки, Бобойи Самосий Баҳовуддинни ёшлиқдан фарзанд қилиб олган ва уни Амир Кулол тарбиясига топширган. Алишер Навоий мулоҳазалари мазкур фикрга ойдинлик киритади: "...Ва асхоб сари бокиб, дебдурларки, "Бу ул эр (ўғил бола) дурки, бизга анинг иси етиб эрди, рўзғорнинг муктадоси бўлғай. Ва Амир Саййид Кулолға буюрдиларки, "Фарзандим Баҳовуддин ҳақида тарбият ва шафқатни дариг тутмағайсан". Поэмада ҳам шоир ушбу ҳақиқатдан чекинмаган: "Уч кундан сўнг Бобойи Самосийнинг осмоннинг ўнгири этақларига манглайига ой порлаган гўдакни қуёш боласидай обкеб солдилар. Этақлари нурга чулғанган Бобо уни фарзандликка қабул қилдилар" (257-бет).

Шоир ўз қаҳрамони - Баҳовуддинни "манглайида ой порлаган гўдак" дея таништирадики, бунда тасаввуфий рух сезилиб туради. Шу тасвир орқали китобхон шоир ифодалаётган воқеликнинг, у яратган бадиий образнинг моҳиятини англашга интилади.

Поэмада Баҳовуддиннинг камолга етиши жараёни ҳам қаламга олинган. Унда ёзилишича, дин дунёсини, каландарлар ҳаётини кузатган Баҳовуддин инсоннинг ёруғ дунёга келиши сабабларини излашга уринади. Ниҳоят, аллома бу дунёнинг орзу-хавасларидан воз кечмаган ҳолда Оллоҳ йўлида ибодат қилиб яшаш мумкинлигини тушуниб этади. Шу боис у "Дил ба ёру, даст ба қор" - "Қўнглинг Оллоҳда, қўлинг эса меҳнатда бўлсин" деган ҳаётий хулосага келади. Поэмада мана шу жараёнлар ниҳоятда ишонарли ифода этилган. Демак, эпиклик ва лиризмнинг уйғунлашганлиги асарда Баҳовуддиннинг туғилиши, болалик даври, камолот йиллари тасвири орқали реаллаштирилган.

Поэмада фалсафий мазмун, чуқур лиризм шоирнинг лирик монрлоглари, лирик эътироф, чекинмалари орқали юзага чиққанлигини ўша жойда.

кузатиш ланади: мумкин. Бу хусусият поэманинг кириш қисмидаёқ кўзга таш-

Бу –

Семурғ қони билан ёзилган китоб.

Куёш томоғида пиширилган таом...

Бу –

Хаққуш минқорида сайраган тарих,

"Ўлимсиз ҳаёт бу, ҳаётсиз ўлим" (229-бет).

Сўнгги

мисра шоирнинг яшаш мазмуни ҳақидаги дастлабки теоремасифат қарашларидир. Чунки уларнинг жисми бу дунёни тарқ этса-да, номи билан эзгу амаллари ўлмасдир. Шундан сўнггина шоир воқелик тасвирига ўтади.

Эшқобил

Шукур Бобойи Самосий, Баҳовуддин дунёқарашларига таяниб, бадиий лавҳалар асосида ҳаётий ҳулосалар чиқаради. Бу поэмадаги лирик чекинишларда кузатилади. Шу маънода асарнинг олтинчи қисмини шоирнинг дунё ҳақидаги фалсафий қарашларининг жамулжами дейиш мумкин:

Одамлар қарийди, кунлар қаримас,

Авлодларни қаритиб, йиллар қаримас.

Вактнинг шамолида дунё устунлари

Аччиқ қугондилар учар сарбасар (233-бет).

Ёш поэманинг ўн еттинчи қисмида худди шундай ҳикматга йўғрилган лирик чекиниш мавжуд:

Хорлик тупроғида ободлик бордир.

Хоксорлик оёғида азизлик бордир (239-бет).

Шоирнинг бундай фикрга келиши бежиз эмас. Чунки хоксорлик - тупроққа тенг бўлиш тасаввуф фалсафасининг асосини ташкил этади.

Шоир улуғ авлиёларнинг бадиий сиймоларини яратар экан, уларнинг хорлик тупроғида ободликка эришганликларини, хоксорликлари тупайли азизу мукаррам бўлганликларини алоҳида таъкидламоқчи бўлади. Айни шу ўринларда поэманинг тасаввуфий хусусиятлари юзага чиқади. Бошқа бир ўринда шоир яна ёзади: "Уйқу - тариқатдан енгилган ўлим" (239-бет). Биноборин, тасаввуф аҳли одамнинг уйқудалик ҳолатига ярим

ўлим сифатида қарайди. Чунки кўп ухлаш инсонга берилган қисқа умрни беэмамайди. Шунинг учун мазкур мисралар қатида шоирнинг ҳаёт қарашлари яширинган. Демак, шоир ўрни-ўрни билан ўзининг ҳақидаги ҳис-кечинмаларини, воқеликка муносабатини лирик чекинишлар орқали

б ён қилиб борган. Бу эса кейинги йиллар поэмачилигига хос муҳим хусусиятлардан бири сифатида гаўдаланади.

Умуман, тасаввуфий мавзудаги "Нақшбанд" поэмаси Эшқобил Шукрнинг диний сарчашмаларга чуқурроқ кириб бораётганлигидан дарак беради. Энг асосийси, мазкур асар лиро-эпик поэманинг тасаввуфий, фалсафий мазмун билан йўғрилган янги бир кўриниши сифатида 90-йиллар ўзбек поэмачилигининг бадиий тақомилида алоҳида ўрин тутди.

Икром Отамуроднинг "Тағаззул" поэмасида мумтоз достончилик анъаналари давом эттирилган. Шу билан бирга мутолаа давомида шоирнинг воқеликка, руҳият кенгликларига янгича нигоҳ билан ёндашганлиги, "ҳиссий тафаккур ҳолатларини суратлантириш" (Н.Раҳимжонов)¹ сари интилаётганлигини кузатиш мумкин. Поэма "Хизонаи омира" китобидан олинган "Араб ва ҳинд шоирлари тағаззул биносини яратдилар" деган эпиграф билан бошланади. "Тағаззул" - бу ғазал сўзининг кўплиги бўлиб, ошиқлик, ишқий шеър маъноларини билдиради. Шоир сўзнинг ана шу маъноларидан келиб чиқиб, поэмага ёндашади. Тағаззул биноси бу ўринда рамзий мазмун ташийдиган. Чунки араб ва ҳинд шоирлари ғазалнинг юксак намуналарини яратган. Натижада "ғазал биноси" вужудга келган:

Тағаззул - кўп қадим бинодир, зотан,

Меъморлари – қангул фуқаролари.

Ишққа дохил суяги сурмаларга тан - жисмиданиш отган ишқяролари².

Шоир тағаззулни "кўп қадим бино" дер экан, унинг Шарқ адабиётидаги кўплаб ғўзал намуналарига ишора қилади. Маълумки, инсон танаси мукаммал тузилган ва ундаги ҳар бир аъзо муҳим вазифани адо этади. Шоир инсоннинг тана тузилишига асосланиб, ғазал биноси тарҳини рамзий усулда чизади. Меъмор эса кўчма маънода кўнгил фуқароларидир. Демак, бу бинони муҳаббатдан озор чеккан қалблар кура бошлаган.

Тағаззул биносини шифтини беэаб

терилган оғочлар – устixonларим.

Кўзларим - қалдирғочга интиқ дераза,

Нақшлар тўқиган сувоғ-қонларим (125-бет).

¹Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърини. Тошкент: Фан, 2007. 166-б.

²Отамурод И. Тағаззул. Тошкент: Шарқ, 2008. 124-б. (Кейинги парчалар ҳам шу манбадан олинди).

Тағаззул биносининг “шифтини бегаб турган” мустаҳкам сақлаётган турган оғочлар эса лирик қаҳрамоннинг устихонлари - суякларидир. Бу мутаносиблик кейинги сатрларда янада тўлишиб боради. “Кўзларим - қалдирғочга интиқ дераза” сатри шоирнинг бетакрор метафорасидир. Чунки инсон аъзолари ичида кўзнинг бош вазифаси борки, бу кўришдир. Аслида кўзнинг деразага ўхшашлик асосида кўчирилишида ҳам шундай маъно бор.

Кўринадики, поэма бошланишидаёқ бетакрор рамзий-тимсолий ифодалар оркали ишқ биносининг сурати чизилади. И.Отамурод бунда инсон вужудидаги аъзолар қанчалик ўринга эга бўлса, тутса, ишқ биносида ҳам улар шундай беназир вазифаларни адо этишини ўзига хос мутаносибликда очиб беради.

Асарнинг кейинги қисмида кўнгилга мурожаат муҳим ўрин эгаллайди. Бинобарин, ишқнинг макони кўнгил экан, шоир унга алоҳида мазмун юклайди:

Кўзларим селобин симирар қилқаб,
хузн дайросининг қовжираб лаби.
Эй мастона қанглум, бу нечук хилқат –
мен каби нотаваб, ғариб мен каби (126-бет).

Хузн сўзи арабча бўлиб, қайғу, ғам, хасрат каби маъноларни билдиради. Хилқат сўзи эса яратилиш деганидир¹. Кўзлар селоби - кўз ёшлари. “Дайронинг қовжираган лаби” ҳам метафорадир. Дарё сўзи эса тағйир санъати асосида дайрога айлантирилган ва бу эса шеърини сатрлар оҳангини мумтоз дostonларга яқинлаштирган. Ишқ хижрони, азоблари туфайли лаб қовжираган холга келган. Демак, қайғу дарёсининг “қовжираган лаби” кўз ёшларни симиради. Шу боис ошиқ кўнгил ғариб ва нотаваб маконга айланган.

Холу ҳолотимга қатламу қатлам
ҳажр сиёҳидан битилган тасвир.
Эй мастона кўнглим, бу нечук матлаб,
қатат қангулбилан англандувчи сир (126-бет).

Муқаррар санъати билан зийнатланган дастлабки мисрада (холу ҳолот, қатламу қатлам) ошиқнинг қалб манзараси акс этган. Яъни “ҳажр сиёҳидан битилган тасвир” - хижрон ранглари ошиқ тарзининг қатқатигача сингиб кетган. Шу боис шоир яна кўнгилга мурожаат қилади.

¹Навоий асарлари луғати. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 655, 779-б.

Поэмада фалсафийлик ва лиризм сатрдан сатрга ўтгани сайин кучайиб бир-бирини бойитиб боради. Бинобарин, шоир бир ўринда кўнгилни “ишқ дardini ўстирган туфроқ”қа, муҳаббатни эса кўнгилнинг таржимаи холига менгзайди. Ёхуд ошиқ қалбадаги соғинч ҳам турфа метафоралар воситасида фалсафий мазмун касб эта боради. “Соғинчим йўлларга тўкилган хазон, ўтган, қайтган пойи берур озорни” сатрларида бу ёрқин кўринади. Чунончи, хазон — ерга тўкилган кузги баргллар. Шоир соғинчини ана шу хазонга ўхшатади. Жавобсиз қолаётган муҳаббат эгасининг соғинчлари оёқ остидаги хазонга монанддир. Зеро, Шарқ ғазалиетида хижрондан зада бўлган қалб манзаралари юксак бадий шаклда ўз ифодасини топган. Шу анъаналарнинг давоми ўлароқ И.Отамурод ҳам лозмага ғазал руҳини олиб қиради. Гарчи асар шаклан аруз вазнида ёзилмаган эса-да, унинг мазмунида, ҳар бир сатрида ғазал руҳи сезилиб туради. Кўнгил, ишқ, хижрон, васл, соғинч сингари бадий тимсоллар бор бўйи билан ўзини кўрсатиб туради; уларга шоир теран рамзий маънолар юклайди. Айни пайтда арабча сўзларнинг қўлланилиши ҳам поэмани моҳиятан мумтоз асарларга яқинлаштиради. Бу - кейинги йиллар ўзбек поэмачилигидаги алоҳида услубий йўналишни ташкил этади. Шу маънода Икром Отамуроднинг кўп йиллик ижодий изланишлари махсули бўлган “Тағаззул” дostonи лирик поэманинг янги бир фалсафий мушоҳадакорлик, тимсолли фикрлаш ва чуқур лиризм билан йўғрилган кўриниши сифатида аҳамиятлидир. Поэмани ўқиш давомида китобхон ғазал оламига ошно тутинади. Чунки шоирнинг ҳар бир мисраси оҳорли ташбеҳлар, бетакрор метафоралар билан зийнатланган. Улар шеърхонни ҳаётни бекиёс тафаккур кенгликлари оркали чуқур англашга чорлайди. Асарнинг яна бир муҳим хусусияти, унинг монолог типига яратилганлигидир.

Демак, юкорида таҳлил этганимиз “Накшбанд”, “Тағаззул” поэмалари ўзбек мумтоз дostonлари руҳида ёзилганлиги, ўтган асрнинг 90-йиллари ўзбек поэмачилигидаги ижодий-услубий изланишлар меваси сифатида ўзига хос аҳамият касб этади. Уларда қомиллик сари бўй чўзаётган инсон, кўнгил нидоларига қулоқ тутгучи шахс, ижтимоий ҳаётда содир этган хатоларидан озурда бўлган қалб тимсоллари ярақлаб туради. Бу эса шоирларимизнинг дунёга, ижтимоий воқеликка теран нигоҳ ташлаётганларидан, кўнгил деб аталмиш маҳзаннинг қат-қатларига тобора чуқурроқ кириб бораётганларидан далолат беради.

Омон Матжоннинг “Минг бир ёғду” поэмаси маърифий мазмун касб этади. Мазкур асар ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан мумтоз адабиётда-

ги дostonларни ёдга солади. У шаклий жихатдан Алишер Навоийнинг "Махбуб ул-кулуб" дostonи услубида яратилган. Алишер Навоий ни насрий ва назмий шаклда ёзган. У ахлокий, фалсафий карашларини насрда баён этиб, хулосавий фикрларини қиссадан хисса тарзида ўша матн мазмунига мос рубойи, қитъа ва фардлар орқали акс эттирган. Икки катта қисмдан иборат бу асарда шоир ҳар бир ахлокий сифат ва латларни таърифлайди; жамиятда яшовчи касб эгалари, олимлар, пол-шолар, турли табақага мансуб шахслар хусусиятларини насрий шаклда баён қилади; ўз хулосаларини тўрт, саккиз, икки мисрالي сатрларда далайди. Бинобарин, Алишер Навоий асарнинг "Қаноат" қисмида ифода таърифини келтиради: "Қаноат бир чашмадирки, олган билан тушунча қуримайди; у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради; у бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир...". Шоир шу асосда қаноатнинг афзаллик жихатларини ёритиб, уни ҳасислик тамағирлик, ноқаслик сингари ёмон ҳислатлар билан қиёслайди ва қарашларини рубойи орқали асослайди:

Ҳар қимний қаноатдек улуғ ҳислати бор,
Барча эл ичинда иззату ҳурмати бўлади,
Ҳар қимки тама ва ҳирсаги бино қўйса,
Яхши-ёмон ичра хору нахс кўринади (46-бет).

Мазкур мисралар шоирнинг қаноат ҳақидаги фикрларига яқун ясайди. Яъни рубойи бунда қиссадан хисса чиқариш вазифасини бажаради. Омон Матжон ҳам "Минг бир ёғду" поэмасида бугунги китобхонни Алишер Навоий асарлари, хусусан, "Ҳамса" мазмуни билан яқинроқ таъништириш истагида бевосита мумтоз дostonчилик анъаналарига эргашади. Шоир айтишмоқчи бўлган бош ғояни сарлавҳага унинг моҳият-мазмунини очиб беради ва хулосавий фикр чиқаради. Алишер Навоийнинг "Ҳамса" дostonидаги мавзуга дахлдор сатрларни келтиради. Мисол учун:

"БОЛАЖОНЛИ ОТА фарзандининг Фарҳоддек етук-қомил, унинг қалқони, элнинг кўрғони бўлишини истар! Бу боғда бегона дарахт йўқ. Фарзандлар қомоли — эл қомоли! Зийрак ва тадбиркор боғбон ҳар бир ниҳолнинг ҳолидан ҳар лаҳза хабардор; унинг ҳар куртак, ҳар баргидаги ўзгариш — боғнинг келажагидан хабардир;

¹Алишер Навоий, Махбуб ул-кулуб. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 45-бет.

Не ишқим чарх этар изҳорин анинг,
Бурунроқ кўргузар осорин анинг.
"Ҳаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқирини касб етмаган илм.
Демонқим қўнгли поқу ҳам қўзи поқ,
Тили поқу, сўзи поқу, ўзи поқ"¹.

Маълумки, Алишер Навоий ўзи яратган Фарҳод образида қар томонлама қомилликни кўрган. Омон Матжон бу тимсолга юклатилган бадиий ғоядан келиб чиқиб, фарзандни ҳар томонлама етук қилиб тарбиялаш хусусидаги қарашларини рамзий-фалсафий усулда насрий йўл билан баён этади. Яъни шоир отани боғбонга, фарзандларни эса боғдаги ниҳолларга қиёс этади. Боғбон ҳар бир ниҳолни меҳр билан ўстиргани қабилота ҳам ҳар бир фарзандига эътибор билан тарбия беради, улар орқали ёруғ келажақни яратади. О.Матжон ўз фикрларининг хулосаси сифатида "Фарҳод ва Ширин" дostonидан Фарҳод характери очиқ берувчи сатрларни келтиради.

Асарнинг муҳим жихати, у маълум бир яхлит сюжет асосида қурилмаган. Балки "Махбуб ул-кулуб" дostonи услубига монанд замонавий ахлокий-фалсафий фикрлар тажассумидан иборат маърифатномага айланган. Шу йўл билан шоир бугунги китобхонга Алишер Навоий "Ҳамса"си мағзини ташкил этувчи фикр ва ғояларни тушунтиришга, ўз таъбири билан айтганда, "минг бир ҳислатли — минг бир ёғдули бу асарни ташвиқ-тарғиб қилиш"га интилган ва натижада мумтоз адабиёт дostonлари услубидаги поэманинг янги жанр кўриниши вужудга келган. Айни пайтда дostonнинг яна бир эътиборли томони, унинг бошдан-оёқ иқтибос санъати асосида қурилганлигидир. Умуман олганда, "Минг бир ёғду" Омон Матжоннинг поэмачиликдаги кейинги изланишлари самараси сифатида аҳамиятлидир.

Кўринадики, ўзбек мумтоз дostonларига ҳос мавзу ва мазмун: тасаввуфий, фалсафий, маърифий ғоялар XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмалари руҳига сингдирилиб, воқеликни ифодалашнинг замонавий усулига айланган. Айни пайтда мумтоз дostonлар шаклига ҳос жихатлар; талқинда насрни, асар якунида шеърни қўллаш асосида бугунги поэмалардаги ибратли фикрларни тарғиб қилиш хусусияти намоён бўлди.

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигининг муҳим хусусиятларидан бири шоирларимизнинг шаклий изланишлари билан боғлиқ. Ижодкорларимиз ўзбек мумтоз адабиётида анъанавийлашган адабий Матжон О. Минг бир ёғду. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. 69-б.

ларни шаклига қўра куйидагича гурухлаштириш мумкин: «Шаҳрибону»). Ёзилган поэмалар (Ж.Камолнинг «Қуёш чашмаси», М.Алининг «Бешгул»). Ёзилган поэмалар (Ж.Камолнинг, «Варахша», Қасида-поэмалар (М.Шайхзоданинг «Тошкентнома», Э.Воҳидовнинг «Тошкент садоси», «Қуёш маскани», Ж.Жабборовнинг «Қуёш юрти», Т.Аҳмаднинг «Бухоронома» ва ҳ.к.).

Ўзбек адабиётида дostonлар аруз вазнида ёзилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» дostonидан бошланган бу жараён дostonларига қадар давом этганлиги маълум. XX асрнинг иккинчи ярмида бу шеърӣй ўзбек поэмачилигида таниқли шоир Жамол қасидадан ижодий давом эттирилди. «Қуёш чашмаси» бунинг ёркин далилидир.

Поэма аруз вазнининг рамали мусаддаси махзуф максур тармоғидаяратилган:

Шеър(и) аҳ-ли/ тур-му-ши туй/-ғу э-кан
 Туй-ғу шв о/-лам-да бир кўз/-ғу э-кан...
 Кўз-ғу-дек мо/-вий, му-саф-фо/ бир са-ҳар
 Мен гв-зап Бол/-қон са-ри қил/-дим са-фар
 Фо-и-ло-тун / фо-и-ло-тун / фо-и-лун

70-йилларда ўзбек замонавий арузининг жонланиши поэмачиликда ҳам ўзининг ёркин изини қолдиргани Жамол Камолнинг таҳлил Хакқул бу мулоҳазани қутилади. Адабиётшунос Иброҳим Хакқул бу куйидагича асослайди: «Шўро даврида Эркин Воҳидовгача ва ғазаллари шеърлар ёзилган. Аммо Эркин Воҳидовнинг қасида Шу фаркланиш яъни арузни янгилаш, очиқроқ айтганда, «замонавийлаштириш» тамойили Жамол Камол ғазаллари ва «Қуёш чашмаси» дostonида ҳам ёркин ўзгариш ташланади»². «Қуёш чашмаси» дostonи шоирнинг (Болгария)га сафари таассуротларидан сўзлайди. Поэманинг лирик воқелиги ҳақрамони — шоирнинг ўзи. Асарнинг мазмун-моҳиятини уруш ташкил этади. Поэманинг бошдан-оёқ аруз вазнида ёзилганлиги

¹Жамол И. Шейрият — дард ва умид дeмак // «Бухоро швжлари», 2008 йил, 3-сон, 23-бет.

ги уни шакл жихатидан мумтоз дostonларга яқинлаштиради. Асарнинг ўзига хос хусусияти шундаки, шоир арузни «замонавийлаштирган», яъни замонавий мавзунини мумтоз оҳангда китобхонга етказа олган.

Маълумки, адабиётшунослигимизда маснавий жанри ва шакли фаркланади. Зеро маснавий жанри намуналари мумтоз адабиётимизда хажман уртача ғазалдан каттарoқ бўлган, а-а, б-б, в-в, г-г ва ҳ.к. тарзида қoфияланадиган мустақил лирик жанрлардан бири бўлса, маснавий шакли унга хос қoфияланиш тизимини ўзида сақлаган кенг хажмли лиро-эпик асарлар қурилишини англатади.

Ўзбек мумтоз адабиётида, умуман, Шарқ адабиётида дostonларни маснавий шаклида яратиш кўп асрлик анъана ҳисобланади. Масалан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Алишер Навоийнинг «Ҳамса» дostonлари ҳудди шу шеърӣй шаклда яратилган бўлиб, уларда воқелик эпик усулда баён этилган. Шунинг учун Алишер Навоий маснавий орқали воқеликни кенг, батафсил, яъни эпик ифода этиш мумкинлигини инобатга олиб, ёзади:

...Лекин ул барчадин дағи хуби,

Бор дурур маснавийнинг услуби...

Маснавийким бурун дедим они,

Сўзда келди васиъ майдони¹.

Адабиётшунос И.Султон маснавийнинг айнан шу хусусиятини назарда тутиб: «Воқеабандлик маснавийнинг характерли хусусиятидир... Шеър билан ёзилган сюжетли асар Навоий ва Бобур томонидан «маснавий» деб аталган, яъни «маснавий» лиро-эпик жанрнинг номи ҳам бўлган», - деб ёзади². Академик Б.Валихўжаевнинг таъкидлашича, ўзбек адабиётининг XI-XIX асрлар мобайнидаги тарихида маснавий тарзида қoфияланиш барча дostonларнинг хусусияти бўлиб қолган³. Демак, XX аср ўзбек адабиётида янги типдаги поэманинг пайдо бўлиши ва таракқий этиши мумтоз адабиётдаги маснавий жанри анъаналари билан чамбарчас боғлиқ. Бинобарин, ўтган асрнинг 30-йилларида Ғ.Ғуломнинг «Қўқан», Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Зайнаб ва Омон», Миртемирнинг «Аждар» сингари поэмалари маснавий шаклида ёзилганлиги маълум. XX асрнинг иккинчи ярми поэмачилигида мазкур жараён янада

¹Алишер Навоий. Сабъи сайёр. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 35-б.

²Sulton I. Adabiyot nazariyasi. Toshkent: O'qituvchi, 2005. 179-b.

³Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихдан. Тошкент: Фан, 1974. 22-бет.

такомиллашди. Айни пайтда маснавий шаклида ёзилган поэмаларнинг ўзи ҳам айрича хусусиятларга эга. Уларни қуйидагича ички гуруҳларга таснифлаш мумкин:

- 1) тўлиқ маснавий шаклида ёзилган поэмалар;
- 2) маснавий шакли қисман асос қилиб олинган поэмалар.

М.Шайхзоданинг "Тошкентнома", Ж.Камолнинг "Қуёш чашмаси", М.Алининг "Бешгул" сингари асарларини тўлиқ маснавий шаклида ёзилган поэмалар қаторига киритиш мумкин.

Максуд Шайхзоданинг "Тошкентнома" асари замонавий поэмачилигимиздаги маснавий шаклида ёзилган энг сара асарлардан биридир. Маълумки, маснавий "аруз ва бармоқда ҳам ёзилиши мумкин"¹. Хассос шоир ўзининг Тошкентга бўлган чексиз меҳри-эҳтиромини фалсафий мушоадалар билан йўғрилган сатрларга маҳорат билан тизади ва бармоқ вазнидаги анъанавий маснавий шаклини қўллади:

Шаҳарлар бокийдир, умр - ўткинчи,
Дарёлар собитдир, сувлар - қўчкинчи.
Хар ким ўз шаҳрида қўйган эсдалик:
Ё бино қуришда катта усталик,
Ё ширин латифа еки ихтиро,
Ё дарахт, е фарзанд, қўприк ё мисра.
Ё қўшиқ, ё дори, мактаб, соқчилик
Хулоса: дунёда бирон яхшилик...².

Эътибор берилса, поэма худди маснавий каби а-а, б-б, в-в, г-г... тарзида қофияланган. Яъни ўткинчи-қўчкинчи, эсдалик-усталик, ихтиро-мисра, соқчилик-яхшилик сингари сўзлар ўзаро оҳангдошликни - қофияни вужудга келтирган. Шу рух ва шакл асар сўнгигача давом этади. Бунда адабий шакл асар мазмунига мос келади. Чунки маснавийга хос муҳим жиҳатлардан бири — янги ўй ва туйғуларнинг раво куйланишидир. Шу боис мазкур усул "Тошкентнома" руҳига мувофиқ келади. Айни пайтда маснавий фалсафий фикрнинг изчиллигини таъминлайди. Гарчи дostonда воқеабандлик кўзга ташланмаса-да, маснавий воситасида Тошкент кўчалари, одамлари ҳақида яхлит тасаввур уйғонади. Демак, шоир услубининг ўзига хослиги шундаки, у маснавий шаклш бармоқ вазнига мослаштирган.

Жамол Камолнинг уруш мавзуидаги "Қуёш чашмаси" поэмаси ҳам маснавий шаклида битилган. Асар бошдан-оёқ а-а, б-б, в-в, г-г... тарзида қофияланган.

¹Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. Иккинчи жилд. Тошкент: Фан, 1992. 199-б.
²М.Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Иккинчи том. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1971. 447-б.

Мавжланар эрди тасаввур чашмаси
Нурли ёшликнинг зилол, нур чашмаси.
Акс этарди унда ёрқин лааҳалар,
Ярқ этиб гоҳида олтин лавҳалар.
Ўйлашардик: ул диёр тупроғи не,
Ул диёр тупроғи не, япроғи не (56-бет).

Юкоридаги парчада тасаввур - нур, ёрқин - олтин, тупроғи - япроғи сингари сўзлар қофиядош бўлиб, улар воситасида шоир воқеликни лиризм билан уйғун холда акс эттиришга эришган.

Поэманинг яна бир характерли жиҳати, унда тасаввуфона руҳнинг мавжудлиги билан белгиланади. Шоир Булғория шаҳарларини кезаркан, майса, гул, лола билан сўзлашади. Ана шу гул, лола, майса аслида Ватан уруши қурбонлари тимсолида гавдаланади. Тасаввуф таълимотига кўра инсон танаси бу дунёни тарк этгач, у турли шаклда (дарахт, майса, гул ва бошқа) бўлиб ҳаётга қайтади. Поэмада айнан шу рух ҳукмрон. Буни маснавийга хос воқеабандлик асосида тасвир этилган айрим лавҳалар тасдиқлайди. Лирик қаҳрамон Георгий Димитров мавзолейини зиёрат қилади. Сўнгга йўли Варна, пахтакорлар ўлкаси Ямбол, Хасково каби масканларга тушади. У ерларни "бир ажиб ҳол" билан кезиб юрар экан, қабристонга дуч келади:

...Гул ўсарди боғ аро, бўстон аро,
Гул куларди мунгли қабристон аро!..
Гул ўпиб, гулзор аро гул танладим,
Гул узиб гул бирла суҳбат айладим (61-бет).

Ватан соғинчи мавзуи адабиётимизда турфа окангларда куйланган. Бироқ мазкур поэмада бу хол ўзгача ранг ва оҳангга намоён бўлади. Чунки уруш туфайли хоки бошқа ватанда қолиб кетган ва лола, райхон, атиргулга айланган ўзбек йигити ватандоши билан "дийдорлашганидан", биттагина япроғининг ватанига боришидан ҳам таскин топади.

Поэмадаги яна бир жиҳат эътиборни тортади. Бу лирик қаҳрамоннинг ўрни-ўрни билан воқеликка муносабат билдиришида кўринади. Чунки шоир гулларга айланган юртдошларимиз билан суҳбат қураётган, нафақат урушга лаънат ўқийди, балки юртдошларининг аччиқ қисматида чин дилдан ачинади:

— Шон-шараф бўлсин, фидойи жон, сенга
Ҳам муборак шу буюк майдон сенга.
Қай тил бирла тасалло айтайин,

Накди умрингга тасанно айтайин.

Сенки кардошликка жон бердинг халол.

Безаволсан, безаволсан, безавол (64-бет),

Лирик қахрамон лола, атиргул, райхон сингари турфа гуллар ва чечакларга айланиб, Ватан ишқини "қалбига" жо айлаган юртдошлар билан хаёлан суҳбат қуради. Аслида бундай анъана мумтоз адабиёти-мизда анча эрта бошланган. Жамол Камол ҳам шу анъанани янгича ус-лубла явом эттирди. Яъни жонлантиришнинг икки кўринишини барабар қўллаган холда ва мунозара услубини охорли тарзда давом эттирди. Шонининг замонавий воқелик ифодасида мумтоз адабиётга хос анъаналарни қўллаши юксак санъаткорлик намунасидир.

Муҳаммад Алининг Ватан мавзуига бағишланган "Бешгул" асари ҳам тўлиқ маснавий тарзида қофияланган:

Табиат-ку, сенга берган беназир чирой,

Ёнда - нилий хошияли бир ҳовлиқма сой.

Бир томонинг Шаҳрихондир, бир ёғинг — Кува,

Бир томонинг пахта майдон, ям-яшил ува...

Соғинч хисси юракда-ю ёдимда бир-бир

Олис ўтмиш, бугун, эртанг чизмакда тасвир.

Не тонг, ахир сенга битта фарзанд эрурман,

Сенинг мўъжазгорагингда қалққан ғурурман¹.

Ватанимиз табиати манзаралари ифода этилган мазкур сатрларда чирой - сой, Кува — ува, бир-бир - тасвир, эрурман - ғурурман сингари сўзлар оҳангдош бўлиб келган. Маснавий шакли мумтоз дostonларда-ги каби поэмада ўзига хос воқеабандликни ҳам вужудга келтирган. Сабаби, шоир пейзаж ярата туриб ватаннинг кечаси, бугуни, эртасига на-зар солади. Шу асосда ўзининг ҳам қутлуғ гўшанинг бир бўлаги экан-лигини ифода этади. Бунда шоир охорли мажозий ташбех қўллайди. Яъни ватан - юракка, ундаги қалққан ғурур эса лирик қахрамонга менгзалади.

Демак, юқоридаги поэмаларда шоирларимиз замонавий мавзулар-ни тасвирлашда мумтоз дostonчиликка хос анъанавий маснавий шакли-дан маҳорат билан фойдаланишган. М.Шайхзода ва М.Али маснавийни бармоқ вази талабларига мувофиқлаштирган бўлса, Ж.Камол поэмани арузнинг рамал баҳрида яратган. Натижада адабиётимизда анъана ва русийликнинг ўзига хос янги кўриниши вужудга келган. во-

¹Али М. Сайланма. Тошкент: Шарқ, 1997. 262-бет.

Маснавий шакли қисман қўлланган поэмаларда шоирларимиз сюжет тадрижининг маълум бир нукталарида маснавийга мурожаат этишган. Ж.Камолнинг "Армон", "Варахша", Г.Жўраеванинг "Зухро юлдузи", Э.Самандарнинг "Эрк садолари" сингари поэмаларини худди шу гуруҳга киритиш мумкин.

Жумладан, Жамол Камолнинг "Армон" асари кулминациясида — аскар кийимидаги йигитларнинг Ширин кампир ўғиллари киёфасида ташриф буюриши эпизоди маснавий шаклида ёзилган:

, Эртаси кун Она бир-бир исмин айта,

Болаларин чорлайверди қайта-қайта.

Айтар сўзи: "Болам, болам, болам!" эди.

Эшйтганга алам, алам, алам эди...

Йиғилишди қишлоқдаги кампир-чоллар,

Йиғилишди раис бошлик оксоқоллар.

Кенгашдилар, айтиб гапнинг сирасини,

Онажонга қўмаклашмоқ чорасиш.

Топиларкан ҳар мушкулнинг бир чораси,

Онажоннинг учта шахид дилпораси -

Суратида уч йигитни шайладилар.

Белларига қайиш камар бойладилар¹.

Жамол Камол Ширин кампир ҳаётининг сўнгги лаҳзаларини акс эт-тирар экан, ҳаётининг воқелик талқинига - қишлоқ аҳлининг унинг ўғлига ўхшаган уч йигитни шайлаб, ҳузурига йўллашлари эпизодини акс эттиришга кенг ўрин беради. Сабаби, "маснавий шакли катта лирик-эпик асарга ҳам ўнғай, шакли содда, ҳашамсиз"² бўлгани учун шоир воқеабандликка асосланган юқоридаги эпизодда маснавийдан фойда-ланган.

Шоирнинг тарихий мавзудаги "Варахша" дostonида ҳам масна-вий шакли қўлланган ўринлар бисёр. Бундай ҳолатни асар сюжетининг воқеалар ривожини қисмида ёрқин кузатиш мумкин. Хусусан, араб фотиҳи Қутайбанинг Бухорога бостириб киргандан сўнг халққа амри маъруф қилиш эпизоди маснавийда ёзилган:

Мусулмонлик нима? Инсонсеварлик!

Оҳи ваҳдат чекиб, иймон севарлик!

Мусулмонлик - ҳаром луқма емаслик,

¹Камол Ж. Досганлар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 25-б.
²Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. Иккинчи жилд. Тошкент: Фан, 1992. 199-б.

Мусулмонлик - ҳаром сўзни демаслик.
Мусулмонлик -ҳаром йўлга юрмаслик
Ҳаром билан бир қаторда турмаслик
Ўзгаларнинг бисотига боқмаслик... (120-бет).

Парчадаги инсонсеварлик — иймонсеварлик, емаслик — демаслик, юрмаслик - турмаслик сингари сўзлар ўзаро оҳангдош бўлиб, маснавий каби а-а, б-б, в-в тарзида қофияланган. Шоир мазкур шакл ёрдамида мусулмонликнинг моҳиятини тушунтиришга интилади.

“Оловда қорайган Тўқсон чилангар” Қутайбага қарши гапиреди:

Ҳар қадамда йўлимизга ғов нечун?
Ҳар қадамда йўлимизга гов нечун?
Таҳдид нечун? Талон нечун? Дўк нечун?
Қирғин нечун? Қирон нечун? Ўқ нечун?... (122-бет).

Қутайбанинг амалий фаолияти унинг халққа айтган фикрларга муносиб эмас. Шунинг учун Тўқсон чилангар журъат ва жасорат билан Қутайбанинг халқ бошига солган кулфатларини, ҳақсизликка қарши ўтли исённи ифода этади. Бинобарин, маснавий шакли ана шу воқеликни изчил ва батафсил ифодалашга имкон яратган. Айни мисраларда тажохули ориф санъати яратилган.

Ёхуд Туркон малика билан Қутайбанинг мунозараси ҳам мумтоз дostonлардаги каби маснавийда битилган:

“Сен, сввойи тўнғиз, маърака булғар!
Гулни сассиқ алаф, дея билдингми?
Ўзингга тенг, салаф, дея билдингми?
Кўпдан чанқок эдинг қора ажалга
Айт додингни энди тақдир-азалга!..”

Маълумки, мумтоз адабиётда тарихий шахслар ва тарихий воқеалар тасвирида кўпроқ маснавийдан фойдаланилган. Жумладан, М.Солиҳнинг “Шайбонийнома” достони бунга ёрқин далилдир. “Варахша” поэмасида ҳам шоир ана шу эпик аънанани давом эттириб, тарихий мавзу — қадимий Бухоро тарихидаги айрим воқеаларни тасвирлашда маснавийга мурожаат этган. Шу шакл воситасида тарихий давр манзараларини, тарихий шахслар ҳаётини бадиий гавдалантиришга эришган.

Гулчехра Жўраеванинг “Зухро голдузи” достони сюжетининг воқеалар ривожини қисми маснавийда ёзилган. Асар қаҳрамони Зухронинг француз аёли Жаклина билан суҳбати жараёни бунга ёрқин мисол бўла олади:

Оналикка олдим битта Юлдузни —
Ўстирдим мен беш ўғилу беш кизни.
Олимаси, туқувчиси ўзимдан,
Шифокори, ўқувчиси ўзимдан.
Бири деҳқон, бири ишчи, муаллим,
Кенжатайим боғчада, хўп мулойим...¹.

Ҳаётдан мамнунлик руҳи билан йўгрилган бу сатрлар Зухронинг характери очишга хизмат қилади. Бир қадар замонасозлик мазмундаги мазкур дostonда шоира ўзбек ва француз аёлининг ҳаётини бир-бирига таққослайди ва ўзбек аёли бахтли турмуш кечиряпти, деган хулосага келади. Зеро, ўтган асрнинг 80-йилларида - адабиётимизда социализмни кўкка кўтариш авж олган бир даврда бундай асарларнинг ёзилиши табиий эди, албатта. Шунга қарамай, шоира маснавий шакли имкониятларини поэмасининг зарур ўринларида қўллаб, асарда тасвир этилган воқеликни ёрқин ифодалашга эришган.

Эркин Самандарнинг Аваз Ўтарга бағишланган тарихий мавзудаги “Эрк садолари” поэмасида ҳам маснавийга мурожаат этилган ўринлар кўп. Бу, хусусан, асарнинг Аваз руҳияти таҳлил этилган ўринларида кўзатилади. Халқ шоири Аваз Ўтарнинг эрк ва озодлик мавзуда ўтли сатрлар битганлиги маълум. Бу эса сарой аҳллари ва Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Ферузга маъқул тушмайди. Шунинг учун исёнкор шоирни банди қиладилар. Асарнинг драматик лавҳалар ва коллизиялар акс этган олтинчи қисмида маснавийда ёзилган сатрлар мавжуд. Авазнинг отаси Ўтар бобо ўглининг гуноҳини кечиришни сўраб, муфти ва Феруз билан суҳбатлашади. Бу Авазга ёкмайди. Шу боис отасидан уларга ялинмаслигини сўрайди.

Асарга Телба образи кириб келади. Авазнинг Телба билан мулоқоти маснавий шаклида берилган:

Телба гўё учмоқ бўлади,
Фазоларни кучмоқ бўлади.
Кўлин ёр мисоли қанот,
Ер депсиниб, қийқиради бот.
Кишанларни узмоқ истади.
Қафасларни бузмоқ истади.
Нигоҳимда ялтирар чакин,
Ҳеч кимсани йўлатмас якин.

¹Жўраева Г. Зухро юлдузи // “Шарқ юлдузи”, 1980 йил, 4-сон, 37-б.

Тўқ-тўқ уриб хассасин шу он
Аста чиқиб келади эшон...¹.

Юқоридаги бадий ларчада учмоқ — кучмоқ, қанот - бот, узмоқ — бузмоқ, чақин - яқин, он - эшон сўзлари ўзаро оҳангдош сўзлар бўлиб, маснавийнинг а-а, б-б, в-в, г-г шаклида қофияланган. Айни шакл ўзига хос сюжет тизимини вужудга келтирган. Шоир шу йўл билан ўзининг эрка муносабатини эпик усулда баён этган. Телба образининг асарга кириб келиши бежиз эмас. У рухияти, эркинликни исташи жиҳатидан асарнинг асосий қаҳрамони Авазга яқин.

Ёхуд муаллиф Авазнинг бандиликда туш кўриши, шарпа билан суҳбатлашиши жараёнини тасвирлар экан, унинг воқеликка муносабатини маснавий шаклидан фойдаланган ҳолда баён этади:

... Кўз ўнгида тошми Авазнинг
Ё кўргани тушми Авазнинг.
Шоирни у айлаб хангу манг,
Лапангганиб турар кўндаланг.
Турса, тегай дейди бошига,
Етса, яқин келар қошига.
Сўзлай деса, оғзига келар.
Нафас олса бўғзига келар...

Кўринадики, юқоридаги монолог характеридаги сатрлар дostonда лирик қаҳрамонга хос хусусиятларни ифода этувчи эпик баён усулига айланган.

Қасида ўзбек мумтоз адабиётидаги фаол лирик жанрлардан биридир. Бу жанрдаги асарлар кўтаринки рух билан битилади. XX аср адабиётида қасида услубида ёзилган шеърлар ва поэмалар кўпчиликни ташкил этади. Қасида услубида битилган шеър ва поэмалар мумтоз қасидачиликдан бир қатор хусусиятлари билан фарқланади. Биринчидан, замонавий қасидачиликнинг муҳим хусусияти, уларда анъанавий аруз вазнини қўллаш билан бирга замонавий бармоқдан фойдаланишда кўзга ташланади. Бинобарин, Э.Воҳидовнинг "Ўзбегим" қасидаси аруз вазни (рамал баҳри)да яратилган. А.Ориповнинг "Ўзбекистон" шеъри эса бармоқ вазнида ёзилган. Иккинчидан, замонавий шеърятимизда қасида жанри билан боғлиқ мазмун янгиланиши кузатилади. Чунки мумтоз қасидаларда кўпроқ бирор-бир тарихий шахс: подшоҳ ёки ундан кичик бир мансабдорни мадҳ этиш, макташ хусусияти устуворлик қилади. Чунончи, Сак-

¹Самандар Э. Эрк садолари // Шарқ юлдузи. 1984. 11-сон, 45-б.

кокишшнг Улуғбекка, Алишер Навоийнинг А.Жомийга, Х.Бойқарога, Огаҳийнинг Муҳаммад Раҳимхон Ферузга бағишлаган қасидаларида айнан шу жиҳат бўртиб туради. Замонавий қасидачилик эса кўпроқ адабиётшунос Т.Бобоев ўринли таъкидлаганидай: "халқимизни мадҳ этувчи, ватанни улуғловчи, улуғ айём кунларини тараннум қилувчи жанр"га айланди¹. "Ўзбегим"да халқ улуғланган бўлса, "Ўзбекистон" шеърида Ватан мадҳ этилган.

Шеърятимизда анъанавий қасидачиликнинг тараккий этиши поэмачилик уфқларини кенгайтди. Энди мадҳ, мактов мазмуни лиро-эпик турда йирик ҳажмли асарлар яратиш имкониятларини юзага келтирди. Натижада М.Шайхзоданинг "Тошкентнома", Э.Воҳидовнинг "Тошкент садоси", "Қуёш маскани", Ж.Жабборовнинг "Қуёш юрти", Т.Аҳмаднинг "Бухоронома" снгари қасида услубидаги поэмалари яратилди. Бу поэма жанр типологиясидаги мазмун, шакл ва сифат ўзгаришларини ўзида ифода этади. Учинчидан, ўтган асрнинг биринчи ярмида яратилган поэмаларда лиро-эпик тасвир, воқеабандлик хусусияти етакчи эди. XX асрнинг иккинчи ярмида эса лиро-эпик тасвир билан бир қаторда лирик тасвирга ҳам кенг ўрин берилди. Лирик тасвирни ифода этиш усуллари-дан бири қасида жанри имкониятларидан фойдаланишда кўзга ташланади. Натижада адабиётимизда чуқур лиризм билан суғорилган поэманинг синкретик характеридаги янги кўриниши — қасида-поэма вужудга келди. Юқорида тилга олганимиз дostonларда лирик кечинмани ифода этиш усули, композицияси, бадийати билан фарқ қилиб турса-да, уларни икки-та муштарак жиҳат — қасида услубида ва Ватан мавзуида яратилганлиги бирлаштириб туради. Уларда шеърятда кузатилгани каби "анъанавий қасидаларнинг бир қатор "темир қонунлари бузилиб", замонга мослаштирилган, тасвир имкониятлари кенгайган" (Т.Бобоев).

Бинобарин, Эркин Вокидовнинг "Тошкент садоси" ва "Қуёш маскани" поэмаларини адабиётшунос У.Норматов тўғри таъкидлаганидай: "қасида, мадҳия, фахрия руҳида битилган"² қасида-поэма сифатида талқин этиш мумкин. Шоир, аввало, ўз фикрини ёрқин ифодалашга кўмак бера оладиган бадий шаклни танлаган. У Тошкент ҳақида ёзишии мақсад қилар экан, бевосита фикрини қасида жанри имкониятлари: юксак пафос, кўтаринкилик, тантанавор услубдан фойдаланган ҳолда ифода этади.

¹Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент: Ўзбекистон, 2002. 484-б.

²Норматов У. Кўнгилларга қўчган шеърят. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006, 26-б.

“Тошкент садоси” поэмаси Тошкентнинг 2000 Йиллигига бағишланган. Аслида бу дostonнинг ёзилишига ўша зилзила кунларида мурғак қалби билан фожиани ҳис этган ўшлик жажжи қизалок Дилоромнинг хати сабаб бўлган. Дилором ўз хатида атлас қўйлакка деб йикқан беш сўм пулини зилзила оқибатларини тугатиб, Тошкентни янгидан бунёд этиш ишлари учун юбораётганлигини айтади ва уни болалар боғчаси қуришга сарфлашни сўрайди. Митти юракнинг бундай жасорати Э.Воҳидов қўлига қалам тутқазади. Шу тарзда шоир қалбидаги чексиз меҳр қасида услубида юзага чиқади:

Мана ўша Тошкент, улуғвор, азим.

Шарқнинг дарбозаси, шарқнинг машъали.

Шаҳрим, бир фарзанддек қилурман таъзим,

Эй, буюк дўстликнинг боқий ҳайкали¹.

Шоир Тошкентни “Шарқнинг дарбозаси”, “Шарқнинг машъали”, “Буюк дўстликнинг боқий ҳайкали” дея таърифлайди. Ёхуд бошқа бир ўринда шоир ёзади:

Гуллаб ётган миллион темир юракдир

Бир лаҳза тинмаин кундузу кеча;

Чинни пиёладан токи трактор,

Кичкинаурчукдансамолётгача

Бу сир эмас энди, - борлиқ дунёга

Тошкенттағаси-лакетидабукун.

Шаҳрингда тўқиган бари матога

Қурраи заминни ўраса мумкин (466-467-бет).

Бунда шоир бунёдкор Тошкентни, унинг меҳнаткаш халқини алқамокда.

Бу “Москва”, “Россия”, “Ўзбекистон” бу,

Кечалар қаҳқашон бўлиб ёнади.

Булар меҳмонхона, ҳақиқатда-ку,

Тошкент ўзи катта меҳмонхонадир (467-бет).

“Москва”, “Россия”, “Ўзбекистон” қабилар шаҳардаги энг мухташам меҳмонхоналардир. Шоир уларнинг номини тилга олар экан, Тошкентнинг ўзини катта меҳмонхонага менгзайди. Бубилан Тошкентхалқининг меҳмондўстлигига ишора қилади.

Тошкент - нон шаҳри деб қозонган шухрат,

¹ Воҳидов Э. Мухаббатнома. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 463-б.

Демакки, тўқинлик, баракат шаҳри.

Қўшиқ бу масканда нондек зарурат,

Тошкент нондек азиз шеърят шаҳри...

Пабло Неруданинг, Нозим Ҳикматнинг

Ўлмас овозида яшар ўшал руҳ.

Шеърнинг маликаси, кизи Тошкентнинг

Зулфия созида яшар ўшал руҳ.

Тошкент уруш йилларида жуда қўп халқларга ёрдам қўлини чўзган. Шунинг учун у нон шаҳри дея эъозланади. Шоир шу фикрни таъкидлар экан, яна бир сифатлаш қилиб, уни шеърят шаҳри деб атайди. Бу шаҳар тупроғига оёқ қўйган улуғ шоирлар Пабло Неруда ва Нозим Ҳикматни тилга олади. Демак, асарда қасида ва поэмага хос хусусиятлар ўзаро уйғунлашиб, сеvimли шаҳарга бўлган эзгу туйғу-кечинмалар тажассумидан иборат лирик поэманинг ўзига хос кўринишини вужудга келтирган.

“Қуёш маскани” достони ҳам қасида руҳида яратилган. Биографик мазмундаги бу асар аслида ватан мавзуида ёзилган қўшиқдир. “Ўйлаб қарасам, - деб ёзади шоир, - болалик хотираларимнинг қўпчилиги шеърларга, дostonларга қўчган экан. “Нидо”, “Қуёш маскани” поэмалари, “Болалик”, “Оқсоқол”, “Болалик экан-да...” шеърлари ўша мурғак тасаввур, илк хотираларнинг меваси бўлган”¹. Ҳақиқатан, “Қуёш маскани” достонида шоир ўзи туғилиб ўсган юрт Олтиариқ, “она шаҳри” Тошкент ва, ниҳоят, “Қуёшiston таърифли диёр” Ўзбекистонга бўлган фарзандлик меҳру муҳаббатини шеърый сатрлар бағрига тизади:

Мен илк бор дунёнинг харитасида

Олтин узук янглиғ ўлкамни кўрдим.

Заминнинг дўппидек бир палласида

Ҳилолий нусха гул —

Буменинг юртим!².

Бетакрор ташбеҳдар ва метафоралар билан зийнатланган бу мисраларда шоир Ўзбекистонни олтин узукка киёс этади ва харитадаги шақлини “хилолий нусха гул”га менгзайди. Шундай кўтаринки руҳ асар сўнгигача давом этади.

Айни пайтда отадан эрта етим қолиб, тоғаси бағрида илиқ меҳрни туйган боланинг қалб тебранишлари, кечинмалари асарнинг лириклик

¹ Воҳидов Э. Истеъдоднинг табиати исёндир // “Ёшлик”, 1992 йил, 9-10-сонлар, 17-18-б.

² Воҳидов Э. Мухаббатнома. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. 482-б.

хусусиятини янада ёрқин ифодалашга хизмат қилган. Халқимизда “Бир тоға етти отанинг ўрнини босади” деган мақол бор. Шундан келиб чиқиб, шоир уни эзгу ишлар сари чорлаган, ҳаётнинг катта йўлини очиб беришга қўмаклашган тоғасини алоҳида меҳр билан тилга олади ва уларни мактайди. Шу ўринда мумтоз қасидаларга хос улуг инсонларни мадҳ этиш хусусияти кўзга ташланади:

Эсим таниб, менга

“Тоға” деган сўз

“Ота” деган сўзга

Бўлди баробар.

Унинг меҳри ила

Умр ирмоғим

Қуюлди каттакон ҳаёт наҳрига

Қолди Олтиариқ-

Ота қишлоғим.

Она шаҳрим Тошкент олди бағрига (478-бет).

Шоир қасидага хос кўтаринкилик, юксак пафос, мадҳ, тантанавор услубни ва поэмага хос лиризм, композиция, эпик талқинни уйғунлаштирган ҳолда янгича кўринишдаги дoston ярата олган. Умуман олганда, Э.Воҳидовнинг “Тошкент садоси”, “Қуёш маскани” поэмалари ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан ўзбек мумтоз дostonчилиги йўлида ёзилганлиги билан 70-йиллар ўзбек поэмачилиги саҳифаларида ёрқин из қолдирди.

Демак, замонавий поэмачиликда мумтоз адабиётдаги дostonчилик анъанаси фақат мазмуний йўналишда эмас, бadiий шакл нуктаи назаридан ҳам давом эттирилган. Чунончи бу ижтимоий воқеликни унга хос тарзда тасаввуфий, бadiий-фалсафий, диний талқин этишда ҳамда маснавий шаклидан, аруз вазни имкониятларидан кенг фойдаланишда кузатилади. Натижада ўзбек поэмачилиги қуйидаги хусусиятлар орқали такомиллашди:

- биринчидан, шоирлар мумтоз шеърятда кўп учрайдиган ташбех, тажохули ориф, сифатлаш, ташхис, талмеҳ сингари бadiий тасвир воситаларидан самарали фойдапанган ҳолда лиро-эпик поэманинг хилма-хил жанр кўринишларидаги бadiий баркамол намуналарини яратишга эришдилар;

- иккинчидан, ижодкорларнинг маснавий шаклига кўпроқ мурожат этишлари натижасида поэманинг эпик ифода тарзини янада кенгайтириш сари йўл очилди;

- учинчидан, давр поэмачилигида қасидамазмун ва услубида ижод қилиш орқали унинг лирик хусусиятлари кучайтирилди. Айни пайтда бу услуб лирик поэманинг қасида-поэма бadiий тизимидаги синкретик кўриниш вужудга келиб, анъанавийлашувига замин яратди;

- тўртинчидан, поэмаларга ғазал оҳанглари олиб кириш асосида лиризмни ёрқин ифодалашга эришилган бўлса, аруз вазни имкониятларидан фойдаланиш орқали улар мумтоз дostonларга шаклан яқинлашди;

-- бешинчидан, М.Шайхзода, Ж.Камол, Э.Воҳидов, Г.Жўраева, М.Али, А.Маҳкам, Э.Шукур, Э.Самандар, Т.Аҳмад сингари шоирларнинг юқорида таҳдир этилган поэмалари мисолида айтиш мумкинки, уларда реал ҳаёт манзаралари, замондошларимизнинг ўй-кечинмалари маснавий шакли ва қасида услуби воситасида янада ёрқинроқ рангларда очиб берилган. Бу эса ворисийликнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, мумтоз ва замонавий адабиёт алоқадорлигини ўзига хос янгича йўналишда мустаҳкамлашга хизмат қилган.

II БОБ
XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК
ПОЭМАЧИЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА
ФОЛЬКЛОРИЗМЛАРНИНГ ЎРНИ

1-фасл. **Достонлар** бадиий гуқимасида афсона па маклар

Поэмачиликда фольклор жанрларига мурожаат қилишнинг муҳим жиҳатларидан бири унга бадиий-эстетик мазмуннинг юкланиши билан боғлиқ. Маълумки, шеърятимизда бу алоҳида адабий ҳодисага, тенденцияга айланган. Поэма билан шеърнинг ўзига яраша поэтик имкониятлари мавжуд. Шеър поэмадан ҳажман кичик бўлгани боис эпик микёсга ва мазмунга эга бўлган воқеабандликка асосланмайди. Шунинг учун лирик асарларда эртак, афсона сюжетида кўра уларга хос образлар, эпик услубий бирликларгина келтирилиши мумкин. Баъзида эса шеър таркибига халқ қўшиқларидан айрим мисралар киритилади, Бунда улар ё тазмин, ё иктибос вазифасини ўтайди. Поэма эса ҳажман йирик асар бўлгани боис унда ижодкор истеъдоднинг эпик жиҳатлари кенгрок намоён бўлади. Унда шоир эртак, афсона, ривоят сюжетини тўлиқ шеърга солган ҳолда ифодалаш мумкин.

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида фольклор асарларидан фойдаланиш янада кучайди. Шоирлар шу йўл билан халқ калбида яшириниб ётган ижтимоий дардларни айтишга интидилар. Бу адабиётшунослигимизда стилизация ҳодисаси деб юритилади. Рус олими В.Е.Хализев стилизацияни муаллифининг ўтмишда яратилган бадиий сўз санъати услубидан, кўринишларидан фойдаланган ҳолда аниқ ва қатъий тарзда қайта яратиши, дея баҳолайди¹.

Ҳақиқатан, давр. поэмачилигида бу жараён фольклор билан алоқадорликда намоён бўлди. Чунки шоирлар халқ оғзаки ижодининг эпик жанрлари: афсона, ривоят, нақлдан фойдаланиш асосида бадиий тасвирни явгилашга эришдилар. Натижада адабиётимизда афсоналар,

¹Хализев В.Е. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 1999. С. 250.

ривоятлар, нақллар асосида қурилган поэмаларининг ўзига хос тизими вужудга келди. Жумладан, Мирмуҳсиннинг "Широқ", А.Мухторнинг "Дол қоя", Э.Воҳидовнинг "Рухлар исёни", А.Ориповнинг "Ҳаким ва ажал", "Ранжком", О.Матжоннинг "Ҳаққуш қичқирғи", Х.Давроннинг "Ватан ҳақида етти ривоят", О.Ҳожиеванинг "Нажот", А.Суюннинг "Бешбармоқ", У.Қўчқорнинг "Широқ", И.Отамуроднинг "Ёбондаги ёлғиз дарахт", Қ.Раҳимбоеванинг "Қишнинг охири", А.Қутбиддиннинг "Ибтидо хатоси" сингари поэмалар шу йўлдаги жиддий изланишлар сифатида қузга ташланади. Уларда афсона ва ривоятлар, М.Амилованинг ёзишича: "замонавий ҳаёт маънавий бойлигининг тарихий илдишларини очишга, энг яхши халқчил ахлоқий фазилатларнинг ўзаро боғлиқлиги ва мангулигини кўрсатишга ёрдам берди"¹.

Демак, халқ оғзаки ижоди жанрлари, образлари, мотивларидан фойдаланиш XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида етакчи тенденцияга айланганлигини кўрсатади. Мазкур жараён синкретик жанрларнинг вужудга келиши ва тараққий этишида асосий замин вазифасини ўтади,

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмалари бадиий структура-сида халқ афсоналари муҳим ўрин тутди. Маълумки, "Тўмарис", "Широқ", "Зариадр ва Одатида" каби ривоятлар, "Қирққизтош", "Хўжа Исроҳ ғори" сингари афсоналарда Тўмарис, Широқ, Зариадр каби халқ қаҳрамонларининг элу юрт мустақиллиги ва озодлиги учун олиб борган курашлари ҳақида сўзланади. Давр поэмачилигида мустамлака исканжасига тушиб қолган, хўрланган элу юртимизни асраб-авайлашга даъват этиш ғояси кучайди; афсона, ривоятлар шакли ва мазмунида, қолаверса, образлари асосида асарлар яратишга маънавий эҳтиёж пайдо бўлди. Хўш, нима учун айнан поэмачиликда ривоят, афсонапарга кўпроқ мурожаат қилинди? Сабаби, достон халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётимизнинг йирик лиро-эпик жанри ҳисобланади. Унда ижодкор қаҳрамон кечмишларини тўлиқ ва батафсил баён этиш имконига эга. Шунингдек, достонда ижодкорнинг ички ҳис-кечинмалари ҳаётнинг кенг манзараларига боғлаб, чуқур таҳлил қилинади. Шу боис ўзбек поэмачилигида афсона ва ривоятлардан кенг истифода этилганлиги қўзга ташланади.

Демак, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигининг ривожланиш хусусиятларидан бири лиро-эпик асарлар бадиий тизими, ички таркибига ривоят, афсона, эртак ва нақллар сюжетларининг сингди-

¹Амилова М. Ўзбек совет адабиётида фольклор аънаълари. Тошкент: Фан. 1990. 107-б.

рилишидир. Бунда поэмалар бадийи курилишида ижтимоий-фалсафий, эстетик-маърифий вазифаларни бажариб келади. Кўпинча улардан композицион кўриниш, композицион восита сифатида кўпроқ фойдаланилганлиги кузатилади. Бинобарин, ривоят, афсона ва нақлларнинг поэмалар таркибига олиб кирилиши турли бадийи вазифаларни адо этади. Мирмухсиннинг "Широк", Асқад Мухторнинг "Дол қоя", А.Ориповнинг "Ҳаким ва ажал", Хуршид Давроннинг "Ватан ҳақида етти ривоят", У.Кўчкорнинг "Широк" сингари асарлари халқ ривоятлари материал асосида ёзилган. Э.Воҳидовнинг "Рухлар исёни" асарининг бадийи струёурасидан жой олган "Жаҳолат ҳақида ривоят", "Абадиёт ҳақида ривоят", "Фидойилик ҳақида ривоят", "Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳақида ривоят" кабилар психологик тасвир воситаси сифатида қўлланилган. Шу тарика ривоятлар мазмунидаги тарихийлик хусусияти ёрқин ифода этилган. Келтирилган ривоятларнинг тарихийлигини асослаш, ундаги қаҳрамонларнинг элу юртига садоқатини, фидойилигини таъкидлаш воситасида поэма қаҳрамони Назрул Ислоннинг фазилати бўрттирилади. Қолаверса, унинг ўз аجدодларига муносиб ворис эканлиги ўрнатилиб кўрсатилади, Яъни ривоятлардаги эпик қаҳрамон билан поэма қаҳрамони Назрул Ислон ўртасидаги руҳий боғлиқлик очиб берилди. Чунки ўз халқининг эрки ва озодлиги учун курашган исёнкор бенгал шоири Назрул Ислоннинг қалб манзаралари, руҳий кечинмалари ривоятлар орқали янада ёркинлашган.

Демак, поэма мазмуни ифода этилган шакл ёхуд поэма таркибига киритилган фольклор материалнинг эпик мазмундорлиги ҳисобига бадийиликни, эстетик таъсирчанликни оширишга, ахлоқий-таълимий мазмунни ўзига хос шаклда кучайтириб ифодалашга хизмат қилади. Кейинги йиллар ўзбек поэмачилиги бадийи курилишидаги композицион янги ланиш кўпроқ шу билан белгиланади.

Афсоналар поэмалар таркибига киритилганда нафақат ижодкорнинг ғоявий-бадийи ниятини юзага чиқаришга, балки асарнинг тасвир усулини белгилашга ҳам хизмат кўрсатади. Шунингдек, у орқали асарнинг миллий руҳи янада ортади.

Чунончи, Омон Матжоннинг "Ҳаққуш кичкириғи" поэмасида қирқ афсонадан фойдаланиб, асар мустақил кичик-кичик қисмларга, сюжет йўналишларига солинган. Шунинг учун шоир бу асарини «Қирқ афсона» деб ҳам атади. И.Отамуроднинг "Ёбондаги ёлғиз дарахт" поэмасида ёлғиз дарахт ҳақидаги афсона мазмуни асосида асарнинг фалсафий руҳи

кучайтирилган. А.Суюннинг "Бешбармоқ" асарида шу номдаги қоянинг келиб чиқиши ҳақида халқ ўртасида тарқалган афсона сюжетида киритма воқеа сифатида фойдаланилган. Шунинг учун бу афсона композицион восита вазифасини бажарган. О.Ҳожиёвнинг "Нажот" достонида замонавий воқелик афсона усулида акс эттирилган.

Фольклор асарларининг бадийи асар матнига олиб кирилиши икки хил вазифани бажаради.

1. Композицион восита ролини адо этади,
2. Композицион усул вазифасида келади.

Афсона, ривоят, эртакларнинг поэма структурасига киритилиши лиро-эпик жанр такомиллида етакчи тенденциялардан бирига айланган, Бинобарин, халқ оғзаки ижоди жанрларининг ёзма адабиёт асарлари композициясидан ўрин олиши миллий ҳаёт манзараларини кенгроқ ифодалаш, уларга янада теран мазмун гоклаш имконини беради.

Маълумки, афсона халқ оғзаки ижодининг қадимий жанрларидан бири бўлиб, эпик баён шаклида яратилади. Уларда юрт мустақиллиги, озодлиги, эрки учун курашган халқ қаҳрамонларининг жасорати ҳақида хикоя қилинади. Бугунги поэмачилик саҳифаларига назар ташланса, шоирлар афсонага тез-тез мурожаат этаётганликларини кузатиш мумкин. Бунинг сабаблари нимада? Аввало, ижтимоий воқелик шундай маънавий эҳтиёжни вужудга келтирди. Қолаверса, собиқ тузум даврида поэтик фикрни ошқора айтиш имконияти бўлмаган. Ижодкорлар эса халқнинг дилидаги ижтимоий дардларни, уларнинг туйғу-кечинмаларини ўз асарларида акс эттиришлари керак эди. Мана шундай шароитда афсона уларга қўмакка келди. Шоирлар халқимиз қалбида яшириниб ётган дардларни шу йўл билан ифода этдилар.

Поэмалар бадийи структурасига афсоналар мазмунининг олиб кирилишида икки хил ҳолат кузатилади. Биринчидан, айрим поэмаларнинг бошдан-оёқ афсоналар асосида қурилганлиги; иккинчидан, улар таркибига афсоналар олиб қирилганлигидир.

Асқад Мухторнинг "Дол Қоя" поэмаси бевосита афсона сюжети асосида қурилган бўлиб, унда афсона ўз истилоҳий маъносида қўлланган. Инсоний кадрятлар талқинига багишланган бу поэмада афсона фалсафий мазмунни, ҳаётийликни кучайтиришга хизмат қилган.

Асарнинг бош қаҳрамонлари невага ва бободир. Унда хикоя қилинишича, невага кекса бобосини аждодлар удумига кўра Дол Қоядан улоқтириб, ўзи яна қабиласига қайтиши керак бўлади. Шунинг учун у

минг машаққат билан бобосини орқасига ортиб юқорига томон интилади. Лекин шу дамда унинг фикри ўзгаради;

— Бобо, қаранг, осмон, худди шийша!

Нахот, кийнамаса бу ранглар сизни?

Нахотки шуларни кўзингиз кийса?

Яшашни ҳеч истамайсизми?¹

Тажоҳули ориф санъати орқали ифодаланган бу мисраларда не-вара бобосини яшашга, ҳаётдан завқланишга чорлайди. Бобо ҳаётда эътиқодли инсон бўлганлиги учун кўхна удумга қарши боришни ўзига иснод деб ҳисоблайди. Лекин невара бобони одамлардан узоқда яшириб сақлашини, асраб-авайлашини айтиб, уни кўндиришга эришади.

Поэмада инсон юксак кадрият сифатида улуғланади ва кексалар ҳар доим ҳам миллатнинг ақл-заковат чироғи бўлиб келганликлари бугунги китобхонга ахлокий мазмунга эга бўлган афсона орқали тушунтирилади. Айни пайтда унда афсонага хос сеҳр-жоду кузатилади:

Дерларки, қуюнлар унда сарсари,

Тунлари шарпалар юрармиш.

Моғоранинг зим-зиё қаъри

Одамдай шивирлар, дам ох урармиш (18-бет).

Дол Қоядаги моғоранинг одамдай шивирлаши, оҳ уриши одатий ҳол эмас. Шу орқали шоир унинг халқ назарида шунчаки оддий қоя эмас, балки ғайриоддийлик касб этган макон эканлигига урғу беради.

Асарнинг яна бир эътиборли жиҳати, шоир дастлаб бош қаҳрамонга ном бермайди. Эски удумни бузиб, бобосининг ҳаётини сақлаб қолган невара йиллар ўтиб эл-юрт корига ярайдиган фарзанд бўлиб етишгандан сўнг унга Ростон деб исм қўяди.

Поэмада худбин киши тимсолидаги тантиқ шахзода образи муҳим ўрин тутди. У халққа паст назар билан қараб, ким тонг нуруни менга кўрсатса, унинг истагини амалга ошираман, деб шарт қўяди. Ҳамма катори Ростон ҳам бу вазифани бажаришга киришади ва тонг нуруни кўрсатишга муваффақ бўлади. Шартни бажарган Ростонни шахзода менсимайди ва унга бир “норасида” сифатида қарайди. Лекин Ростоннинг чағал уруғини қиз солиғидан озод қилиш ҳақидаги истаги уни эсанкиратиб қўяди. Халқнинг қўллаб-қувватлашини кўриб, шахзода ноилож бу истакни қабул қилади, лекин уларга нисбатан ёмонлик қилишни кўнглига тугади. Бир оз вақт ўтиб шахзода шу ёвуз ниятини амалга оширади. Яъни чағал уруғига тегишли

¹Мухтор А. Дол Қоя // “Шарк юлдузи”, 1986 йил, 6-сон, 16-б.

дон-дун, ғарам, омборларни ёкиб юборади. Юртда очлик бошланади. Ана шу очликдан халқни яна Ростон кутқаради. Шу асосда шахзоданинг чағал халқини кулга айлантеришдан иборат худбиниона истаги амалга ошмайди. Юрт оксоқолининг ногаҳон дунёдан кўз юмиши натижасида халқ ёш Ростонни бошлиқ этиб сайламоқчи бўлади. Шундагина у бу мартабага муносиб эмаслигини, азалий удумга қарши бориб бобосини Дол Қоядан ташлаб юбормаганини, бироқ халқни кулфатлардан кутқаришда ўша кекса ва донишманд бобоси сабабчи эканлигини айтади. Демак, шоир донишманд бобо образига шу жиҳатдан алоҳида мазмун юклайди.

Эътибор берилса, поэма сюжети нихоятда таъсирчан ва ҳаётий воқелик асосига қурилган. Унинг туб мағзида миллатнинг эрки ва озодлиги тушунчаси ётади. Халқнинг кўп асрлик орзу-кечинмаларини баралла айтиш мушкул бўлган ўтган асрнинг 80-йилларида шоир афсонага асосланиб, ўзининг ғоявий-бадий ниятини ифода этди.

Поэмадан Дол Қоя мисолида кўхна удумлар инсоннинг заволига эмас, камолига хизмат қилиши керак, деган ҳаётий ҳулоса келиб чиқади. Умуман, Аскад Мухторнинг “Дол Қоя” асари поэманинг афсона асосида қурилган ва фалсафий-ижтимоий мазмун билан йўғрилган ўзига хос кўриниши сифатида 80-йиллар ўзбек адабиётида ёрқин из қолдирди.

Адабиётшунос Ғ.Мўминов мазкур поэма ҳақида мулоҳаза юритар экан, шундай ёзади: “Омон Матжон ўз достонини қирқ афсона асосида қуради. Лекин булар шунчаки афсоналарни қайта ҳикоя қилиб бериш эмас, балки шу афсоналар асосида яратилган шеърларнинг мантикида муҳим ҳаётий проблемалар ётади. Шоир дунё воқеалари, кишилар муносабати, уларнинг тақдир ва қисматлари, улар зиммасидаги масъулият, ҳаётнинг кичик зарраларида намоён бўлувчи муаммолари ҳусусида ҳаёлга толади, мушоҳада юритади, ўқувчини ҳам ҳаёт жумбоклари ҳақида, келажақ ҳақида фикр юритишга чақиради”¹.

Ҳақиқатан, Омон Матжон поэмасида назм ва наср уйғунлигида яратилган катта-кичик ҳажмдаги қирқ афсона замонавий воқеликни акс эттиради. Уларнинг ҳар бири, фольклоршунос С.Мирзаева ўринли таъкидлаганидай: “муस्ताқил сюжетга эга ва улар шоирнинг адолат, инсоф, поклик, эътиқод, бурч сингари инсон маънавий камолотининг асосий сифатлари ҳақидаги қарашлари билан ички боғланишга эга”².

¹Мўминов Р. Ўзбек совет адабиёти тарихида фольклорнинг роли. Тошкент: Фан. 1985. 112-б.

²Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётида фольклор аънаналари. Тошкент: Истиқлол, 2005. 77-б.

Маълумки, афсонанинг муҳим хусусияти, унда воқеликнинг ҳаёлий уйдирмага таянган ҳолда оғзаки баён этилиши ва сеҳр-жодуга асосланиши билан белгиланади. Шу моҳиятдан келиб чиқилса, Омон Матжоннинг "Ҳаққуш қичқирғи" достонида афсона икки хил: 1) воқеликни тасвирлашда халқ афсоналари сюжетида фойдаланиш; 2) воқеликни афсона усулида тасвирлаш маъносида қўлланганлигини кузатиш мумкин.

Асарга Алишер Навоийнинг "Ёзмоқда бу ишқи жовидона, Мақсудим эмас эди фасона" тарзида бошланувчи мисраларнинг эпиграф қилиб келтирилганлигида ҳам ижодкорнинг асл мақсадини англаш қийин эмас. Зеро, шоир афсонани жуда кўп ўринларда "либоси мавзун" тарзида қўллаган.

Поэмаларда биринчи афсона "Табиатнинг иккинчи сири" деб номланади. Бундаги лирик кириш бадиий усул бўлиб, унда баҳор манзараси тасвирланади ва шоир уни болалар характериға менгзади. Ехуд "тошдан тошга ирғиб, қувалашаётган" сойни бир тўп шумтакаларга, "гулларнинг дов кизариб туришини" кизалокқа ўхшатади. Табиатнинг иккиламчи кўрки-тароватини мана шуларда кўради. Шу асосда шоир афсона сюжети баёнига киришади. Афсонанинг қахрамони болалардир. Қирга ўйнаш учун кетган болалар қайтишганида мудҳиш ҳодисага: жонажон қишлоқлари вайрон қилинганига гувоҳ бўлишади. Харобалар оша ўзларига сеvimли бўлган нарсаларни, яқин инсонларини излаган болалар ҳеч нарсани тополмайдилар. Бу ҳолат "митти калбларга чексиз хўрлик, ёлғизлик туйғусини солди". Шунда ғалати ҳолат юз беради; "Шу лайт биринчи бўлиб гапирган энг кичкина қизалоқ яна гапирди: — Ойижоним айтган эдиларки, бўйинг ўсиб анави қизил гулимизга тенглашиб қолди. Энди ўша гул ҳам йўк... Бирам ўша гулга айланиб қолгим келяптики... Бирдан муъжиза юз берди. Қизалоқ қизил гулга айланиб қолди". Буни кўриб бир бола ҳам ўз истакларини айтади. У ҳам сойга айланиб кетади. Учинчи бола буни кўриб қишлоғида қайта ҳаёт тикланишини сўрайди ва бояги "тошқин сой бўйида чинорлар, уйлар, боғлар, қушлар пайдо бўлади. Чоллар, оталар, хотинлар кўринади".

Эътибор берилса, бунда афсонага хос муҳим жихат - воқеликнинг сеҳр-жоду асосида ифода этилиши кўзга ташланади. Яъни, харобага айланган маконда қизил гул, тошқин сой, чинорлар, уйлар, боғларнинг бир зумда пайдо бўлиши, одамнинг бошқа кўринишга эврилиши муъжизали ҳолатдир. Демак, бунда афсона атамаси ўзини оқлаган,

¹Матжон Омон. Ҳаққуш қичқирғи. Тошкент: Г.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 8-бет (Кейинги парчалар шу китобдан олинди).

Достондаги иккинчи афсона "Ҳевоқ афсонаси" деб номланади. у мазмунан топонимик афсоналар сирасига қиради. Чунки унда жой номи - Хиванинг келиб чиқиши изоҳланган. Унинг мазмуни Нух тўфони ҳақидаги афсоналар сюжети билан боғланган. Нух кемаси йўлга тушади ва ер кўрина бошлайди. Шунда:

Кемадаги жонларга Нух:

"Ҳей! Бок! Депти. Ана, ер!

Уша ердан бошланажак

Ҳамма учун она ер! (10-бет).

Нух ва унинг кемаси келиб тушган замин "Ҳей, бок" деб атала бошлаган экан. Бу сўз даврлар оша фонетик ўзгаришларга учраб, Хива шақлини олган дейилади.

"Икки гул" деб номланган афсона профессор И.Мўминовга бағишланган. Ундаги биринчи гул, иккинчи гул, булоқ образлари рамзий маъно ташийд. Сувли-боғли шаҳар томон йўл олаётган биринчи гул жазирамада йўлида учраган булоқлардан ташналигини қондирмоқчи бўлганида улар япроғидан ташлаб кетишини сўрайдилар. Лекин биринчи гул бахиллиги туфайли уларга япроғидан бермайди ва натижада манзилга етай деганда сўлиб қолади. Шаҳар томон йўлга чиққан иккинчи гул эса йўлида учраган булоқлардан ташналигини қондириш баробарида уларга япроғидан биттадан ташлаб кетаверади.

Эътибор қилинса, афсонада биринчи ва иккинчи гул образлари контраст қўйилган. Биринчи гул бахиллиги туфайли қуриб қолади. Иккинчи гул сахийлик қилиб, йўлида учраган булоққа баргидан бериб, сувидан қониб кетаверган. Натижада узилган барг ўрнига сув ичгани туфайли янги барглар чиқиб, гул янада гўзаллаша борган. Аслида бу афсона рамзий-фалсафий мазмун ташийд. Шоир катта олим Иброҳим Мўминовни иккинчи гулга қиёс этади. Чунки бугун Ўзбекистоннинг фаҳрига айланган И.Мўминов ўз вақтида билим чашмаларидан қўплаб илм аҳдини баҳраманд этган эди.

Кўринадики, афсона шоирга поэтик фикрни фалсафий йўсинда ифодалаш имконини берган ва шу асосда Омон Матжон достонида тасвирланган воқелик замонавий моҳият касб эта борган.

"Одамнинг ёши" деб номланган афсона ҳам ўзига хос мазмуни билан ажралиб туради. Унда Табиат бобонинг бор жонзотни жамлаб, ҳаммасига мос хизмат ва мавке бериши ҳамда уларга қирқ ёшни белгилаши хусусида хикоя қилинади. Табиат бобо, эшақ, ит, одам образлари орқали умр ва унинг мазмуни хусусида фикр юритилади.

Қирқ ёш эшак ва итга тўғри келмайди. Шу боис улар Табиат бобога арз қиладилар. Бирок инсонга қирқ йил умр озлик қилади. Чунки:

Қирқ ёш - энг зўр ёш экан
Онг - тиниқ, куч - чош экан.
Лекин андак ташвиш кўп,
Умр - топ-чоп, шош экан.
Ҳали ўйим битмади,
Йиғин-тўйим битмади,
Орзу-ўйим битмади (20-бет).

асосда Табиат бобо мулоҳаза қилиб, эшак, итдан ортган умрни одамга беради.

Кўринадики, ҳаётий вокелик бунда афсона йўсинида тасвирланган. Бу усул ижодкорга инсон умри ҳақида фалсафий хулосалар қилиш қояни берган.

"Алла" деб номланган афсона шоир ғоявий мақсадни ёрқинроқ ифода этишга кўмакка келган. Маълумки, алла энг қадимги кўшиқдир. Унбўлган қангида бола ухлаб, ором олади. Аллада онанинг фарзанди-га чексиз муҳаббати акс этади. Бу муҳаббат Ватанга, яқинларга муҳаббат тарзида жаранглайди.

Наврўз афсонада сайли ва уч дугона - Розия, Робия, Гулжон тақдири ҳақида қилинади. Шу сайлда хорижлик мато сотувчи йиситнинг ишки Розияга тушади. Қизнинг оиласи уни ноилож хорижлик йигитга узатишади. Оиласи қизига бахт тилар экан, шундай дейди: "Жон болам, ҳеч бўл, саломат бўл. Бахтли бўл. Битта ўтинчим: бода кўрсанг уларнинг бирига алла айтмз! Айтсанг, сендан бутун умр норози кетаман..." (26-бет). Розия ўзга гортда кетма-кет икки ўғил кўради. Розия онасининг ўтинчини ёдида саклаб, бирор марта гўдакларга алла айтмайди. Икки айтмаганини майди. Эри Розиянинг фарзандларига бирор марта ҳам алла биледи. Учинчи ўғли дунёга келгандан сўнг Розия унга ақандай онасан бўлади. Бола бетоб бўлган пайтда "эри дахшатли киёфада хайкирди: ўзи?! Меҳр деган нарса борми сенда ҳам? Бир алла ай-бағрингга боссанг-чи шўрликни?! Алла айт", - дейди. Розия алла айтай деса, онаси таққлаган, айтмай деса гулдай боласи кўз олдида сўлиб бо

ряпти. У онасининг ўтинчларини ҳам унутиб, гўдагини бағрига босиб алла айта бошлайди. Шундан сўнг бола ором олиб ухлаб қолади ва секин-аста тузала бошлайди. Розия энди ҳар кун алла айтади. Алла оҳанглари орқали

яқинлари: ота-онаси, укалари, дугоналарини эслаб, уларни соғинганини ҳис этади, қишлоғи манзаралари кўз ўнгига келади. Бора-бора бу соғинч улкан бир дардга айланади. Юртига борай деса, замон нотинч, Гурлан ва у яшаётган мамлакат орасида қаттиқ жанглр кетмоқда эди.

Ҳақиқатан, асарда тасвир этилган воқеа ниҳоятда таъсирчан. Хўш, нега она қизидан алла қуйламаслигини сўради. Афсонадаги ба-дидий лавҳалар бу саволга жавоб беради. Зеро, алла инсон қалбига Ва-тан деган муқаддас туйғуни сингдиради. Чунки ватан деганда, аввало, туғилиб ўсган юрт гавдаланади. Унда эса ота-она, ака-укалар, яқин ин-сонлар истиқомат қилишади. Она аслида "узоқ юртда болам соғинчда ўртанмасин" деб, қизидан алла қуйламаслигини илтимос қилган бўлади.

Поэмадаги бошқа афсоналар ҳам ўзига хос мазмунга эга. "Ҳаққуш қичқирғи" инсонларнинг тинч ва осойишта ҳаёт кечиришлари моҳиятини очишга қаратилган. Агар Ҳаққуш "ҳаққ" деган овози эшитил-с-а (уни на кўриб бўлади, на билиб), одамлар хурсанд бўлишар экан. Чун-ки бу садо тинч-хотиржам яшашга ишора экан. Шу вокелик воситасида шоир Ҳаққуш овозидаги ғайриоддий кучнинг қудратини, халқнинг унга ишончини ифодалаб берган.

Асардаги "Комил Хоразмийнинг сулҳ тузишни сўрагани", "Бир Хива - икки қалъа", "Гурлан деган жойнинг номи", "Ун учинчи эшик" сингари афсоналар тарих саҳифаларидан сўзлайди.

Умуман, "Ҳаққуш қичқирғи" Омон Матжоннинг поэмачиликдаги бутунлай янгича изланишлари маҳсули сифатида аҳамиятли. У афсо-налар сюжетини қайта бадиий ишлаб, халқимизнинг минг асрлик орзу-кечинмаларини қаламга олади, қадим юрт тарихига оид манзараларни ғоятда жонли ва реал тасвирлайди.

Поэмадаги афсоналарнинг кўпчилигида жанр табиатидан келиб чикиб ёндашилганлиги сезилади. Чунки уларда вокеликнинг ҳаёлий уйдирма воситасида, сеҳр-жодуга асосланган ҳолда ифода этилиши ку-затилади. Шоир афсоналарда "ҳаётнинг энг кичик зарраларида намоён бўлувчи" (Ғ.Мўминов) серкўлам ҳаётни кўради. Шунинг учун бўлса ке-рак, шоир уларнинг барчасини бир ном билан атайди. Худди ана шу хусу-сиятларига кўра дostonни афсоналар асосида қурилган асарлар қаторига киритиш мумкин.

Ойдин Хожиеванинг буюк мутафаккир Алишер Навоий таваллуди-нинг 550. йиллигига бағишлаб ёзган "Нажот" достони¹ ҳам етти фасона-Хожиева О. Кўзимнинг оку қароси. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 286-320-б.

турғунлик йилларининг аянчли манзараларини, мақсадсиз афғон уруши
 афсона оркали тасвирлаган. Демак, поэмада замонавий
 вокеликни афсона услубида баён этиш кўзда тутилган. Шоира шу йул
 билан ўкинч қалбида узок йиллардан буён яшириниб ётган дардларни,
 ва аламларини бадиий акс эттирмоқчи бўлади. Бу асарнинг
 "Қирқинчи кути тилсими", "Элдан чиққан бало", "Асорат", "Хамид
 ҳасрати", "Муродбахш бобо ҳикояти", "Хатар водийсидан фасо-
 на" мон қисмларида афсона сўзи атама маъносида эмас, ўтмишда
 рўй каби вокеликларни афсона, яъни Аристотель таъбири билан айт-
 ганда ҳақиқатдан хабар берувчи ёлғон ҳикоя". Чунки бу асарда афсона
 ланган табиатига хос асосий белги - вокеликнинг хаёлий асос-
 номланган биринчи қисмда бу хусусият кўзга ташланади.
 Поэмадаги хар бир афсона ўзига хос сюжет ва мазмунга эга, Бирия-
 чи афсона шоиранинг онаси Тошбиби Бобожахмат кизидан эшитган бир
 хаётий воқеа асос қилиб олинган. Шоира ўз кечинмаларини гарчи афсо-
 на услубида баён этишни мақсад қилса-да, бироқ матн таркибида халқ
 дostonларига хос композиция: наср ва назм уйғунлигидан фойдаланган.
 Холбуки, афсона халқ оғзаки ижодининг насрий турига жанрдир.
 Унда эпик вокелик ҳикоявий кўринишда баён этилиши анъанага айлан-
 ган. Бироқ шоира ўз асарида вокеликни шеърий баён этишга бу
 анъанани янгилаш билан бир қаторда яна халқ дostonларига хос компо-
 зицияни замонавий бадиий ижод турига мослаштирмоқчи бўлади. Нати-
 жада унинг бу уринишлари янги бадиий шаклнинг юзага келишига олиб
 лубий, Маълумки, бундай уринишлар XX аср шеъриятида ўзига хос ус-
 тилишга айланган; алоҳида тамойилни ташкил этади.
 Асарда бир О.Ҳожиева дастлаб ўзи туғилиб ўсган Рўзибиён кишлоғини .
 ўзгача муҳаббат билан тасвирлайди ва у билан боғлиқ воқеаларни
 энтиқиб эслайди. Шулардан бири Хизр ва нақшинкор дарвоза ҳақидаги
 ғамли ҳикоядир. Унда тасвирланишича, кишлоқдаги болалар ли-
 ябайдилар, Лекин мактаби, масжиди, мадрасаси бўлмаган, кишлоққа
 қандай қилиб Хизр бобо келсин?! Бир куни кишлоқдаги файзу барака-
 нақшинкор дарвозаси бор ховли олдида ногахон "бир бечора
 чопон, оёқ яланг, ёқаси чок" чол пайдо бўлиб, бир кўриниш жулдур
 кўздан ғойиб бўлади. Шундан сўнг у бошқа қайтиб келмайди. Хуш, нима

учун бу ғаройиб чол айнан нақшинкор дарвозали ховли олдида пайдо
 бўлди? Яна нега у жулдур кийимда? Ахир, у Хизр бобо бўлса, ок либос-
 да, узун соқолли бўлиши керак эди-ку!

Бечорахол кўринишдаги ғаройиб чол ташрифидан сўнг нақшинкор
 дарвозали уйдан файзу-барака кўтарилиб, хонадон эгалари бошига оғир
 кулфат тушади. Демак, асарда жулдур кийимли нотаниш чолнинг келиши
 хонадон бошига тушажак фалокатдан огохлантиришдир. Айни пайтда
 унинг бу бадиий вазифаси афсонавий Хизр образи вазифасига параллел
 олинганлигини сезиш қийин эмас. Хусусан, бу уларнинг қутилмаганда
 пайдо бўлиб, рўй бериши мумкин бўлган воқелик ҳақида олдиндан огох
 этишида намоён бўлади.

Маълумки, халқ афсоналарида акс этган вокеликда хаёлий уйдирма-
 дан ҳамда фантастик ва мифологик образлардан фойдаланилади. Бунда
 ҳам Хизрга ўхшаган бобонинг бир кўриниш бериши аслида мўъжизавий
 ҳолатдир. Шунга эътибор қаратилса, шоиранинг ўз асарини фасона деб
 аташи сабабини англаш мумкин.

Шўролар даврида халқнинг миллий кадриятларини топташ, уларни
 йўқ қилиш мана шу тарзда бошланди. Аслида бу маънавий қатағондан
 дарак берарди. Зеро, бугун бундай воқеалар ўтмиш ва тарихга айланиб
 улгурди.

Иккинчи афсона ҳам мантиқан биринчи афсонага яқиндир.
 "Қирқинчи кути тилсими" деб аталган бу қисмда моҳиятан шунга ўхшаш
 бошқа бир аянчли ҳолат тасвир этилган. Маълумки, шахсга сиғиниш
 йилларида араб имлосида битилган кўплаб дурдона асарлар ёқиб юбо-
 рилди. Ушбу афсона Зарметан кишлоғида бўлиб ўтган худди шундай
 воқеалардан сўзлайди. Афсонанинг бош қаҳрамони ёш кизча ва Мавла-
 вихондир. Арабчада битилган китоблар ёндирилаётган бир пайтда Мав-
 лавихон жуда кўп ноёб китобларни кўмади. Лекин Алишер Навоийнинг
 девонини "дафн" этарга журъат топмайди" ва қизчага тугунча қилиб бе-
 ради. У Шўравот кишлоғи томон йўл олади ва сойга дуч келади. Кўприк
 ўрнида ёғоч нов бўлиб, ундан ўтиш мушкул эди:

Норасида хўрсинди хомуш,
 Ақли етмай бирор тadbирга,

"Алҳамду"ни айтди фаромуш (296-бет).

"Алҳамду" дейилганда "Фотиҳа" сураси назарда тутилмоқда. Шу
 ўринда шоира эртақларга хос анъанавий мотивлардан бири - муш-
 кул вазиятларда бош қаҳрамонга кушлар, хайвонларнинг кўмак бери-

ши вокеасини дoston сюжетига сингдиришга уринади. Қизчага
ўтишда товушкон, **тўрғайлар** ёрдам берадилар. **новдан**

Ва товушкон булутдай тўзиб,
Ўрнида оқ калава қолди.
Ва чувалиб-чувалиб ногох,
Салла каби ёйилди паққос.
Нов устига тўшалди оппок

Тўрғайлар пояндозни тумшугига тишлаб, икки ёғидан ушлаб
ришади **ту-** пояндозни тумшугига тишлаб, икки ёғидан ушлаб
Шўравотнинг боғбони Фармон бобога толширади. Фармон бобо китобни
"боғ тўрида **назардан** ниҳон қиркинчи бол қутига **солади**". Шу йўл билан
Навоийнинг **девонини** асраб қоладилар. Ҳар сафар асал йяғиш мавсуми-
да охирги **кути очилмас эди. Фармон** бобо:

- Ҳазратимнинг ўлмас сўзлари

Бехроқ асалари **сутидан**, - дейди (297-бет).
Кўринадики, иккинчи афсона ҳам **ҳаётий** воқелик асосида қурилган.
Аммо халқ **афсоналари** **ҳаётий** воқелик эмас, **ҳаёлий** уйдирма асосида
яратилади. Шунинг учун шоира ўз асарларини гарчи фасона деб атаган
бўлса-да, **аслида** бунини истилохий маънода қўлламаганлигини англаш ке-
рақ.

Шоиранинг "Элдан чиққан бало" деб номланган афсонаси ҳам
тоблар қатағонидан сўзлайди. Унда мумтоз бадиий асарлар билан **ки-**
китобларнинг ёқиб ташланиши воқеалари **баён** этилади.

Шоира каламга олган дахшатлар шахсга сиғиниш даврида бошлана-
ётган қатағоннинг бир лавҳаси, холос. Лекин бу **қатағон** фақат китоблар-
ни ёқиш, оламларни бадном **қилиш** билан интиҳо топмаган, у авж олиб
борган **Жумладан**, дostonнинг "Асорат" деб номланган **қисмида** мил-
лий **урф-одатларимиз**, **қадриятларимизнинг йўқотилиши** билан боғлиқ
воқеалар ифода этилган. Унда шоира қишлоқдаги келинсалом удумини
тасвирлайди. Шундан келиб чиқиб, дoston композициясига келинсалом
қўшиқлари киритилади. Натижада дostonнинг **миллийлик** руҳи **кучайиб**,
халқчиллиги янада ошади.

Асарда Норбўта раиснинг халқнинг миллий **маросимларини** ("Ке-
линсалом") ўтказгани учун партиядан ўчирилиши ва ўз юртидан **Беговот**
чўлларига сургун этилиши реал тасвирланади. Шоира этикоди, иймони
бутун Норбўта раис **тимсолида** халқ **дунёқарашини** ифода этган.

Шахсга сиғиниш йилларида, хусусан, халқ орасидан етишиб **чиққан**
миллат фидойиларини, зиёлиларини қатағон қилиш авж олди. Бешинчи
афсона худди шу фожиа ҳақида сўзлайди. "Ҳамид Сулаймон ҳасрати"
деб номланган бу қисмда навоийшунос олим, зукко муаллим Ҳамид Су-
лаймоннинг аяичли қисмати ҳикоя қилинади. У имтиҳон варақаларини
ўзбек тилида тузгани учун "миллатчилик"да айбланади ва қамокка оли-
нади.

Инсонликнинг таҳқирланишини шоира қатағон қилинган миллат
фидойилари камалган қамокхоналар мисолида реаллаштиради. Мана
шундай жирканч **муҳитда** халқнинг асл фарзандлари чидам ва матонат
билан йиллаб яшаганлигини шоира Ҳамид Сулаймоннинг аччиқ қисмати
орқали тасвирлаб беради. Аслида ўша йилларда кўплаб зиёлиларимиз-
нинг тақдири мана шу тарзда якун топган.

Асарнинг лирик **чекиниш** қисми шоиранинг оху афғони янглиг ян-
грайди:

Гул элим, жамбил элим,
Сағиру сабил элим,
Ўз ўғлига "Ёрилтош"
Бўлолмаган кул элим... (312-бет).

Маълумки, халқ орасида "Ёрилтош" эртаги анча машхур. Унда тил-
сим тош ёмонлардан ҳимоя қилувчи магик восита **маъносида** талқин
қилинади. Шоира "Ёрилтош"ни талмех қилиб келтирар экан, унга жуда
катта **мазмун** юклайди. Яъни, Ҳамид Сулаймонга ўхшаган миллат фи-
дойиларини халқ ҳеч бўлмаса "Ёрилтош"чалик ҳам ҳимоя қилолмади,
деган ўқинч шоира қалбини вайрон қилади.

Бу афсона асар композициясини бошқа афсоналар билан боғлашга
хизмат қилган. Чунки шоиранинг ғоявий-бадиий нияти турли йилларда
содир бўлган ҳаётий воқеалардан энг характерлиларини танлаб, ушалар
воситасида даврнинг манзараларини яратишдан иборат бўлган. Шу
жиҳатдан Ҳамид Сулаймон ҳақидаги фасона - тарихий воқелик дoston
композициясига яхлитлик бахш этган.

Асар композициясига **этибор** берилса, афсоналар **мазмун**и бир-
бирини тўлдириб, изчиллик касб эҳа борган. "Муродбахш бобо ҳикояти"
олтинчи афсона бўлиб, унда турғунлик йиллари фожиалари акс эт-
ган, Шоира олти афсона орқали қатағон деган бало, турғунлик замони
нафақат **инсонларни** захарлади, балки у яшаб турган заминга, **миллат**
ҳаётига ҳам оғу солди, деган хулосага келади.

Адабиётимизда ўтган асрнинг 80-йилларидаги мақсадсиз афғон уруши мавзуида шеър битмаган, асар ёзмаган ижодкор йўқ ҳисоб. Ойдин Хожиева ҳам достонининг "Хатар водийсидан фасона" номли сўнгги қисмини шу фожиага бағишлади.

Алиш: Чувой - Ҳирот фарзанди. Ҳирот эса Афғонистонда жойлашган. Ажал қузғунлари навқирон йигитларга чангал урганда, улуғ гурида тикка турди". Чунки бундай хунрезликлар унинг юртида содир бўлаётган эди. Шу боис шоира Навоий руҳини сўзлатади:

Жайхун сувларига не бошлар окди,
Суврати, сийрати қуешлар окди.

Хасу хошок бўлди, бардошлар окди,
Санасам адашур саноғим менинг!

Қандай чидаш бердинг, пули Ҳайратон,
Ўтди кун камалган тобутлар хайрон.

Далва-далва танлар ўтди лахта қон,

Қулоқ-бурни кесик Широғим менинг (316-бет).

Умуман, О.Хожиева юртимиз ва халқимиз тарихий тақдирига зайиридан ташкил топган яхлит достон яратган. Улар бири билан боғланиб, қатағон даври ва турғунлик йиллари маңтиқан бир-ни, афғон уруши оқибатларини бадиий акс эттиради. Шунинг натижа-ки, афғон уруши кўчмас кўч қўқларга кўтарилган собиқ тузумнинг дахшатли қиёфаси ёрқин намоён бўлади. Шу ўринда савол туғилади: нега шоира воқеликни тасвирлашда афсонани танлади?

1. Баён афсонага хос. Хар бир афсона мустақил сюжетга эга.
2. Афсоналар ҳаётдан, воқеликдан сўзлайди. Шоира афсоналарида ҳам ўтмишимиз воқелиги ўз аксини топган.

Демак, асарда тасвир этилган қатағоннинг турли шакллари, турғунлик йиллари фожиалари, афғон уруши оқибатлари буларнинг барчаси халқимизнинг ўтмишдаги аянчли қисмати ётади.

"Нажот" поэмаси ўтган асрнинг 90-йиллари поэмачилигида алоҳида ҳодисадир. О.Хожиева "Нажот" достонида ўз хаелидан кечган воқеликларни баён этгани учун бадиий тасвирда афсонани "либоси зун" сифатида қўллаган. Достонда яхлит сюжет чизиғи мавжуд эмас, у кичик-кичик эпизодлар тизимидан ташкил топган. Бу эпизодлар шоиранинг ягона ғоявий мақсадини - гаахсга сиғиниш ва турғунлик йиллари воқелигини бор бўйича бадиий тасвирлашга қаратилган.

А Суюннинг "Бешбармоқ", И.Отамуроднинг "Ёбондаги ёлғиз дарахт", Р.Мусурмоннинг "Рух насибаси" каби поэмаларида афсоналар композицион вазифани бажаришга хизмат қилган. "Бешбармоқ" лиро-эпик поэмасида ягона сюжет чизиғи ва композицион яхлитлик мавжуд. Собит ота поэманинг бош қаҳрамонидир. Асарда баён қилинишича, Собит ота дунёдан кўз юмгач, унинг жасадини қабристонга эмас, Бешбармоқ қоясига дафн этишди. Чунки Собит ота ўлимидан олдин қавмдошларига шуни васият қилган эди. Шоир бунинг сабабини изоҳлаш учун поэма композициясини афсона қолипига мослаштиради. Бу афсонани бир вақтлар Собит ота айтиб берган бўлади. Унда "Бешбармоқ" номининг келиб чиқиши изоҳланади.

Афсонада ҳикоя қилинишича, кичик бир элат бошига офат ёғилади. Бу офатни даф қилиш учун қавм баҳодирлари кўп бош котирадилар. Ниҳоят, улар ўйлаб-ўйлаб, элатни овулдан узоқлаштириш режасини тузадилар.

Хуллас, элатга ёв босиб келади ва беш баҳодир жангга киришади.

Беш баҳодир ҳам дарҳол,

Чикар коплон мисол.

Жангбошлар беомон,

Қилич серпар бешўғлон.

Бесанок учар бошлар,

Тоғдан кўчгандай тошлар

Қонлар оқар дарёдай

Ўлик қотар бўйрадай!

Шоир поэтик фикрни образли ифодалаш мақсадида ташбехдан сармари фойдаланган. Бинобарин, беш ўғлон коплонга менгзалган. Улар мардлик билан жанг қилиб, душманнинг кўпчилигини ер тишлатади. Сонсаноксиз учган бошлар тоғдан кўчган тошларга, тўкилган қонлар эса дарёга қиёсланади. Уликларнинг териб қўйилиши бўйранинг қаторларига ўхшатилади. Бу тасвирлар беш ўғлон жасоратини ифодалашга хизмат қилган, албатта. Ёвнинг сони ниҳоятда кўп бўлганидан уларнинг енгилиши тайин эди. Шунинг учун беш пахлавон ўзлари билган сирли дара томонга чекинадилар:

Шунда етишар ана,

Қизғин ёвлар ҳам, мана.

¹Суюн А. Куйганим - суйганим. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 98-б. (Кейинги парчалар шу китобдан олинди ва қавс ичида бети кўрсатилди).

Аммо бирдан беш ўғлон,
Дарага ўзни шу он
Ташлашар! Ҳайкот шу тоб,
Гумбурлаб кетар тош-тоғ...
Дара ўрнида мағрур,
Беш ўғлон - қоя турар (102-бет).

Улар ўша ерда бешта қояга айланадилар. Бунда афсонага хос мўъжизавийлик хусусияти мавжуд. Ушбу топонимик афсона Бешбармоқ қоянинг келиб чиқиш тарихидан сўзлайди. Кўринадики, беш ўғлоннинг фидойилиги асрлар оша кўпчиликка ибрат намунаси бўлиб келган. Собит ота ҳам бу афсонани аслида бобосидан эшитган. Фольклор унсурларининг бадиий адабиёт асарлари таркибидан ўрин олиши ҳақида адабиётшунос Ш.Муродов шундай ёзади: “Ҳ.Шарипов, Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Матжон ва бошқалар ўз асарларида анъанавий мифлар, ривоятлар, афсоналар, эртаклар, масаллардан ижодий фойдаланиб, шу йўл билан бадиий ишонарли ва мазмунли асарлар яратдилар, жанрнинг янги имкониятларини очдилар”¹. Зеро, поэма таркибидаги афсона шоирга поэтик фикрни ва эпик мазмунни очиб беришда кўмакка келган. Бу эса асарда миллийликни таъминлашдан ташқари унинг композициясида ҳам ўз ўрнига эга. Афсона орқали шоир китобхонга Ватан деган муқаддас тушунчанинг моҳиятини чуқурроқ англатишга ҳаракат қилган.

Собит отанинг ўзи ҳам жанггоҳларда беш ўғлон ҳолатини бошидан кечиради. Шоир ўз қаҳрамони тимсолида аجدодлар анъанасига содиқ ватанпарвар образини гавдалантирган. Шу ўринда бир мулоҳаза: шоир асарда ривоят ва афсона атамасини чалкаштириб қўллайди. У аслида ривоят дея тилга олган воқелик афсона жанри табиатига мос келади. Чунки афсонада ҳаёлий уйдирма - сеҳр-жоду — беш ўғлоннинг беш қояга айланиши акс этган. Шунинг учун бу асарни афсона композицион вазифа бажарган дostonлар қаторига киритиш мумкин.

Рустам Мусурмоннинг “Рух насибаси” поэмаси ҳам ўзига хос композицияси билан ўтган асрнинг 90-йиллари ўзбек поэмачилигида алоҳида ўрин тутати. Асарга сўмалакнинг пайдо бўлиши ҳақидаги халқ афсонаси сингдириб юборилган:

Сахро... Ҳасан-Ҳусан... Биби Фотима...
На бир қултум сув,

¹Муродов Ш. Жанровые особенности современной узбекской поэмы (на материале poem 70-х годов). АКД. Ташкент. 1984. С. 10.

На... бир тишлам нон бор...
Фақат она-бола.
Одам зоти - на?
На бирор жондор бор
На бирор жон бор¹.

Биби Фотима кимсасиз саҳрода оч қолган эгизакларига қозонга “бир тутам майсаю тўртта тош ташлаб”, кечаси билан қайнатиб, бир таом пишириб беради.

Халқ афсонасида ҳам ҳикоя қилинишича, бир камбағал кампир эгизак болалари оч қолганига чидай олмай, “ўтган йилги буғдой поядан буғдой томирларини, энди ниш ура бошлаган ўт-ўланлар териб, уларни яхшилаб ювиб” қозонга солади ва эрталабга қадар ҳудого нола қилиб, уни пиширади. “Тонгга яқин она ҳам қовлашдан чарчаб, қозоннинг қопқоғини яхшилаб ёпиб, димлабди-да, болалариини енига ёнбошлаб уйкуга кетибди. Эрталаб болаларининг шовқинидан уйғониб қараса, Ҳасан-Ҳусанлар қозонга қўлчаларини тикиб, ниманидир ялашаётганмиш. Мўъжиза рўй берганидан кўзларига ишонмаган онаизорнинг ўзиям жимжилоги билан қозондаги таомдан ялаб кўрса, ширин нарсаси экан”².

Дoston учун ҳам айнан шу воқелик асос қилиб олинган. Буни шоир сатрлар қатига қуйидагича сингдиради:

...Алдади бегуноҳ Фотима,
Ўтруклашурлар, ёҳ, лафзларида!
Ҳеч овқат бўларми қозонда
Майсаю тўртта тош - думалок?
Юмилиб кетади азонда
Кўзлари...
Юмалаабб...
Юмалаабб...

Эътибор қилинса, асардаги воқеа халқ оғзаки ижодида эпик макон вазифасини ўтайдиган “кимсасиз саҳро”да бўлиб ўтади. Халқимизнинг қадим ўтмишига оид бу воқеа шоир лирик қаҳрамонига таъсир қилади:

Ухладим...
Ҳаво йўк нафас олишга
Сахро... Ҳасан-Ҳусан... Биби Фотима

¹Мусурмон Р. Рух насибаси. Дoston // “Шарқюлдузи”, 1994 йил, 3-сон, 100-б.

²Наврўз. (Тўплаб нашрга тайёрловчилар Т.Мирзаев, М.Жўраев). Тошкент: Фан 1992 25-26-б.

Айланар бошимда гирди капалак
Миниатдор жилмаяр Биби Фотима -
Эгизлар талашиб ялар сумалак.
Увиллаб йиғлайман тушимда...

Бунда ҳам халқ эпик асарларига хос анъанавий туш мотивидан фойдаланилган. Лирик қаҳрамон ўша қадим воқеликни тушида кўради. Капалак образига эътибор берилса, у ҳам фольклорга хос бўлиб, асарда арвоҳ вазифасини бажарган:

“Бибижон, оч қолдим.

Бибижон, нон бер!!!”

“Кўзингни юм!”- дейлар,

Юмаман...

“Кўзингни оч!” – дейлар

Очаман...

О чаман.

Оча

Ман –

Оч...

Ооччч!!!

Саҳродаги ҳолат лирик қаҳрамон тушида гавдаланади. Шоир поэмада поэтик синтаксисни ўзига хос тарзда қўллаган. Бинобарин, диалог, кўчирма гап ва сўз ўйинидан иборат бу лавҳада лирик қаҳрамоннинг руҳияти акс этган. “Очаман” сўзи шеърий матнда уч хил шаклда (очаман, о чаман, оча ман) қўлланган ва мазкур шаклдошлик уч хил маънога эга. Яъни кўзимни очаман, чаман-гулзор, мен очман кабилар шулар жумласидандир. Бу билан афсона қаҳрамонининг ўша мушкул дамлардаги изтироблари акс этган:

Ишонмайман -

Хушимда

Биби Фотима йўк!

Ҳасан-Ҳусан йўк!

Қўшқўллаб муштлайман бошимга.

Қўш қўллаб муштлайман боошимгаа!!!

Тушнинг сўнгида лирик қаҳрамон афсона қаҳрамонларини кўрмайди. Ҳақиқатан, Ҳусан Карбало даштидаги урушда, Ҳасан хотини берган заҳардан ҳалок бўлади. Бунда туш башоратли мазмун касб этади. Сўнгги сатрлар эса азадорлик йиғиси белгиларидир. Чунки азада баъзи аёллар бошига қўшқўллаб муштлаган тарзда йиғлайди.

Поэмадаги шеърий сатрларда таъсирчанликни ошириш мақсадида унли ва ундош товушлар иккилантирилган, чўзилган. Бу кейинги йиллар ўзбек поэмачилигида янгича усуллардан бири бўлиб, лирик қаҳрамон қаалабидекечадиган туғёнларни ёрқин акс эттиришга хизмат қилади.

Хўш, шоир нима учун бу кўхна афсонага мурожаат этди? Бизнингча, халқимиз тарихининг ниҳоятда қадимийлиги, миллий урф-одатларимизнинг узок асрларга бориб туташиши каби жихатларни бадиий акс эттириш мақсадида шоир мазкур афсонани шеърга солган ва бугунги замондошимиз нигоҳи билан олис мозийга теран нигоҳ ташлаган.

Икром Отамуроднинг “Ёбондаги елғиз дарахт” поэмасида келтирилган афсона унга ҳикматли йўналиш бағишлайди. Айтишларича, бир киши чексиз ёбонга дарахт кўчати экади. Дарахтнинг яшаш учун курашида бир неча фаслар алмашинади. “Лаби қувраган жавзо” орқали эзининг иссиқлигига “либосини алмашган кўклам” метафораси билан баҳор табиатининг гўзаллигига, “хайр этган тийрамох” деб эса киш сари юз тутган қуз ҳолатига ишора қилинади. Ёбондаги елғиз дарахт табиат фасларининг инжиқликларига қарамай, фақат кўкариш, яшариш ва юксалиш томон интилган.

Кейинги йиллар ўзбек поэмачилиги ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан янгиланиб бормоқда. Агар юқорида таҳлил этилган асарларда халқ афсоналари асар бадиий структурасидан ўрин олиб, турли композицион вазифаларни адо этган бўлса, кейинги йилларда ёзилган бир қатор поэмаларда афсоналар қаҳрамонларига талмех қилиб келтирилган. Бу жихатдан Фаҳриёрнинг “Ёзик” асари эътиборлидир. Унда бир неча афсона мазмуни ва қаҳрамонларига ишора қилинганлиги кузатилади. Шулардан бири “Дедал ва Икар” афсонасидир. Ундаги бир лавҳага: Дедал ва Икарнинг осмонга учиши воқеасига ишора қилинган:

Дедалучиб боради,

дедалуслар термулар.

Икаручиб боради,

“икаруслар” ўрмалар¹.

Шоир афсонани бугунга боғлаган, Дедал ва Икар сингари афсонавий қаҳрамонларга ишора қилиш орқали талмех яратган.

Иккинчи афсона Искандар Зулқарнайн ҳақида бўлиб, унда ҳам чўпоннинг най ясаши ҳолати асос қилиб олинган. Маълумки, Мақсуд Шайхзода ананан шу афсонага таяниб, “Искандар Зулқарнайн” номи

¹Фаҳриёр. Ёзик. Достон // Шарқ юлдузи, 1991 йил, 4-сон, 91-б.

поэма яратган эди. Фахриёр эса ундаги бир мотивни: чўпоннинг най ясаши эпизодини асарга олиб кирган:

Ёзиқлар гоҳ сура, гоҳ оят
қулоқ тутар сичқонлар - авом.
Кунгабоқар қулоқни тунда
Гор - қудукка ташлаб юборар.
қамиш униб чиқади ундан
ё раб!..

Бозингар ютган қилич сингари
қудукнинг бўғзига қамиш кадалар.
Чўпон йўқ най ясаб олгани,

Қишлоққа кайтмади подалар (92-93-бет).

Афсонага кўра Искандар Зулқарнайининг бошида шохи борлигини энг сўнгги уста-сартарош билар эди, Шунинг учун Искандар бу сирни ҳеч кимга айтмаслик шарти билан унга сочини олдиради. Сартарош анча муддат мазкур сирни яшириб юради. Бироқ унга бу оғирлик қилади. Бир куни қудукка Искандарнинг шохи борлигини айтади ва енгил тортиб, уйига қайтади. Йиллар ўтиб, қудук кўмилиб, ўрнидан қамишлар ўсиб чиқади. Чўпон ўша қамишлардан най ясаб, уни чалишга чоғланса, куй ўрнида Искандарнинг шохи борлиги ҳақидаги садо чиқади. Фахриёр ана шу афсонавий воқеликка ишора қилади. Бунда гор - қудук, чўпон, най сингари эпик макон ва образлар айнан афсонага хосдир.

Модернизм воқеликни бадий акс эттиришнинг ўзига хос усули бўлиб, унга хос муҳим жиҳатлардан бири бадий асарда қаҳрамонлар маълум бир белгилар орқали ифода этилади¹. Фахриёр - замонавий модернистик адабиётимизнинг ерқин вакили. Шу боис "Ёзик" достонидаги талмехлар аслида шу усул воситасида юзага чиққан. Айни жараён лирик поэманинг мазмунини янгилашга хизмат қилган.

Демак, таҳлил этганимиз поэмаларда афсонадан қолиплаш усули сифатида фойдаланилган. Бунда улар композицион восита вазифасини бажариб келган. Афсона поэма таркибига бутунлай сингиб кетмаган. Фақат у маълум бир ғоявий мақсадни кўзлабгина поэма таркибига киритилган. Яъни ўша эпик асар (афсона ёки ривоят) асар композициясида мазмунни бойитишга ёхуд бош қаҳрамон характери ва руҳиятини очишга хизмат қилган,

¹Современный литературный процесс. Учебное пособие для вузов. Составитель Т.А.Тернова. Воронеж, 2006 (<http://www.lib.vsu.ru>).

Халқ афсоналарига мурожаат этиш, воқеликни афсона йўсинида таслаш орқали XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги ҳам мазмун ҳам шакл жиҳатдан бойиди. Сеҳр-жоду ва хаёлий уйдирмага асосланган халқ оғзаки ижодининг бу қадимий жанри замонавий шоирларга поэтик фикрни кенг, таъсирчан қилиб тасвирлаш имкониятларини яратди. Бу эса лирик ва лиро-эпик поэма бадий структурасида янгиланишларни вужудга келтирди.

Фольклорнинг мустақил жанрларидан бири бўлган нақл бирор сабаб билан айтилади. Унда муҳокама қилиниши зарур бўлган мавзу бўлиши керак. XX асрнинг иккинчи ярмида эса бундай мавзулар сероб эди. Шунинг учун шоирлар нақлни бадий шакл сифатида танлаб, ўз кечинмаларини ички туғён билан муҳокама қилишга интилдilar. Эркин Воҳидовнинг "Рухлар исёни", А.Ориповнинг "Ранжком" сингари достонларида халқ нақллари муҳим ўрин тутди.

"Рухлар исёни" достонида "Олий рухлар тўғрисида нақл" келтирилган. Бу нақл ҳам бевосита асар қаҳрамони характери ёркинлаштирувчи воситага айланган. Чунки нақлда рухлар иккига: оддий ва олий рукга ажратилади. Даҳолар, улуғларнинг руҳи олий рух бўлиб, "улар аршда туриб" инсониятга раҳнамолик қилар экан. Бинобарин, поэмада ҳам ўз халқининг эрки ва озодлиги йўлида жонини аямаган таниқли бенгал шоири Назрул Исломга ўхшаган инсонларнинг руҳи ҳам олий рух эканлиги ифодаланган. Нақл асарда қолиплаш вазифасини бажаради.

А.Ориповнинг "Ранжком" достонида ҳам нақлдан фойдаланилган. Асар қаҳрамони Фаррош кампир ранжитувчилар комитети аъзоларига шундай нақл айтиб беради:

Бир қабила йўлбошчиси демиш Темурга:
- Сен бизларни қурол билан забт этдинг, амир.
Модомики, кетмас бўлиб келдинг бу ерга,
Фуқарога эгалик қил, қўллагил тадбир.
Қассоб бўлсанг сўйиб ташла шу заҳотиёқ
Сотиб юбор, агар касбинг бўлса савдогар.
Магар ундок эмассанми, тут бизга қулоқ,
Сен бизларга бахт ато эт, подшоҳ бўлсанг гар¹.

Фаррош кампир Ранжком аъзоларининг қилмишларидан нафратланиб, ибрат бўлсин дея ўз юришлари билан оламни зир титратган Амир Темур

¹Орипов А. Танланган асарлар. Иккинчи жилд. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. 375-б.

хакидаги нақлини келтиради. Одамларини ранжитиш, уларга йўллар билан озор бериш режасини тузган кимсалар: раис, биринчи турли аъзо сингари Ранжком аъзолари доно кампирнинг бу ибратомуз, ахлокий мазмунга эга ҳикоясидан сўнг бир қадар виждонлари кийналади. Зеро, шоир яратган образлар ичида бошда шунчаки персонаж бўлиб кўринган, аслида эса дostonнинг бош ғоявий-бадий концепциясини белгиловчи раз даражасига кўтарилган Фаррош кампир образига алоҳида маъно об-ди Собик тузумнинг қора кўргуликларини бошидан ўтказган кампирнинг фикрлари, айниқса, сўзлаб берган накли воситасида ҳушёрликка даъват этилади, занг босган, могорлаган виждонларни уйғонишга чорлайди.

Ушбу тилида баъзан ривоятни накл деб ҳам айтадилар. Лекин фольклоршунослик илмида накл ва ривоят алоҳида-алоҳида жанр сифатида ўзига хос хусусиятларга эга. Иккала жанрни фарқламаслик, уларни чалкаштириб кўллаш айрим яюирлар ижодида кузатилади. Жумладан, Шукӯр Кӯрбоннинг Алишер Навоийга бағишланган тарихий мавзудаги "Сўз йўли" поэмаси бу жихатдан эътиборли. Унда шоир ривоятни накл сифатида кўллайди. Аслида эса Навоий ҳақида асар таркибига киритилган учта накл ривоятдир. Шу боис бу асарни ривоятлар асосида қурилган дostonлар қаторига киритиш мумкин.

Шундай қилиб, афсона ва нақлларнинг поэмалар бадий структурасидан ўрин олиши жанрнинг бадий уфқларини кенгайтди. Биринчидан, замонавий воқеликни афсона услубида акс эттириш натижасида ("Ҳаққуш қичқирғи", "Нажот) халқимизнинг кўп асрлик орзу-интилишларини, яқин тарихимиз саҳифаларини жонли ифодалашга эришилди. Иккинчидан, афсона ва нақллар поэмаларга ахлоқий, фалсафий мазмун ("Бешбармоқ", "Ёбондаги ёлғиз дарахт", "Рухлар исёни", "Ранжком") бахш этди. Бу эса уларнинг ўқимишлилик даражасини оширишга хизмат қилди. Учинчидан, афсоналар поэма бадий композициясини бойитди. Натижада лиро-поэманинг эпик тасвир имкониятлари янада кенгайди. Тўртинчидан, халқ оғзаки ижоди жанрларининг поэма мазмунига сингдирилиши шоирларнинг миллий заминдан узилмаганликларини кўрсатади.

2-фасл. Ривоятлар асосида қурилган дostonларнинг специфик хусусиятлари

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги сюжет ва композици-он жихатдан ҳам янгиланиб борди. Дostonлар структурасига халқ оғзаки

ижодида хос бадий идрок ва ифода маданиятининг олиб кирилиши поэ-ти к мазмунни, миллийликни кучайтиришдан ташқари, услубнинг ранг-баранглашувига хизмат қилди. Маълумки, халқ орасида машҳур тарихий шахслар, жойлар хакидаги ва ахлокий мазмундаги турли ривоятлар мав-жуд

Уларнинг лирик ва лиро-эпик поэмалар структурасига сингиши натижасида жанр таркибида ва тизимида бир қатор ўзгаришлар юзага кел-пи. Ушбу ҳодиса жанрнинг янги-янги кўринишларини вужудга келтирди.

Мирмуҳсин "Широқ", Э.Воҳидовнинг "Рухлар исёни", А.Ориповнинг "Ҳаким ва ажал", О.Матжоннинг "Чўлдагилар", Х.Давроннинг "Ватан хакида етти ривоят", Т.Низомнинг "Уч сўз", Ҳ.Саъдулланинг "Дўст қадри", У.Қўчқорнинг "Широқ", Қ.Раҳимбоевнинг "Қишнинг охирла-ри" сингари поэмаларида халқ ривоятлари сюжетларидан фойдаланил-ган. Шунинг учун бу асарларни ривоятлар асосида қурилган поэмалар қаторига киритиш мумкин. Аммо улар дoston таркибида ривоятнинг тутган ўрни ва вазифасига қараб бир-биридан ўзаро фарқ қилади. Шунга кўра бу хил дostonларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Ривоят сюжети асосида қурилган поэмалар. (Мирмуҳсиннинг "Широқ", А.Ориповнинг "Ҳаким ва ажал", Х.Давроннинг "Ватан ҳақида етти ривоят", У.Қўчқорнинг "Широқ" сингари поэмалари).

2. Ривоят композицион қолип вазифасини бажарган поэма-лар (Х.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", Т.Низомнинг "Уч сўз", Ҳ.Саъдулланинг "Дўст қадри", О.Матжоннинг "Чўлдагилар", Қ.Раҳимбоевнинг "Қишнинг охирлари" каби асарлари).

3. Сюжетида ривоят психологик тасвир воситаси вазифасини бажар-иб келган поэмалар (Э.Воҳидовнинг "Рухлар исёни" асари).

Маълумки, энг кадимги афсоналар ва ривоятлар кўпинча айрим пар-чалар ёки қисқартирилган баёнлар тарзида у ёки бу ёзма манба ичида сақланиб қолган. Жумладан, "Тўмарис", "Широқ", "Зариадр ва Одати-да", "Аморг ва Спаретра" каби ривоятлар шулар сирасига киради. Бирок булар орасида "Широқ" ривояти алоҳида ўрин тутди.

Ўзбек поэмачилигида узоқ тарихимиз саҳифаларини ёритиб турган, номи халқ ривоятлари ва афсоналари бағрига сингиб кетган сиймолар об-разларини бадий гавдалантириш ўзига хос анъана тусини олди. Шулар-дан бири юксак ватанпарварлик фазилатини ўзида мужассам этган халқ қахрамони Широқдир. Халқ оғзаки ижодида унинг бетакрор жасорати ҳақида "Широқ" ривояти яратилган. Маълумки, бу ривоят Полиэннинг "Ҳарбий хийлалар" асари орқали бизнинг қунларимизгача етиб келган.

Широкнинг бетақдор жасорати ва қахрамонлиги XX аср ўзбек корларини уяга бағишлаб бадиий асарлар яратишга ундади. ижод- тажрибаларини м бу ишга насрда биринчилардан бўлиб урди. Айнинг яна Явлот Илёсов "Хол-хол ўлим" кассаси билан давом эттирди. Ўзбек поэмачилигида ҳам бу борада маълум муваффақиятларга эришди.

эришилди. Жумладан, шоир Мирмуҳсин билан Усмон Кўчкорнинг "Широк" номидаги поэмалари мулоҳазаларимизни тасдиқлайди. Хар икки асар сюжети ҳам "Широк" ривояти материали асосида тузилган.

Мирмуҳсин поэманинг "муаллифдан" деб номланган кириш қисмида шундай ёзади: "Бу воқеа мелоддан илгари 519 йилда бўлган. Лекин у ҳозир ҳам ва бундан кейин ҳам жуда ибратли бўлиб қолади". Кўринадики, Широқнинг мислсиз қахрамонлиги орадан кўп аср ўтгандан сўнг Мирмуҳсин кўлига қалам тутказди. Шоир дostonда тарихий изчил-ликка, ҳаёт ҳақиқатини акс эттиришга кўпроқ эътибор қаратган.

XX асрнинг 90-йилларида шоир Усмон Кўчкор ҳам шу мавзуда "Широк" номли поэма яратди. Шоир бунда ўзига хос йўлдан боришга ҳаракат қилади. У поэмада халқ оғзаки ижодидаги яна бир бошқа ривоят "Тўмарис" асари сюжетидан ҳам ижодий фойдаланади. Шу боис дoston-да "Широк" ва "Тўмарис" ривоятлари сюжетига хос воқеликлар кўшиб юборилганлиги ёрқин сезилади. Усмон Кўчкор дostonида бадиий тўқима устунлик қилади.

Мирмуҳсин ва Усмон Кўчкор яратган "Широк" дostonи тузилиши, вазни, образлар тизими, бадиий услуби, тили жиҳатидан ўзаро фарқланиб турса-да, асосий гоёсининг муштараклиги, хар иккаласи ҳам халқ ривоя-ти сюжети асосида яратилганлиги жиҳатидан ўхшашлик касб этади, Хар иккала асарни ривоят асосида қурилган дostonлар қаторига киритиш мумкин.

Мирмуҳсиннинг "Широк" дostonи асосий гоёсини Ватанга ва халққа чеқсиз муҳаббат ва садоқат кўрсатиш тушунчаси ташкил этади. Унда "Широк" ва "Тўмарис" ривоятидаги қатор образлар — Широқ, Тўмарис, қабила оксоқоллари Саксфар, Омарг, Рустак, Доро, унинг лашкарбошиси Раносбат қабилар гавадлантирилган. Шоир тарихий шахслар характери-ни яратишда тарихий ҳақиқатдан чекинмаган ҳолда бадиий тўқимадан унумли фойдаланган. Бу, айниқса, қахрамонлар портретларини чизиш-да ёрқин кўзга ташланади. Бинобарин, Мирмуҳсин Широқни ўқувчига қуйидагича таништиради:

Кўшиқ айтиб, тўда ичида
Ўтирарди елкадор йигит...
Бошда қўнғир сур теридан бўрк.
Қирғий бурни, қошлари туташ

¹Мирмуҳсин. Танланган асарлар. 3 томлик. 1-том. Шеърлар, дostonлар. Тошкент: Ё-Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. 334-б.

Каюмарснинг нигоҳи тушган -

Коплон дерлар, дўнг манглай кўчқор...

Широқ дерлар бу йигит отин,

Қирқ йўлбарснинг кучи бор белда¹.

Эътибор

берилса, Широқ портрети батафсил чизилиб, унинг хасаси хусусияти ҳам ёрқин тасвирланган. Яъни унинг қўлидаги шерилган қиличидан тортиб, курашда бирор марта мағлуб бўлмаганлиги, от устида бургут бўлиб чопиши, камон ўқини бехато отиши, подага бўрини яқинлаштирмагани, мохир овчидиги, ннҳоят, ташки кўриниши: тийран нигоҳли, пўлат танли, басаелат алоҳида гит эканлиги каби жиҳатлар шоирнинг яратаётган қахрамонига мухаббатини кўрсатиб туради. Бу эса ривоятдаги образни бадиий қайта ишлаш асосида унга янгича мазмун бахш этилганлигини кўрсатади. Айни чоқда халқ қахрамонининг бетакрор қиёфасини китобхонга тавсирчан қилиб етказишга кўмак беради. Шоир ўзи яратган ҳар бир тимсолда ана шу ижодий тамойил нуқтаи назаридан ёндашишга ҳаракат қилади.

Позитив юрт оқсоқоллари Саксфар, Омирис, Рустак образлари ҳам алоҳида урин тутали. Халқ ривояти сюжетидан фаркли ўлароқ Широқ достонида улар кўпроқ ҳаракат қилади. Яна шоир асли Омарг (Аморг) исмини Омирис шаклида ўзгартириб қўллаган. Саксфар бадиий тўқимадан фойдаланиб, Широқ фарзандлари образларини достонга олиб қиради. Чунки ривоятда Широқнинг оила аъзолари дейилади-ю бироқ тўқимадан фойдаланган ҳолда Широқнинг оила аъзоларини индивидуаллаштиради ва уларнинг ҳар бирига алоҳида мазмун юклайди.

Доро Эрон шохларидан бири бўлиб, у тарихий шахсдир. Халқ унга "Широқ" шох сифатида нафрат билан қараган. Халқнинг ана шу нафрати достони мазмунига ҳам маҳорат билан сингдирилган. Шунинг учун шоир Доро ҳақида шундай ёзади:

- Саркардасин исмимиш Доро

Чодир ичра хотинлар каби

Берар эмиш ўзига оро...

Бадфеъл эмиш, ғоят копоғон (345-бет).

¹Мирмуҳсин.

Танланган асарлар. 3 томлик. I-том. Шеърлар, достонлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. 334-б.

Тошкент:

Кўриниб турибдики, бу тасвирда Дорога нисбатан киноя, нафрат ва камситиш бор. Достонда Доро бошлиқ босқинчиларнинг кирдикорлари рўй-рост очиб ташланган. Асар бир қарашда шоир ривоятни шеърга солиб қўя қолган деган таассуротни уйғотади. Ҳақиқатан, поэманинг кусурли жиҳати ҳам шунда кўринади. Мирмуҳсин ривоят тафсилотларини шеърга солиш йўлидан борган. Натижада ривоят ва достон ўртасида мазмунан деярли тафовут қўзга ташланмай қолган.

Усмон Кўчқор ҳам "Широқ"¹ достонини яратишда ривоят материалига таяниб иш кўрган. Бироқ у халқ қахрамонига бўлган чексиз ҳурматини чуқур лиризмга йўғрилган сатрларда, ҳар бир ҳолатга ижодий ёндашган ҳолда китобхонга етказишга ҳаракат қилган. Айни шу жиҳат уни Мирмуҳсиннинг "Широқ" достонидан ажратиб туради. Усмон Кўчқор ривоят мазмунига асосланиб, янгича руҳдаги асар ярата олган. Буни тарихий шахслар ва бадиий тўқима образлар тас-вирида кузатиш мумкин. Унда воқеалар ривоятдаги каби яхлит сюжетда ифода этилган.

Широқ - достоннинг бош қахрамони. Шоир бу образни катта мухаббат билан яратган. Ривоятда Широқ подачи-чўпон сифатида тас-вирланади. Шоир буни "ота-бободан мерос бир таёғу бир найи" тарзида ифода этади. Айнан шу нуқтада бадиий тўқима бор. Ҳақиқатан, Широқнинг қуроли таёғидир. Ривоятда наи ҳақида гапирилмайди. Демак, Усмон Кўчқор поэма жанри имкониятларидан келиб чиқиб, Широқ образини яратишда ижодийликка интилган. Натижада халқ қахрамони сиймосини тасвирлашда табиийликка эришилган. Бу, айни пайтда, асарнинг эпиклик жиҳатини кучайтирган.

Халқ ривоятида ҳикоя қилинишича, Доро қўшини саклар қабиласига бостириб қиради. Буни эшитган Широқ оқсоқоллар кенгашига кириб келади. Достонда эса Широқ Доронинг бостириб келганини йўлда бир чолдан эшитади. Тўғри, ривоятда ҳам Широқ оиласи ҳақида фикр юритилади. Достонда эса шоир Широқ оиласи аъзоларини худди Мирмуҳсин асаридаги каби индивидуаллаштиради ва уларни ўғли ҳамда хотини сифатида китобхонга таништиради. Мирмуҳсиндан тафовутли жиҳати шундаки, У.Кўчқор Широқнинг умр йўлдошини Гулдурсин тарзида номлайди.

У.Кўчқор бадиий тўқима воситасида ривоятдан фаркли ўлароқ ватанпарвар образига чуқур мазмун юклайди. Зеро, оиласини, фарзандларини севган кишигина ватанпарвар бўлиши мумкин. Чунки аслида юртга

¹Кўчқор, Усмон. Широқ. Ривоят. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.

мухаббат оилага, яқинларга мухаббатдан бошланади. Шоир Широқни а юксак бир меҳр, ички бир тугён билан таништириш асарга унинг ўгли ва хотини билан видолашуви эпизодини киёфасини иради. Бу эса Широқнинг оила бошлиги ва ота сифатидаги янада тиниқ рангларда ифодалаш имкониятини берган. Тўғри, ҳам Широқнинг оиласини ва юртини асраш учун ўлимга тикка ривоятда борган тасвирланган. Достонда эса ана шу воқелик бадиий тўқима билан уйғунлашган ҳолда ғоятда таъсирли акс эттирилган.

Умуман айтганда, Широқ образи Ватан учун жонини фидо этган қаҳрамонларнинг адабиётдаги энг таъсирчан намунасидир. Истеъдодли шоир Усмон Қўчкор халқ ривояти материалдан ижодий Истеъдодли озодлик курашчиси образини ёрқин чизгиларда акс эттира фойдаланиб, Ориповнинг "Ҳаким ва ажал" достони¹ ҳам ривоят асосида асосида қурилган. Ибн Сино ҳақидаги уч ривоят мазмунига асосланган яхлит сюжетли достондир. Бунинг натижасида синтезлашган фольклоризм вужудга келган.

Жумладан, "Иби Сино ва китоблар" номли халқ ривоятида Бухоро хонининг бетоб бўлиб қолиши, уни Ибн Сино даволаши ва бунинг эъзига у шох саройидаги катта кутубхонадан фойдаланиш ҳуқуқига кушорилган а бўлиши, ҳасадгўй табиблар томонидан кутубхонанинг юборилиши воқеалари ҳикоя қилинади².

1. А.Орипов мазкур ривоятдаги иккита жихатга эътибор қаратган: Ибн Синонинг хонни даволашга Бухорога келиши. 2. Ибн Сино кутубхона ҳасадгўйлар томонидан ёқиб юборилиши. Шоир мана шу ривоят материални бадиий кайта ишлаб, уни мазмун жихатдан бойитган. Достонда Ибн Сино маликани даволашга келади. Малика эса уни табиб сифатида саройда қолдиради. Ибн Синога сарой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқи берилмади. Бу маликага уйланиш илнжида юрган вабирнинг ёқмайди. У маликанинг кун сайин табибга интилишини кўриб, Мирзога кўзгайди ва саройнинг бой кутубхонасини ёқиб юборади. Ҳасадгўй Заҳри номли ривоятда Ибн Сино Эрон шохининг қизини котил ҳақидаги воқеалар акс этган. Тунд, ҳеч ким билан гаплашмайди, нарса емаётган маликани кўрган Ибн Сино кайфиятини кўтарадиган дори тайёрлайди. Дорини аввал ўзида синаб кўрган табиб

¹Орипов А. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. 1-жилд. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. 371-389-б.
²Асотирлар ва ривоятлар. Тошкент: Ёш гвардия, 1990. 102-106-б.

ке-ин маликага ичиради. Шундан сўнг шох кизи кайфияти кўтарилади. Подшоҳ Ибн Синодан нихоятда хурсанд бўлади¹.

д Орипов бу ривоятдаги Ибн Синонинг Эрон маликасини даволаши мотивидан ижодий фойдаланган. Достонда малика Бухоро подшохининг қизи сифатида қатнашади. Поэмадаги воқеалар ривоятдаги каби тасвирланган. Унда маликанинг ҳашамлар ичида ўтириши-ю, ҳеч ким билан гаплашмаслиги, ҳеч нарсага хуши йўқлиги айтилади. Фақат Ибн Сино ташрифидан сўнг малика рухияти ва кайфиятида ўзгаришлар пайдо бўлади. Шоир ривоятдаги мана шу жихатларни достонга олиб кирган,

"Ибн Сино ва гиёҳлар" номли ривоятда ёнар гул ва унинг хусусиятлари ҳақида ҳикоя қилинади. Унда Ибн Синонинг чўпонни илон заҳри билан даволаши, шу туфайли унга бошқа табибларнинг ҳасад қилиши ва ҳакимни ўлдиришга чоғланиши воқеалари тасвирланган.

Достонда А.Орипов мазкур ривоят мазмунидан ҳам самарали фойдаланган. Ундаги Ибн Синонинг ўлимга даво топиши билан алоқадор эпизодларда буни ёрқин кузатиш мумкин. Маълумки, Ибн Синонинг ажалга даво топишга интилганини ривоятлар ва тарихий манбалар тўла далиллайди. Юкоридаги ривоятда ҳам шу икки жихат алоҳида ажралиб туради: Ибн Синонинг ёнар гул ва илон заҳри ёрдамида инсонни тирилтирувчи дорини тайёрлаши ва табибларнинг унга ҳасад кўзи билан қарашларидир. А.Орипов достонда ана жихатларга урғу берган ва ривоят материални бадиий кайта ишлаб, достон ҳолида уни ўз ўқувчисига тақдим этган. Ривоятдаги чўпон образи достонда Мирзо тимсолида намоён бўлган. Тўғри, ривоятдаги чўпон оққўнгил, бироқ достондаги Мирзо эса ҳасадгўйдир. Шоир табибларнинг ҳасадгўйлиги ва чўпоннинг Ибн Синони тирилтириши сингари хусусиятларни Мирзо образига сингдирган.

Умуман, "халқ ривоятлари ва тарихий воқеалар асосида буюк ҳаким ва қомусий аллома образини яратиш мақсад қилиб қўйилган достон санъат асарларининг марказида турадиган азалий мавзулар - мангулик ва ўлимнинг моҳияти, эзгулик ва ҳасаднинг азалий кураши муаммоси бадиий юксак, қуйма сатрларда талкин этилиши" (Д.Бегимқулов)² натижасида адабиётимизда лиро-эпик поэмачилик янада бадиий такомилга эришди, А.Орипов бир неча хил халқ ривоятлари сюжети ва тарихий манбаларга таяниб, янги типдаги, яхлит сюжетли асар яратди.

¹Ўша жойда, 109-112-б.

²Бегимқулов Д. Шейриятимиз юлдузи. Китобда: А.Орипов. Танланган асарлар. Биринчи жилд. Тошкент: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. 415-б.

Хуршид Даврон - тарихнавис ижодкор. У хамиша тарих қатларидан ҳақиқатлар излайди, аждодларимиз жасоратини ёш авлодга ибрат қилиб кўрсатади, қадимги халқларимизнинг юксак эътиқоди, ватанпарварлигидан сўзлайди. "Ватан ҳақида етти ривоят" дostonи бу жиҳатдан аҳамиятли¹. Асар мохиятан юкорида тахлил этилган дostonларга яқин туради. "Ватан ҳақида етти ривоят" бир-бирини тўлдирувчи етти ривоятдан ташкил топган.

"Боболар мозори" деб номланган биринчи ривоятнинг бош қаҳрамони Доро ҳисобланади. Маълумки, унинг ёвузлиги халқ ривояти "Широқ"да ёрқин тасвирланган. Шоир мана шу ривоят мазмунидан келиб чиқиб, Дорога хос салбий жиҳатларни янада ёрқинроқ ифодалашга эришган. Жуда кўп юртларни эгаллаган Доро "денгиз ортида ястаниб ётган дашт"га кўз тикади. Даштликлар шоҳи унга бир шарт қўяди: Ватан-ку ватан, агар улар мозордаги битта қабри ҳорат қилишса ҳам тиш-тирноқлари билан уларга қарши курашагини айтади. Дастлаб бу Дорони ғазабга келтиради, мозордаги қабри бузишни буюради, лекин тезда фикридан қайтади ва қўшинини олиб бу ерлардан кетади. Зеро, даштдаги боболар мозори - Ватаннинг бир бўлаги. Ундаги бир қабри топташ - Ватан тупроғини топташ билан баробар. Мазкур ривоят орқали шоир ватаннинг ҳар бир қаричи муқаддас эканлигини яна бир қарра уқтирмоқчи бўлади.

Дostonдаги иккинчи ривоят "Бир парча ер"да Ватан тушунчаси ўзига хос талқин этилган. Ривоятнинг бош қаҳрамони Қари Туманнинг ўғли бўлиб, у отаси вафот этгандан сўнг тахтга ўтқазилади. Ривоятда қўшни ҳоконнинг ёш подшоҳга ишонмасдан уни тафтиш қилиши воқеалари тасвирланган. У ёш подшоҳ учун азиз бўлган нарсаларни: "ҳудоларнинг отини", сулув ва гўзал хотинини ва, ниҳоят, "ўн икки ой ёмғир тушмайдиган", "бирор гиёҳ ўсмайдиган" бир парча ерни сўрайди. Ёш ҳокон дастлабки икки нарсани қўшни подшоҳга инъом қилади. Бироқ учинчи нарса — бир парча ерни бермайди. Ўша бир парча ер Ватаннинг бир бўлаги бўлгани учун Ботир халққа даъват қилиб, уларни душманга қарши курашга чорлайди:

"... Қани, дилин
Ватан меҳри
Илитган мард бор бўлса.
Жангга чиқсин! Унутилмас
Ватан учун ким ўлса".

¹Хуршид Даврон. Ватан ҳақида етти ривоят// Шарқ юлдузи, 1990, 7-сон, 2-8-бетлар; 8-сон, 159-163-бетлар.

Юрт учун оёққа турган халқнинг шиддаткорона кураши қўшни оконни шошириб қўяди ва у ўз қўшинини олиб бу юрт ҳудудларидан кетади. Демак, шоир ёш подшоҳнинг ватанпарварлигини мана шу ҳаётӣ воқелик орқали реаллаштиради ва бир парча ер тимсолида бутун бошли Ватанни англаган қадимги аждодларимизнинг шижоатини бугунги ёшларга ўрнат қилиб кўрсатади.

Дostonдаги учинчи ривоят мохиятан олдинги ривоятларга яқин ту-пади. Унда Эрон шоҳи ва қўшни давлат ўртасидаги кураш ҳақида ҳикоя қилинади. Кўп юртларни босиб олиб, ғалабадан масрур бўлиб турган Эрон шоҳига айғоқчилар қўшни ўлка исёнга тайёрланаётганини айтади. Унга вазирлари ўша юрт тупроғидан келтириб, боғнинг ярмига ташлаш-ни маслаҳат беришади. Қўшни ҳокон Эрон шоҳи билан боғни кезиб юр-ганида, ўз юрти тупроғини танийди. Эрон шоҳининг асл ёвуз мақсадини англаган ҳокон эрки учун ҳамиша курашишини билдиради. Қўринадики, ҳоконни ҳушёрлантирган, уни эрк-озодлик сари чорлаган нарса юртидан келтирилган тугтрук эди. Демак, шоир юрт тупроғи муқаддаслигини, Ва-тан, эрк ва озодлик тушунчалари бир-бири билан ҳамоҳанг эканлигини ривоят орқали бадиий ифода этади.

Тўртинчи ривоят Бобур билан боғлиқ. Маълумки, Бобур гарчи ўзга юртларда яшаса-да, она юрти ишқини ҳамиша қалбида мустаҳкам саклаган. Ривоятга кўра, Бобур умрининг сўнгида хасталаниб қолади. Уни даволаш учун табиблар ҳамма усулни қўллайдилар. Лекин бирор-таси ҳам қор қилмайди. Шунда Бобур навқарларидан бири бир кафт тупрокка қараб фол очадиган бенгаллик чолга учрайди. Бу воқеа дoston-да қуйидагича тасвирланган:

Донишманд хинд қилди башорат:
"Уни таъкиб айлар пиёла
Пиёлага чекилган сурат
Етти дона қип-қизил лола"
Яна айтди: "Шундан шоҳ лоҳас
Шундан шоҳнинг дилида фарёд
Ул пиёла бўлмиш муқаддас
Шоҳ юртининг ҳокидан бунёд"

Ҳақиқатан, бу пиёлани бир пайтлар беклардан бири Самарқанд ёқдан келган қарвондан олган эди. Алқисса, шу пиёлани топиб, уни май-далаб қўмгандан сўнг Бобур тузалади ва тахтга қайтади. Қўринадики, бу ривоятда ҳам чуқур мазмун бор. Бобурнинг Ватанга бўлган чексиз меҳри ва садоқати уни дарддан фориғ этади.

Бешинчи ривоят "Ватан меҳри" деб номланади. Бу ривоят яқин тарихимиз саҳифаларидан сўзлайди. Унда Кауфман замонида яшаган самарқандлик Бобоннинг мард ва жасурлиги ҳикоя қилинади. Унда ёзилишича, Бобон ўз одамлари билан тоғни макон тутиб, вақти-вақти билан боскинчиларнинг жазосини берар экан. Кауфманнинг айғокчилари тоғ орасида бир чолни невараси билан тутиб оладилар ва сўроқ қиладилар. Чол жуда тадбиркор ва ақлли киши бўлганидан Кауфманга неварасини боғлаб тоғдан пастга ташлашларини, сўнг Бобоннинг маконига бошлашини айтади. Солдатлар худди шундай қиладилар. Неварасининг соғсаломат пастга тушганига ишонган чол:

Мен-ку қари
Мен қўрқаман
На қийноқ, на ўлимдан.
Мен тайёрман
Қилавергин
Неки келса қўлингдан!
Факат билгин:
Тоғичида
Сени енгар қўлим бор -
Неварамнинг отаси-ю,
Менинг ботир ўғлим бор, — дейди.

Эътибор қилинса, ушбу эпизод Широқ жасоратини ёдга солади. Чол қўллаган тадбир моҳиятан Широқ усулига ўхшайди. Агар Широқ битга ўзи бутун бошли Доро қўшинини енгган бўлса, умри поёнига етишини билган чол ҳам бир ўзи Кауфман қўшинига қарши чиқа олди. Ватан сирини сотмаган чол тадбиркорлиги туфайли нафақат ватанпарвар ўғли ва неварасини, балки бутун бошли қўшинни қора қирғиндан сақлаб қолди. Қўринадик, шоир бунда чол образига алоҳида мазмун юклайди. Яъни у тоғдагисирни айтиши, ўзини ўлимдан сақлаб қолиши мумкин эди. Бироқ у бошқача ва тўғри йўлни танлайди: ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, умрининг давомчилари бўлган фарзанди ва неварасини асраб қолади. Бундай ишни фақат ватанпарвар инсонгина қилиши мумкин.

"Ватан ҳақида ривоят" достони еттита мустақил ривоятдан ташкил топган эса-да, уларни битта ғоя - Ватан ва унинг муқаддаслиги тушунчаси бирлаштириб туради. Хуршид Даврон услубининг ўзига хослиги шундаки, у халқ ривоятларини ягона тизимга солиб, поэма имкониятларидан фойдаланиб, ватанпарварлик ғоясини шеърый шаклда, гоятда таъсирчан қилиб бугунги ўқувчига етказа олган.

Ҳабиб Саъдулланинг хотира характеридаги "Дўст қадри" достони бадиий структурасида ҳам ривоят муҳим ўрин тутди. Гарчи шоирнинг ўзи "эслайман тоғлиқлар маҳзун достонин" деса-да, мазкур матн мазмунан халқ ривоятларига яқин. Шунинг учун достонни ривоят асосида қурилган поэмалар қаторига киритиш мумкин.

Поэманинг яна бир муҳим жихати шуки, ундан ўрин олган ривоят тўрт бўлимдан ташкил топган. Асарда Дармиён мамлакатининг подшоси, қабила бошлиғи князь, чопар сингари образлар иштирок этади. Унда ҳикоя қилинишича, Дармиён мамлакатининг подшоси ўзларига яқин жойда бир қабила князь бошчилигида тинч-тотув яшаётганлигини эшитади ва чопарини унинг ҳузурига юборади. Князь унга ҳеч қачон тобе бўлмаслигини, фақат "меҳр билан дўстлик қўлини" чўзса, тотув қўшничилик ўрнатишини айтади. Бироқ подшо макр йўлига ўтади. У князни гўёки дўстона тарзда таклиф этади-ю, аммо хийла қўллайди. Подшони кутиб олишга чиққан князнинг қўл-оёғига занжир солишади ва унинг ҳузурига олиб боришади. Шу ўринда шоир диалог усулидан фойдаланади. Бу аслида мумтоз достонларга хос хусусият бўлиб хисобланади:

- Мағрурсан
- Ғурурим — тоғлиқлигимда
- Тиз чўктириб қилгум ғуруринг поймол.
- Чиранма қўл-оёқбоғлиқлигимда,
Бандини бола ҳам йикар бемалол!¹

Шундан сўнг подшо унга энг азиз ва яқин бўлган ота-онаси, фарзанди ва хотинини дор тагига олиб келишни буюради. Отаси, онаси, хотини князнинг подшога тиз чўкишига рози бўлмайди. Подшо уларни бирин-кетин қатл қилдиради. Князнинг гарчи дили ўртанса-да, қўзидан ёш чиқмайди. Кейин унинг яқин дўстини дор остига олиб келадилар, Яна ундан тиз чўкишини сўрайдилар. Бироқ дўсти бунга рози эмаслигини айтади. Дўстини ҳам ўлдирадилар. Шоир князнинг шу дамдаги ҳолатини мумтоз достонларга хос бўлган мотивдан фойдаланиш асосида очиб беради:

Бошин урайдеса бунда Йўк, девор,
Ўкириб-ўкириб чекарди фарёд.
Тўлғанар кўз ёшин тўкиб шашқатор
Мисоли Ёсуман домиди Фарҳод.

¹ Саъдулла Х. Дўст қадри. Достон // Шарқ юлдузи, 1992 йил, 3-сон, 136-б.

Бунда Фарход князнинг ўзи, Ёсуман эса подшо тимсолида гавдаланади. Зеро, князнинг дўстидан айрилган пайтдаги изтиробли ҳолати Ёсуман кампир қўлида азоб чекаётган Фарходга ўхшайди.

Киссадан ҳисса чиқариш мазмунида битилган бу дostonда ривоят жуда катта ўринни ишғол этган. Натижада асар бутун бошли ривоятдан иборат бўлиб қолган. Шоирнинг асл ғоявий мақсади бир қадар сояда қолиб кетган. Чунки дўст образи мохияти очилмай қолган. Бу эса китобхонда шоир ривоятни шеърга солиб қўя қолган деган таассуротни уйғотади. Шунга қарамай, "Дўст кадри" дostonи ҳам ривоят асосида қурилган поэмалар қаторини тўлдиради.

Шундай қилиб, шоирларимиз ривоятлар сюжeтини бадиий қайта ишлаб, уни поэма шаклида китобхонга тортиқ этган. Рус адабиётшуноси М.Числов поэмада лирика, эпос, драматик турга хос хусусиятлар уйғунлашиб кетишини ёзади¹. Демак, поэма катта имкониятларга эгадир. Шу боис дostonда воқeалар ривоятга қараганда батафсил, қўламдор тасвирланади, образлар тасвирига кенг ўрин бeрилади.

Тўлан Низомнинг "Уч сўз" дostonида Бубна ҳақидаги ривоят келтирилган. Шу боис асарни *иккинчи гуруҳга- таркибига ривоят сюжeти олиб қилинган поэмалар* қаторига киритиш мумкин. Шоир воқелик ифодаси жараёнида ривоятга хос насрий баён усулини бир қадар саклаган.

Маълумки, халқимиз орасида машхур тарихий шахслар ҳақида турли-туман ривоят ва афсоналар мавжуд. Бобур ҳам шундай таникли зотлардан биридир. Унга нафақат буюк шоир, улуг саркарда, шижоатли шох, балки инсон сифатида ҳам муҳаббат билан қарашган. Хатто Бобурга ғойибан ошиқ бўлган, уни тушида қўриб севиб қолган қизлар сон-саноксиз бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Дostonдан ўрин олган Бубна ривояти худди шундай воқeалардан сўзлайди. Тарихнинг гувоҳлик бeришича, Бобур Самарқанд ва Андижон тахтини қўлдан бергандан сўнг Афғон сари йўл олади. Бунинг хабари Афғон юртига ҳам етиб кeлади. Қаландарлар кўчаларда кезиб шох Бобурнинг Афғонистонга ташрифи ҳақида қуйлай бошлайдилар. Адабиётшунос Ш.Ҳасанов мазкур дostonга муносабат билдирар экан, ёзади: "Шоир дostonда Бобурнинг Афғонистондаги ҳаётига Бубна исмли қиз билан боғлиқ ривоятни келтириб ўтади. Асарнинг анча қисмини эгаллаган бу тасвир ахборот тарзида ёзилган мақолага ўхшаб кeтади. Чўпчакнамо бу тасвир ўрнига шоир Бобур рухияти манзараларига эътибор қаратганда, асар эмоционал таъсир

¹Числов М. Время зрелости — пора поэмы. Москва: Советский писатель. 1986. С.71.

ига эга бўларди"¹. Ҳақиқатан, бу эътирозга қўшилиш мумкин. Чунки Бобурнинг инсонийлик кeёфасини, муҳаббатга муносабатини ифода этиш, асарнинг эпик руҳини кучайтириш мақсадини қўзлаган бўлса-да ривоятдаги бир қатор тасвирларда сунъийлик сезилиб туради. Бинобарин Бубнанинг қиз бола бўлишига қарамай Бобур истикболига чиқиши, анча мuddат унга навқар кийимида хизмат қилиб юриши, умри поёнида Бобурга ўз муҳаббатини ошқор этувчи шеърый сатрларни тақдим этинш сингари лавҳаларда бу кузатилади. Сабаби, юқоридаги ҳолатлар шарқона одоб доирасига у қадар мос келмайди. Шунга қарамай, шоирнинг халқ ривоятини асар бадиий структурасига олиб киришга интилганлигини таъкидлаш зарур.

Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш" эртақ-поэмаси бадиий структурасида Тўққизвой ҳақидаги ривоят муҳим ўрин тутди. Мазмунан хайвонлар ҳақидаги эртақларни эслатувчи бу асарда ривоят *қолипловчи ҳикоя* вазифасини бажаради. Шоир дoston қаҳрамонлари чумчук, қалдирғоч ва илоннинг муносабатларини ойдинлаштириш, қолаверса, ўрмон ҳаётини реал тасвирлаш мақсадида асар матнига "қўхна бир ривоят"ни олиб қиради. Бу ривоят Тўққизвой ҳақида бўлиб, мохиятан Нух пайғамбар қиссасини ёдга солади. Унда баён қилинишича, бир ўспирин йигит эринмасдан тўққиз ҳунарни ўрганади ва Тўққизвой деб ном олади:

Аммо йигитнинг номи

Чунки ёруғ дунёни

Тўфон босди туйқусдан...(294-бет).

Диний адабиётларда, хусусан, Носируддин Рабғузийнинг "Қисаси Рабғузий" асарида Нух пайғамбар ҳақида қисса бор. Шоир мана шу қисса сюжeтини қайта ишлаб, асосий ғоявий ниятини юзага чиқаришга хизмат қилдирган.

Нух пайғамбар ҳақидаги қисса (афсона)лардан бирида дунёни тўфон босиши чоғида унинг кема ясатиб, ердаги мавжудотлардан бир жуфтдан саклаб қолиши, бироқ кемада овқат тугаб очлик бошланган пайтда каламуш кеманинг бир четини кемириб, уни тешиб қўйиши, шунда илон қулча бўлиб тешиқни ёпиб, хавфнинг олдини олиши, эвазига эса у энг ширин гўштни талаб қилиши, аммо қалдирғоч бунда илоннинг истаги ушалишига тўсқинлик қилиб, одамзодни унга ем бўлишдан асраб

¹Ҳасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. ДД. Тошкент, 2004. 103-б.

қолиши, шундан кейин илоннинг қалдирғочга нисбатан душманга айланиши воқеалари баён этилади. Поэмада худди шу сюжет воқелигидан хикоя ичида хикоя сифатида фойдаланилган. Бироқ унда воқеалар Нух пайғамбар номига эмас, Тўқкизаой номи билан боғлаб келтирилган. Адабиётшунослигимизда воқеа ичида воқеанинг бўлиши қолиплаш усули тарзида қайд қилинади. Қолиплаш эса асарларда композицион воқеа вазифасини бажаради. Шу йўл билан чумчуқнинг аламли ҳолати, қалдирғочга бўлган хусумати бадиий очиб берилади. Демак, "Қилмишқидирмиш" дostonи таркибидан жой олган бу ривоят ҳам шундай мазмунга эга. Ривоят дoston бaдиий структурасини бойитиб, унинг миллий руҳини кучайтирган.

Қутлибека Раҳимбоевнинг замонавий мавзудаги "Қишнинг охирлари" дostonида ҳам ривоят композицион вазифани бажарган. Асарнинг "Учинчи хатим - "Ўқиганларнинг эътиқоди шу бўлса, ўқимадим!" - деб олий мактабни ташлаб кетмоқчи бўлаётган ҳамқишлоғим Ойгулга" деб номланган қисмида халқ ривоятларидан бири келтирилган. Унда хикоя қилинишича, эрк истаб исён қилган халқни ҳеч қандай куч, ҳатто подшо ҳам тўхтатолмайди. Шунда подшога бир оқили аввал шундай маслаҳат беради:

"Бир халқнинг ҳаммаси бўлмас исёнкор
Озодлик нелигин билмайди бари.
Турғун дарахтларни қўзғаган шамол —
Беш-ўнта китобни ўқиганлари.
Китобни билганлар — тарихин билар,
Билар эртасини, танир ўзини
Кетган ғурурларни қайтариб келар,
• Тузини берса-да, бермастизини"¹.

Подшо оқили аввалнинг гапига кириб, барча билимдиларни қиличдан ўтказди. Ахлоқий мазмундаги бу ривоятга шоира замонавий мазмун юклайди ва шу йўл билан Ойгулни ўқишдан воз кечиш фикридан қайтармоқчи бўлади.

Маълумки, Алишер Навоий асарлари мазмунини чуқурроқ тушуниш ва тушунтириш йўлидаги эзгу ҳаракатлар барча даврларда у ёки бу шаклда давом этган. XX аср поэмачилигида бу ўзига хос анъана тусини олди. Шоирларимиз Алишер Навоий асарларидан таъсирланиб, уларнинг таъзаминида яширинган маъноларни топишга интилдилар. Би-
¹Раҳимбоева Қ. Қишнинг охирлари. Дoston // Шарқ юлдузи. 1988 йил, 4-сон, 120-б.

барин, Омон Матжон "Минг бир ёғду" дostonида шоир "Хамса"си пхиятини бугунги китобхонга тушунтиришга интилади. Шунинг учун Ёсар маърифий характерга эга. Шукур Қурбон ҳам ўз дostonида Алишер Навоийнинг ҳаёт йўлини тасвирлашни кўзламайди, балки унинг мумтоз асарлари бағридаяширинган маъноларни англашга чоғланади. Яъни шоирнинг "сўз йўлини", унинг туркий тилга бўлган буюк муҳаббатини тасвирлаш йўлидан боради. Шу боис шоир ҳаётга дахлдор бўлган маълум бир кичик эпизодларнигина асарга олиб қиради ва уни халқ ривоятлари воситасида акс эттиради. Тўрт қўшиқдан ташкил топган, руҳий мулоқот шаклида битилган мазкур дostonга учта халқ ривояти киритилган. Шукур Қурбонни "йиллар давомида ҳазратнинг она тилимиз мавқеи ҳамда равнақи учун олиб борган курашлари" ҳаяжонлантирди ва унинг қўлига қалам тутказди.

Дostonнинг "Биринчи қўшиқ" қисмида "Муҳокамат ул-луғатайн" чизгилари тасвирланган. "Иккинчи қўшиқ" қисмида эса "Фарҳод ва Шири", "Лайли ва Мажнун", "Сабъаи сайёр", "Садди Искандарий" дostonлари мазмунидан келиб чиқадиган ҳикматомуз фикрлар ифода этилган. Алишер Навоийнинг ижодий жараёнини ишонарли ифода этиш мақсадида у ҳақидаги "Дилором билан китобий муомала" ривоятига му-рожаат қилинган¹. Унда Алишер Навоийнинг хужрасидан чиқмай ижод билан машғул бўлганлиги хусусида хикоя қилинади. Халқ ўртасида Навоийнинг ўз хужрасидан чиқмай айш-ишрат билан шуғулланаётганлиги ҳақида миш-миш тарқалади. Султон Ҳусайн шу ҳолатни текшириб қўриш учун ясовул чорлайди ва у билан бирга шоир хужрасига бостириб қиради. Улар ҳайратли бир манзарага дуч келадилар. Алишер Навоий "Сабъаи сайёр"нинг тайёр байтларини овоз чиқариб ўқиётган эдилар. Султон ўз хатосини англайди ва шоирга ҳалал бермасдан хужрани тарк этади. Ишқ мавзуидаги "Сабъаи сайёр" дostonини баланд овозда ўқигани учун бир гуруҳ одамлар уни айш-ишрат билан машғул деган хулосага келган эдики, аслида эса буюк шоир шуурида туғилган сатрларнинг оҳангдорлиги, таъсирчанлиги устида ишлаётган эди, Мазкур ривоятни келтириш орқали Шукур Қурбон Алишер Навоийнинг ижод дунёсини акс эттирмоқчи бўлади.

"Тўртинчи қўшиқ"да иккита ривоят келтирилади. Биринчиси сўзга, тилга бағишлаган. Унда ёзилишича, Мирзо Алибек деган шоир

¹Эл деса Навоийни. Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақидаги ривоятлар (Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи М.Жўраев). Тошкент: Чўлпон, 1991. 52-53-б.

шеър ёзап экан. У "Кўзинг не боло қаро бўлубтур, Ким жонга боло бўлубтур" байтини битади-ю, айш-ишратга берилиб, уни давом эттиролмайд. Шундай вазиятда Навоий байтнинг "оға-инилари"ни кейинги мисраларини ижод этади. Натижада гўзал бир ғазал дунёга келади. Алишер Навоий ҳақидаги "Бир матлаъ тарихи" халқ ривоятида айнан шу воқеликка ишора мавжуд¹. Бу ривоятни шеърга солиш орқали Ш.Қурбон Алишер Навоийнинг бадиий сўзга нечоғли маъсул-лигини, ундаги шоирлик иктидорининг ниҳоятда юксаклигини ифода-лашга йнтилган.

Учинчи ривоят Султон Хусайн Бойқаронинг Алишер Навоийга жиловдорлик қилгани воқеаларига бағишланган. Алишер Навоийнинг биографиясидан маълумки, у "Хамса"ни ёзиб тугатгандан сўнг асарни биринчи бўлиб Хусайн Бойқарога тақдим этади. У эса буюк шоирга эхтироми ва хурмати рамзи сифатида Алишер Навоийнинг оти жиловидан ушлаб, халқ орасидан олиб ўтади:

Аҳли маъни хайрон бокар, эл хайрон,
Жиловдор - шоҳ, султони соҳибқирон
Тилга хурмат — шохни гадо айлаган
Шоирни шох айлаган
Қадни расо айлаган².

Айнан шу воқелик "Шоир жиловдори" номли халқ ривоятида ҳам акс этган³. Шукур Қурбон ривоят мазмунини асар структурасига сингдириш орқали шохларнинг бадиий сўзга муносабатини очиб беради.

Эътибор берилса, дoston композициясига уйғунлашиб кетган уч ривоят қолипловчи ҳикоялар сифатида шоирнинг ғоявий-бадиий ниятини юзага чиқарувчи бадиий воситага айланган. Айни пайтда ривоят лирик дostonга эпик мазмун бахш этган. Шу асосда Шукур Қурбон Алишер Навоийнинг сўз йўлини ёритиб берган.

"Рухлар исёни" адабиётшунослар эътирофига кўра, Э.Во.чидов ижодининг чўққиси ҳисобланади. Унда поэманинг бир неча кўринишларига хос хусусиятлар омухталашган. Шунининг олиб, адабиётшунос У.Норматов "Рухлар исёни"ни фалсафий, қаҳрамонлик, фожий дoston деб атайди: "Рухлар исёни" шакл жихатдан ҳам ўзига хос, новаторона асар. У хилма-хил шеърый шакл, ритм, ҳиссий оханп ранглар ҳам ҳаётий лавҳалар, ҳам ривоятлар, шартли-символик ифодалар синтездан таш-

¹Элдеса Навоийни. 5-6-б.

²Шукур Қурбон. Сўз йўли. Тарихий дoston // Шарқ юлдузи. 1991 йил. 2-сон. 108-б.

³Элдеса Навоийни. 77-79-б.

кип топган"¹. Ҳақиқатан, асарда Назрул Исломи қисматини очиб бериш шоир бир неча усуллардан фойдаланган. Шулардан бири асар матнига ривоятларнинг сингдирилишидир. "Лирик дostonларда, - деб ёзади адабиётшунос Ш.Ҳасанов, - метафорик фикрлаш тарзи кучайган бўлса, лиро-эпик ва драматик дostonларда фольклор охангининг таъсири сезиларли бўлмоқда. Биргина "Рухлар исёни"даги ривоятларнинг ўзи ҳам фикримизни тасдиқлаб турибди. Дostonдан жой олган ривоятларнинг бари Шарқ фольклорининг мумтоз дурдоналаридир. Гап бу ривоятларнинг мумтозлигида ҳам эмас. Асосийси - бу ривоятларнинг дoston сюжети-га сингдириб юборилганлигида. Замонавий дostonчиликда реалистик ва романтик тасвир усулларининг омухта этилаётганлиги жанрнинг янги истиқболидан далолат беради"². Бинобарин, асар структурасидан ўрин олган: "Жаҳолат ҳақида ривоят", "Абадиёт ҳақида ривоят", "Фидоийлик ҳақида ривоят", "Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳақида ривоят"лар асар композициясида психологик тасвир воситаси ҳам бўлиб келган. Шу боис бу асарни ривоят психологик тасвир воситаси вазифасини бажарган дostonлар қаторига киритиш мумкин, Чунки ўз халқининг эрки ва озодлиги учун курашган исёнкор бенгал шоири Назрул Исломининг қалб манзаралари, рухий кечинмалари ривоятлар орқали янада ёрқинлашган. Уларнинг ҳар бири қаҳрамон характериға хос қайсидир бир муҳим жихатни ойдинлаштиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилган.

Асарнинг муқаддима қисмида ҳаёт ва абадиёт хусусида мулоҳаза юритилади. Зеро, истибодда яшайдиган инсон учун абадиётни орзу ҳам қилиш мумкин эмас. Шу ўринда шоир "Абадиёт ҳақида ривоят"ни келтиради. Айтишларича, обиҳаёт суви бўлиб, ундан ичган киши абадий умр кечиради. Ривоят асосини ана шу воқелик ташкил этади, Унда саҳрода ташна қолган йўловчи ва обиҳаёт сувини ичиб минг йиллардан буён азоб чекаётган қол образи яратилган. Йўловчи сиймосида сабр-қаноатли инсонлар тимсоли гавдаланади, Шоирнинг хулосаси шуки, инсон бу дунёда абадий ҳаёт эмас, фоний умр танлади. Чунки инсон умрининг мазмуни яқинлар, дўстлар, ҳамсухбатлар мавжудлиги билан белгиланади. Буни шоир қол образида ёрқинлаштиради. Дoston мазмунидан инсон эзгу ишлари ва амаллари билан абадиётга дахлдор бўлиши мумкин деган мантикий хулоса қилиб чиқади. Аслида ривоятнинг шоир қаҳрамони

¹Норматов У. Кўнгилларга кўчган шеърят. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2006. 28-б.

²Ҳасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. ДД. Тошкент. 2004. 36-б.

билан боғлиқлик жихати нимада? Назрул Ислом ҳам халқининг
учун курашга бел боғлади. Демак, у абадиёт сари йўл очди. Зеро,
бир аср яшаши мумкин. Бироқ инсон умри йил билан эмас, одам
эзгу амаллари билан ўлчанади. Назрул Исломга ўхшаган эрк ва озод
лик учун курашганларнинг ҳаёти мангуликка дахлдор. Ривоят
қилиди. Айни кайида мана шу жихатни очишга хизмат қилади. Айни
мулоҳазалари ибратомуз, афористик фикр даражасига кўтарилади:

Бу ҳаётнинг ямроҳат

Ярми ғамдир, шукр қил.

Умринг узун бўлса - раҳмат,

Агар камдир, шукр қил¹.

“Рухлар исёни”

ягона сюжет чизигига эга эмас. Бироқ би-
лаи шоир ҳаёти сахнфаларига назар ташланади. Бинобарин, унинг бола-
лик, ўсмирлик, ёшлик йиллари шоир нигоҳидан ўтади. Ўтли бир даврда
дунёга Назрул Ислом инглиз зулми остида эзилаётган халқига на-
жоткор бўлишга интилади. Тўғри, хронологик вақт ва воқеалар тафсилоти
асарда ўрин тутмайди. Бироқ тарихийлик хусусияти сезилиб
ради. Ана шу хусусият тарихий ривоятларга эҳтиёжни вужудга келтир-
ган. Натижада Э.Воҳидов халқ ривоятларига мурожаат этган. У лирик
тасвирни эпиклик билан уйғунлаштириш ва бош қахрамон рухиятида
кечаётган туффа ҳолатларни ҳаётини ифодалаш мақсадида “Фидоийлик
ҳақида ривоят”ни келтиради. Қадим Ҳиндистонда эри ўлса хотинини,
эрини қўшиб кўмиш урф бўлган. Ривоят ана шу воқеадан
сўзлайди. Унда жангга кетаётган бир ўғлоннинг жасорати: Ҳиндистонда
минг йиллардан буён давом этиб келаётган удумга исёни тасвирланган
Чунки у подшоҳга мардона туриб, агар жангда ҳалок бўлса, хотини
Ҳиндистонда мазкур удум барҳам топади. Демак, бир йигитнинг фидо-
ийлиги, журъати ва жасорати туфайли халқ эски одатдан қутулади.

Ҳиндистонни озод кўриш истагида ёнган фидоий инсон Назрул Ис-
лом жангчи ўғлон сингари биринчилардан бўлиб она халқи бўйнидаги
истибдод занжирини узишга бел боғлайди. Демак, ривоятдаги жангчи
ўғлон ва Назрул Ислом образлари орасидаги муштараклик
ғайбат ва унда Назрул Исломнинг иштироки воқеалари эпик баён услу-
¹Воҳидов Садокатнома. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
1986. 373-б.

бида тасвир этилади. Назрул Ислом халқни тўхтатишга ҳаракат қилгани
учун ҳибсга олинади ва зиндонга ташланади. Мана шу тарихий воқелик
мазмунига вобаста ҳолда шоир асарга “Жаҳолат ҳақида ривоят”ни олиб
қиради. Унда халқни гиёҳлар билан даволаб, эл ичра машҳур бўлган та-
бибнинг қисмати ҳикоя қилинади. Достонда жохил оломон томонидан
табибнинг оловда қуйдирилиши, кўзи нашта билан очилган чолнинг
оловга ўтин келтириб ташлаши воқеалари ниҳоятда таъсирчан ифода
этилган.

Шоир чол образига алоҳида мазмун юклайди. Чунки унинг нуткида
бу дунёдаги норасоликлар, инсоннинг хор этилиши акс этган. Чол ҳам
ўзича ҳақ. Аммо ҳақим кўп йиллик изланишлари саробга айланганидан
қаттиқ ўкинади ва оломондан оловни баландроқ ёқишларини сўрайди.
Лекин йиллар ўтиб элнинг ақл кўзи очилади, ҳақимга олтидан ҳайкал
ўрнатадилар. Ҳақимнинг аччиқ қисмати жаҳолат, илмсизлик сабаб-
дир. Бинобарин, Назрул Ислом ва ҳақим қисмати ниҳоятда ўхшаш. Чун-
ки Назрул Ислом ҳам оломон томонидан зиндонбанд қилинади. Риво-
ят бош қахрамон Назрул Ислом қалбида кечаётган тугёнларни, унинг
ҳақсизликка қарши исёнини ёрқин ифодалашга хизмат қилган.

Достоннинг “Тутқунликда” деб номланган қисмида шоирнинг зин-
дондаги ҳаёти акс эттирилади. У ерда ҳам озодлик йўлидаги мардона
курашни бошлаб берган шоирнинг кўнглида ўқинч-армон эмас, дилшод-
лик ҳукмрон. Э.Воҳидов Назрул Исломнинг айнан шу ҳолатига ҳамоҳанг
“Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳақида ривоят”ни келтиради. Маълумки, Ав-
рангзеб отаси Шоҳ Жаҳондан тахтни зўрлик билан тортиб олади. Шун-
дан сўнг ўша давр удумига кўра у уй қамоғига маҳкум этилади.

Ўғли томонидан таҳқирланган Шоҳ Жаҳон уйининг тор дарчасидан
кенг оламни, сеvimли “Тоғмаҳал”ни кўради ва шунга ҳам шукр қилади.
Оломон – жаҳолат эли томонидан банди қилинган Назрул Ислом ҳам зах
-зиндоннинг кичкина туйнугидан кенг оламга назар солади. Демак, Шоҳ
Жаҳон ва Назрул Ислом қисматларидаги муштараклик ривоят оркали
ёрқин ифодаланган.

Умуман, поэма таркибидаги ҳар бир ривоят чуқур мазмунга эга.
Улар бенгал халқи озодлиги учун курашган исёнкор шоир Назрул Ислом
рухиятида кечадиган изтиробли ҳолатларни, озодликка ва эрқка ташна
қалбнинг манзараларини ёрқин ифода этишда психологик тасвир воси-
тасини бажарган. Достон шу жихати билан XX асрнинг иккинчи ярми
ўзбек поэмачилиги уфқларини янада кенгайтди.

Юкорида таҳлил этилган дostonларда ҳар бир ривоят поэмалар табиатида ўзгача, бир-бирини такрорламаган ҳолда бадиий вазифаларни адо этгани кузатилади. Мазкур хусусиятлар қуйидагиларда кўринади:

Биринчидан, Мирмуҳсиннинг "Широқ", А.Ориповнинг "Ҳаким ва ажал", У.Қўчқорнинг "Широқ", Х.Давроннинг "Ватан ҳақида" етти ривоят сингари поэмалари бадиий структурасига ривоятлар сюжети сингдирилган. Натижада дostonяарда ривоятга хос эпиклик жихати янада кучайиб, чўқур лиризм билан уйғунлашиб кетган. Тўғри, Мирмуҳсиннинг "Широқ" дostonида ривоятни шунчаки шеърга солиб қўя қолиш хусусияти сезилади. Бироқ бу жихат кўп ўринларда (Широқнинг қаҳрамонлиги, оиласи тасвири қабилар) асар бадиияти соясида қолиб кетган. Усмон Қўчқор эса ривоятдаги ҳар бир эпизодга ижодийлик билан ёндашган. Ҳар иккала дostonнинг қиёсий ўрганилиши шуни кўрсатдики, уларда тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқиманинг уйғунлашганлигини кузатиш мумкин. Мирмуҳсин ва Усмон Қўчқор бугунги ўқувчига Широқнинг жасоратини янада таъсирчанроқ етказиш мақсадида воқеликни кенг ва батафсил тасвирлашга (поэма имкониятларидан келиб чиқиб), халқ қаҳрамони сиймосини ёрқинроқ гавдалантиришга интиланлар.

А.Орипов эса Ибн Сино ҳақидаги бир неча ривоят сюжетидаги мақбул жихатларни бадиий қайта ишлаб, яхлит сюжетли дoston яратган. "Ҳаким ва ажал" дostonи сюжетига ривоятлар шу даражада сингишиб кетганки, китобхон уни реал воқелиқдан деярли ажратолмайди. Хуршид Давроннинг "Ватан ҳақида ривоят" дostonининг шу турдаги поэмалардан фарқи шуки, биринчидан, у бир неча кичик композицион бўлақлардан ташкил топган. Мазкур композицион бўлақларнинг ҳар бири бир халқ ривояти асосида қурилган. Иккинчидан, ҳар ривоятда алоҳида-алоҳида қаҳрамонлар қатнашади. Яъни асар ягона сюжет ва ягона образлар тизимига асосланмаган. Бироқ улар ягона ғоявий-бадиий концепция асосида яхлитлик касб этган. Учинчидан, ривоятлар эпик баён усули сакланган ҳолда шеърга солинган. Шу боис мазкур асар 90-йиллар ўзбек поэмачилигида ўзига хос ўрин тутди.

Иккинчидан, Х.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", Т.Низомнинг "Уч сўз", Х.Саъдулланнинг "Дўст қадри", Қ.Раҳимбоевнинг "Қишнинг охирлари", Ш.Қурбоннинг "Сўз йўли" сингари дostonларида. эса ривоятлар композицион вазифани бажарган. Бунда ривоятлар шоирларимизнинг ғоявий ниятини юзага чиқарувчи муҳим воситага айланган. Х.Саъдуллаининг "Дўст қадри", Қ.Раҳимбоевнинг "Қишнинг охирлари",

... Қурбоннинг "Сўз йўли" поэмаларида ривоят ахлокий мазмун ташийдиги. ШУ асосда яратилган образлар моҳияти очиб берилади. "Қилмиш-қидирмиш"да келтирилган ривоят чўмчўк характерини очишдан ташқари асарнинг умумий сюжет йўналишини белгилашга ҳам хизмат қилган.

учинчидан, Эркин Воҳидовнинг "Рухлар исёни" дostonи бадиий структурасига тўртта ривоят олиб қирилган. Бу эса жанр структурасида янгича ифода унсурларини вужудга келтирган. Уларнинг ҳар бири рамзий-тимсолий мазмунга эга. Ривоятлар бош қаҳрамон Назрул Ислому рухиятида кечаётган жараёнларни ёрқинлаштиришга, асарнинг фалсафий мазмунини кучайтиришга хизмат қилган. ШУ асосда шоир китобхонни ўз қаҳрамони билан таништиришга эришган. Айни пайтда ривоятлар тарихий характерда бўлгани учун асарнинг умумий мазмунига мувофиқ келган. Шоир шУ йўл билан дostonнинг тарихий мавзуда эканлигига алоҳида урғу берган.

Тўртинчидан, халқ ривоятларининг дostonлар бадиий структура-сига олиб қирилиши XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида алоҳида адабий ҳодиса ҳисобланади. Бу айни пайтда шоирларимизнинг халқимиз маънавий қадриятларини, оғзаки ижод намуналарини, айни қса, ривоятларни яхши билишларидан далолат беради.

Бешинчидан, ривоятлар асосида қурилган дostonлар эпик тасвир имкониятларини кенгайтирди.

Кўринадиги, дostonлар таркибидан ўрин олган ривоятларнинг ҳар бири ўзининг ғоявий-бадиий юкига эга. Энг асосийси, улар поэма жанри талабларига бўйсундирилиб, шеърый шаклга солинган. ШУ асосда поэтик фикрни таъсирчан ифодалашга, мазмунни ёрқин акс эттиришга эришилган. Муҳими, халқ ривоятлари дoston бадиий структурасини бойитишга хизмат қилган. Бу эса XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигидаги етакчи тенденциялардан бири сифатида эътироф этилаётир. Айни чоқда ижодкорларимизнинг жанрий-услубий изланишларининг махсули сифатида ҳам қимматлидир.

3-фасл. Эртақ-поэма жанри табиати ва унинг такомил белгилари

XX аср ўзбек шеъриятида гарчи поэма деб аталса-да, мазмунан ёки шаклан халқ оғзаки ижодининг эпик жанрлари: асотир, афсона, ривоят, эртақ, дostonларга хос белгилар асосида яратилган асарлар алоҳида силсилани ташкил этади. Бироқ уларда халқ оғзаки ижодидаги у ёки бу анъа-

эпик образ, мотив, тасвир воситаси муайян мақсадда
 навий ижодга формула, қонуниятлар асосида берилади. Шунинг учун бундай
 ёзма кўпчилик ижодкорлар шки ном билан аташади. Жумладан,
 так-поэма, ривоят-достон тарзида ва ҳоказо, Табиийки, бундай номлар
 Чунки оралик ҳодиса сифатида пайдо бўлган бу каби адабий
 Ҳодисаларни эртак, ё гтоэма тарзида якка номлаш кийин. Бунга оғзаки
 ёзма ижоднинг ўзига хос қонуниятлари йўл бермайди. Шу эртак
 образлари, эртак ифода услубида яратилган асарларни
 эртак-поэма жанри шфатида жуфт атама билан аташ урфга айланди.
 Эртакда халқнинг, яъни кўпчиликнинг ўй-хаёллари-ю карашлари,
 манфаатлари бадиий акс эттирилса, эртак-поэмада бир ўз
 рухий кечинмалари, калб туйғулари бадиий очиб берилади. Шоирнинг
 яратилиб, эртаклари аноним (яратувчисининг номаълумлиги) оғзаки
 тарқалиши, вариантларда учраши, хаёлий пайтда
 оғзаки асосланиши билан ўзига хослик касб этадики, айни
 ёзма эртаклар бундан мустаснодир. Ёзма эртакларнинг яратувчиси
 ёзма тарзда яратилиши боис улардаги образ ва мотивлар аниқ
 тўғрулик касб этади ва у асардан бу асарга кўчиб юрмайди. Индиви-
 дуал ижодкорнинг топқирлигини белгиловчи маҳорат маҳсули сифатида
 каралади, Шунинг учун ижодкорлар томонидан ёзма тарзда яратилган
 эртаклар адабий эртаклар дея алоҳида таснифланади.
 Оғзаки ижодилаги кенг тарқалган оммавий жанрларидан бири
 Халк адабиётга кириб келиши, ундаги сюжет, мотив, образ-
 эртакнинг ёзма адабиётга кириб келиши, ундаги сюжет, мотив, образ-
 лардан эртак-пьеса бойдаланиш асосида адабиётимизда эртак-поэма, эртак-
 Айниқса, сингари бир неча қоришиқ жанрлар пайдо бўлди.
 асосан, улар орасида эртак-поэма бир қадар эрта юзага келди. Бунга
 адабиётшунос О.Сафаровнинг ёзишича, эрк ва адолат учун ку-
 кларида, етакчи мотив бўлиб келган¹. Бинобарин, 30-йил-
 раш ҳамма замонларда ҳам халқимизнинг эрка, мустақилликка, озодлик-
 қаринтилишлари бош мавзуга айланди. Мана шундай ижтимоий шароит-
 да эртак қаҳрамонлари образларига мурожаат қилиш, унинг мотивларига
 эргашиш адабий анъана моҳиятини касб этди.
 Халқнинг орзу-умидлари, истак-интилишлари акс эртак-
 лаб ва ёзувчиларга катта имкониятлар эшигини этган
 Сафаров Хамид Олимжон шеърий-адабий эртаклари // Педагогик маҳорат, 2003
 йил. 4-сон. 65-б.

жада адабиётимизда жанрлар синкретлашувига замин пайдо бўлди.
 Ҳ.Олимжоннинг "Ойгул билан Бахтиёр", "Семурғ" поэмалари мана
 шундай ижодий изланишларнинг ёрқин намунаси сифатида бунёдга
 келди. Улар XX аср ўзбек адабиётида эртак-достоннинг энг юксак на-
 муналари саналади.

Ўтган асрнинг 30-50 йилларида бу йўналишда яна Миртемир, Асқад
 Мухтор, Султон Жўра сингари таникли шоирлар ҳам жиддий изланиш-
 лар олиб бордилар. Натижада Миртемирнинг "Сув қизи", А.Мухторнинг
 "Адолат", С.Жўранинг "Зангори гилам" каби асарлари халқ эртаклари
 сюжетлари асосида яратилди. Уларнинг яхши анъаналари XX асрнинг
 иккинчи ярмида Ҳ.Шарипов, Т.Сулаймон, Шукрулло, М.Раҳмон каби
 шоирлар томонидан ўзига хос йўсинда давом эттирилди.

Ҳўш, нега янги жанр эртак-поэма дея номланди? Маълумки, эртак
 ўзига хос қатор жанрий белгиларга эга. Улар 1) анъанавий зачин (бош-
 ланма) ва тугалланма асосида қурилиши; 2) ҳамиша яхшилик билан ту-
 гаши; 3) яхлит сюжетга эгалиги; 4) воқелик ифодасида фақат эпик баёнга
 асосланиши; 5) мазмун йўналишига кўра сеҳрли, хайвонлар ҳақидаги,
 маиший эртакларга ажратилиши; 6) сгожетида мифологик образлар ва
 мотивлар, фантастик тасвир иштироки кузатилиши билан ажралиб ту-
 ради. Бинобарин, эртак-поэма бўлиши учун мана шу хусусиятлар асарда
 уйғунлашиб кетган бўлиши лозимдир. Кўринадики, поэманинг таркиби-
 га эртак баъзида бир қатор муҳим хусусиятлари билан сингишиб кетади.
 Лекин барибир бунда поэманинг жанр хусусиятлари бўртиб тураверади:
 биринчидан, поэма шеърий шаклда ёзилиши сабаб эртак-поэмалар ҳам
 шу йўлда яратилади. Иккинчидан, поэмада ҳаётнинг кенг манзаралари
 акс этиши боис унинг жанр имкониятлари кенг бўлади. Учинчидан, по-
 эмаларда лиризм устунлик қилади. Чунки қаҳрамоннинг хис-туйғу, ке-
 чинмалари сюжет ҳамоҳанглигида очиб берилади. Тўртинчидан, унда
 эпиклик жиҳатлари мавжуд. Бу эса эртакка ҳам хосдир. Демак, эртакдаги
 эпиклик поэмада ҳаётини манзаралар яратиш имкониятини беради. Шу
 жиҳатлар инobatга олинса, эртак ва поэма хусусиятлари бир-бирига син-
 гишиб кетади. Натижада жанрнинг синкретлашган янги бир кўриниши
 вужудга келади.

Адабиётшунос Н.Раҳимжонов эртак-достонни лиро-эпик поэманинг
 услубий кўринишларидан бири сифатида эътироф этадики, бу фикрга
 тўла қўшилиш мумкин¹.

¹Раҳимжонов Н. Ўзбек совет адабиётида поэма. Тошкент: Фан, 1986. 145-б.

Эртак сюжетларига таяниб ёзилган дoston фольклоризм ҳолатида асосида келган поэманинг янги услубий типидир. у XX аср адабиётида икки хил усулда яратила бошланди:

Эртаксюжетини бадиий қайта ишлаш асосида. Бундай ходисаларни адабиётшунос Б.Саримсоков жанр стилизацияси тарзида баҳолайди. 2. Эртак руҳида асар яратиш асосидз. Бунда қайсидир сюжети қилиб олинмайди, балки унга хос ифода услуби, образлар, мазмун, мотивлардан ижодий фойдаланилади.

Шоимоларнинг эртак-дoston воситасида кўпинча замоннинг ижтимоий муаммоларини, халқ калбида яшириниб ётган дардларни ифодалашуни интидилар.

Бунда уларга эртакларга хос аллегорик усул кул ва вафо Шукруллонинг "Умр ҳақида эртак", "Мардлик ва вафо ҳақида эртак", Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", "Қалтис юриш", "Минг иккинчи кеча". Т.Сулаймоннинг "Харсанг", М.Раҳмоннинг "Қора кўйлак" кеча. Бу даврда яратилган эртак-дostonлари бу жиҳатдан мулоҳазаларимизни тасдиқлайди.

Эртак-поэмалар мундарижасига назар ташлайдиган бўлсак, улар-кузатиш мўйкин: эртакларига хос кўйидаги хусусиятлар сақланганини

1. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётида яратилган эртак-поэмаларда анъанавий зачин - бошланма, тугалланма мавжуд. Хусусан, "Қалтис" моннинг "Харсанг", Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", "Минг иккинчи юриш" дostonлари шулар жумласидандир. Буни Ҳ.Олимжон, Миртемир каби шоирлар бошлаган анъананинг давоми дейиш мўйкин.

2. Эртак-поэмаларнинг аксарияти яхшилик билан тугайди. Жумладан, Шукруллонинг "Мардлик аа вафо ҳақида эртак" асарида балони Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш" дostonида ҳайвонлар Филни он йигит ва Малика ўз мурод-мақсадларига етадилар.

3. Кўтардилар ва ўрмон аҳли фаровон турмушга эришади. Халқ оғзаки ижодида шеърый эртак йўқ. Лекин эртак ичида шеърый парчалар учраши ҳолати кузатилади. Аммо ёзма адабиётда эртак-поэма фақат шеърый йўл билан ёзилади. Юқорида номлари тилга олинган эртак-дostonларнинг барчаси шеърый шаклда яратилган.

4. Халқ эртаклари каби эртак-поэмалар ҳам ўзининг ички ҳақидаги, маиший сингари мавзувий типларга эга бўлган бўлса эртак-поэманинг ҳам шу каби ички жанрий кўринишлари шаклланди

ва тараққий этди. Бинобарин, Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", "Минг иккинчи кеча" дostonлари мазмунан ҳайвонлар ҳақида бўлса-да, аслида бу мавзу рамзий моҳият касб этади. Чунки шоир шер, илон, чумчук, калдирғоч, туякуш, фил ("Қилмиш-қидирмиш"), бўри, кўзичоқ ("Минг иккинчи кеча") сингари турли қушлар ва ҳайвонлар образларини бадиий гавдалантирган эса-да, аслида улар оркали замонавий воқеликни рамзий-тимсолий тарзда ифода этади. Ёхуд Шукруллонинг "Мардлик ва вафо ҳақида кесса", Т.Сулаймоннинг "Харсанг", М.Раҳмоннинг "Қора кўйлак" эртак-дostonлари ижтимоий-маиший мавзуда ёзилган бўлиб, ижтимоий-ахлоқий мазмун ташийди. Бу хусусият жанрнинг такомил белгиларини ўзида намоен этади.

Эртак-поэма атамаси асосида яратилган асарлар эртакка хос қайси белгини қайта ишлаганлигига қараб бир-биридан фарк қилади. Масалан, Т.Сулаймоннинг "Харсанг" эртак-поэмасида фақат эртак образлари ва мотивларидан фойдаланилган. Хусниддин Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", "Қалтис юриш", "Минг иккинчи кеча", Шукруллонинг "Мардлик ва вафо ҳақида эртак", М.Раҳмоннинг "Қора кўйлак" каби эртак-поэмаларида эртак бадиий қурилишига хос композицион белгилар: эртак бошланмаси ва тугалланмасидан, образларидан, мотивларидан фойдаланилган ҳолда улар шеърый тизимга солинганлиги ва ижодкорнинг шахсий хис-кечиималари, қарашлари, лирик муносабати асосида қайта ишланганлиги кузатилади. Бинобарин, Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш" дostonи "Бор экан-да, йўқ экан, Айтилган сўз ўқ экан... Қадим-қадим замонда Роҳатижон ўрмонда..." , "Қалтис юриш" дostonи эса "Бор экан-да, йўқ экан. Оч экан-да, тўқ экан. Қадим-қадим замонда. Ҳиндистонми Эронда" тарзидаги зачин билан бошланади.

Маълумки, ҳайвонлар ҳақидаги эртакларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларда инсон образлари қатнашмаслиги билан белгиланади. Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", "Минг иккинчи кеча" эртак-дostonларининг қаҳрамонлари ҳам фақат ҳайвонлар ва қушлардан таркиб топган. Ёхуд Шукруллонинг "Мардлик ва вафо ҳақида эртак" ("Бир бор экан ҳам йўқ экан, Қадим-қадим замонда Кўш кокилдек Амударё ва Сир оққан томонда..."), М.Раҳмоннинг "Қора кўйлак" асаридаги зачин 0'Эмиш: талаб юртининг Ҳар боғи хар гузарин. Ўтибди бир баттол шох. Билмай босар-тусарин") ҳам халқ эртаклари руҳида битилган. "Мардлик ва вафо ҳақида эртак"даги "Қадим-қадим замонда" бирикмаси анъанавий халқ эртакларидаги зачинларни эсга солса, "Қора кўйлак"даги

"эмиш" сўзи эпик замонни ифодалашдан ташкари бошланма вазифасини ҳам бажариб келмоқда. Одатда, **маиший** эртақларнинг қаҳрамонлари оддий халқ **вакиллари**, подшолар ва подшозодалар, маликалардан иборат бўлади. "Мардлик ва вафо ҳақида эртақ"да кекса султон, унинг қизи — малика, вазир, унинг ўғли, чўпон йигит тимсоллари, "Қора қўйлак"да эса подшо, малика ва навкар образлари яратилган. Айни пайтда юқорида номлари тилга олинган асарларда эпик баён услуби ҳам (воқеликни кетма-кет ифодалаш) эртақ асосида қурилган.

Кўринадики, ХХ асрнинг иккинчи ярмида эртақ шакли ва усулида яратилган поэманинг янги типи вужудга келди. **Шоирларимиз эртақ-достон** яратишда **фольклордаги эртақ жанрига хос шаклий хусусиятлардан** ижодий фойдаланиб, улар воситасида замонавий воқеликни бадиий ёритиб беришга эришдилар. Шу асосда **адабиётимизда ўтган асрнинг 30-йилларида шаклланган эртақ-достон жанри 60-80-йилларга келиб мустақил жанрга айланди.**

ХХ асрнинг иккинчи ярми ўзбек достончилигида Ҳамид Олимжон анъаналари ўзига хос йўсинда давом эттирилди. Буни Шукрулло, Ҳ.Шарипов каби шоирлар ижодида ёрқин кузатиш мумкин.

Бинобарин, эртақ-поэмаларда эртақка хос қатор хусусиятлар сақланиб қолиши кўзга ташланади. Ҳамид Олимжон эртақ-поэмалари мундарижасига назар ташлайдиган бўлсак, қуйидаги жиҳатлар бўртиб кўринади:

1. Шоир эртақ-поэмаларида анъанавий зачин - бошланма, тугалланма мавжуд ("Жамбил деган томонда, Жуда қадим замонда")¹.

2. Улар яхшилик билан тугайди. Бинобарин, "Ойгул билан Бахтиёр" асарида Ойгул Бахтиёр билан бирга Сусамбилни эркин ва озод юртга айлантирадилар ва бахтли ҳаётга эришадилар.

3. Халқ оғзаки ижодидаги эртақлардан фарқли ўларок Ҳамид Олимжон достонлари шеърий йўл билан ёзилган.

4. "Ойгул билан Бахтиёр", "Семурғ" поэмаларида халқ эртақларига хос сюжет, мотив, образлардан унумли фойдаланилган. Айни пайтда фантастик, мифологик образлар: "Семурғ"да дев, ялмоғиз, Семурғ образлари яратилган.

5. Шоир поэмалари мавзу жиҳатдан ҳам ранг-баранг. Уларда адабиётшунос Н.Раҳимжонов ўринли таъкидлаганидек, қаҳрамонлик,

¹Ҳамид Олимжон. Асарлар мажмуаси. Беш томлик. Иккинчи том. Тошкент: Г.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. 120-б.

фантастик-саргузашт, ижтимоий-маиший каби бир қатор мавзулар ёритилган¹.

Шукруллонинг "Мардлик ва вафо ҳақида эртақ" асари қуйидаги жиҳатлари билан Ҳамид Олимжоннинг "Семурғ" достонига ҳамоҳанглик қилади:

1. Мавзу жиҳатидан. Чунки "Семурғ" достонидagi сюжет ижтимоий-маиший воқелик заминидa қурилган. "Мардлик ва вафо ҳақида эртақ" достонидa ҳам шу хусусият бўртиб туради.

2. Ҳар иккала достонда муҳаббатга эришиш йўлидаги қаҳрамонлик ҳикоя қилинган. "Семурғ"да Бунёд Паризод муҳаббатига сазовор бўлиш учун девни ўлдиради ва у буюрган оғир юмушни бажаради. "Мардлик ва вафо ҳақида эртақ"да ҳам чўпон йигит Маликани бўрон ва қора қушлар хужумидан асраб қолади. Яъни бунда Бунёд ва чўпон йигит, Паризод ва Малика образлари моҳиятан бир-бирига яқинлашади. Фарқи шуки, Паризод Бунёд муҳаббатини оёкости қилади, Малика эса чўпон йигит муҳаббатини кадрлайди.

3. Иккала асар сюжети ҳам халқ эртақлари асосида қурилган. Уларда халқ эртақларига хос эпиклик хусусияти ёрқин кўринади.

Демак, Шукруллонинг эртақ-достон яратиш йўлидаги изланишлари қуйидагича намоён бўлади:

1. "Мардлик ва вафо ҳақида эртақ" поэмаси эртақларга хос анъанавий бошлама - зачин билан ("Бир бор экан ҳам йўқ экан, Қадим-қадим замонда") билан бошланган.

2. Асар сюжетини ташкил қилувчи воқеалар бевосита халқ эртақларига хос анъанавий сюжет билан боғлиқ. Унда подшонинг яккаю ягона фарзанди, меросхўри, гўзалликда танҳо маликанинг ҳукмдор отаси истганидай юқори табақали йигитга эмас, аксинча оддий халқ вакили бўлган чўпон йигитга турмушга чиқиши воқеаси анъанавий эпик мотивлар халқасида баён этилган. Бу воқеаларнинг ечимга қараб боришини таъминлаш учун анъанавий туш мотивидан тугун сифатида фойдаланилган.

3. Поэма гарчи шеърий кўринишда яратилган бўлса-да, унда эпик баён услуби етакчилик қилади. Ундаги эпик баённи таъминлашда халқ эртақларига хос анъанавий образлар ва мотивлар алоҳида аҳамият касб этган. Бинобарин, поэмада халқ эртақларидаги каби маликанинг од-

¹Раҳимжонов Н. Ўзбек совет адабиётида поэма. Тошкент: Фан, 1986. 51-б.

²Шукрулло. Тўқилган дардларим. Тошкент: Шарк, 2001. 311-б.

дий халқдан чиккан мард, жасур йигитни тушида кўриб севиб қолиши тўтикушнинг ва сеҳрли найнинг бош қаҳрамонга ёрдам бериши, нинг одамдек тилга кириб, йигитни ўз муҳаббатини синовдан ўтказишга даъват қилиши, йигитнинг қора куш кўринишида пайдо бўлган балодар баёни ни мерганлик билан камондан ўқ узиб даф этиши каби воқеалар асарнинг эртакона эпик руҳини таъминлаган. Умуман айтганда, ижодкор халқона сюжетни гўзал шеърый шаклда жозибали баён этишга эришган.

4. Асарда подшо, мапика, вазир, лашкарбоши, тўтикуш, сеҳрли чўпон йигит, қора куш тимсоллари келтирилганки, улар кўпинча эрта- кларда учрайдиган анъанавий образлар эканлиги ва Хамид Олимжон- нинг "Семурғ" достонида (Паризод, подшо, Семурғ, Бунёд) ҳам мав- жудлиги билан эътиборни тортади. Адабиётшунос Ғ.Мўминов мазкур достонни таҳлил этар экан, ёзади: "Шукруллонинг "Мардлик ва вафо" достони халқ достон ва эртакларидаги традицион сюжетдан жўнгина фойдаланиб ёзилгани учун ҳам схематик бир асар бўлиб қолган". Биз- нингча, достонда кўпроқ эртақ сюжети ва мотивларидан фойдаланилган. Ғ.Мўминовнинг ҳақлиги шундаки, Шукрулло достони бир эртақдек та- ассурот уйғотади. Унда замонавий воқелик билан алоқадорлик унчалик сезилмайди.

Эртақ-достон жанрининг шаклланиши ва тараққиёт йўлига кириши- да Миртемирнинг алоҳида ўрни бор. Унинг эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик кураши тасвирланган "Сув қизи", "Аждар" сингари поэмалар ХХ асрнинг иккинчи ярмида худди шундай йўналишдаги поэмалар ёзилишига ўзига хос туртки бўлди. Буни Эркин Воҳидовнинг "Орзу чаш- маси" асари мисолида ёрқин кузатиш мумкин. Достонда Миртемирнинг "Сув қизи" поэмасидан таъсирланиш сезилади:

1. Миртемир асарни эртақ, Эркин Воҳидов эса Қора денгиз эрта- ги деб атайдди. Айни пайтда Э.Воҳидов поэмасига Миртемирнинг "Сув қизи" достонидаги "Кеча ойдин, баҳор айёми, Қатра-қатра ёш тўкар булоқ" сатрларини эпиграф қилиб келтиради. Демак, шоирнинг бундай эпиграфни келтириши бежиз эмас. Чунки Э.Воҳидов асар бошидаёқ Миртемирга эргашганлигига ишора қилади.

1. Ҳар иккала достон лирик кириш билан бошланади. "Сув қизи"да: Юлдузлар-ла чароғон кеча... Ўрмонларга боқар урок ой.

¹Мўминов Ғ. Ҳозирги ўзбек достончилигида услубий изланишлар / Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. Тошкент: "Фан", 1983, 135-б.

Йўлларингта бокдим, эркатой,
Сен кечикдинг ваъдага пича¹.

2 "Орзу чашмаси" достонидаги дебоча ҳам ана шундай қайғули рух билан ибтидо топади:

Тебранади
Охиста тўлқин,
Мовий денгиз тилга киради,
Қояларга бошин уради...².

3. Сюжетлараро боғлиқлик бор. "Сув қизи"да ҳам, "Орзу чашмаси"да ҳам асар қаҳрамони денгиз бўйида яшаши тасвирланади. Демак, экспозиция билан боғлиқ мутаносиблик мавжуд. "Сув қизи"да Орзини қароқчи Али бобо денгизнинг нариги ёғидаги бераҳм султонга сотиб гоборади. "Орзу чашмаси" да ҳам қароқчи Али бобо Орзуни ўғирлаб кетади ва уни хонга тортиқ қилади.

4. Сюжетлараро боғлиқлик руҳий-маънавий жиҳатдан ўхшаш образ- ларни вужудга келтирган. Бинобарин, ҳар иккала бош қаҳрамон ҳам Орзу (Миртемирда Орзи) дея номланган. Сабаби, Миртемирнинг қаҳрамони Орзи отасининг якка-ю ягона фарзанди сифатида вояга етган. Эркин Воҳидовнинг лирик қаҳрамони ҳам ота-онасининг ёлғиз фарзанди. Айни пайтда улар қисматдош. Воқеалар ривожини кузатилса, ҳар иккала достон- да қароқчилар томонидан ўғирланган, орзулари поймол бўлган кизлар бир йил ўтиб фарзандли бўлади. Поэмаларнинг ечимида Орзи ва Орзу бағридаги боласи билан бирга ўзини тўлқинли денгизга ташлайди. Де- мак, достонларнинг тасвир йўсини ўхшаш.

Кўринадики, Эркин Воҳидов Миртемирнинг эртақ-достончилик- даги ижодий анъанасини давом эттирган. Айни пайтда шоирнинг ўзига хослиги, Э.Воҳидов асарда лиризмга кенг ўрин берган. Чунки поэмдаги лиризм, латиш адабиётшуноси В.П.Киканснинг таъкидлашича, узлуксиз равишда ривожланиб боровчи жараён³. Демак, Миртемир достонига нисбатан "Орзу чашмаси"да лирик руқининг устунлигини айнан шу фикр билан асослаш мумкин.

Миртемирнинг "Сув қизи" достонида эртақ ва поэма жанри ха- рактеридан келиб чиқиб, эпиклик лиризм билан уйғунлашиб кетган.

Миртемир. Асарлар. Уч томлик. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 384-б.

²Воҳидов Э. Муҳаббатнома. Икки жилдлик. Биринчи жилд. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987, 383.

Киканс В.П. Современная советская поэзия. Рига: "Зинатне", 1982. С.44.

бойитганлиги асар сюжетини "Кунтуғмиш" достони мотивлари билан кўзатилади, у "Сув қизи"дан фаркли ўларок, асарда севгилиси Оғадўст образини олиб киради. Асарнинг яна бир нуниги хати, шоир булоққа алоҳида мазмун юклайди. Уни лаштириб, Оғадўстнинг сирдоши сифатида тасвир этади. Шу маънода Воҳидовнинг "Орзу чашмаси" достони XX асрнинг 30-йилларида келиб, такомиллаша бошлаган янги типдаги лиро-эпик жанрга хос анъаналарни давом эттирди ҳамда уни мазмун ва шакл жиҳатидан янада бойитди.

Хусниддин Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш" асарида за-ҳолда дардларини эртақ сюжети, образлари ва мотивларидан шоир баён этган. Маълумки, ҳайвонлар фойдаланган клар аллегорик усулда баён этган. Маълумки, ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда инсон образлари қатнашмайди. Хусниддин Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш" достонидаги барча образлар ҳайвонлардир. Демак, шоир эртақ-достонда эртаққа хос шу жиҳатни қочирмаган. Натижада ҳайвонлар ҳақидаги эртақ-достон лиро-эпик поэмалар сафини тўлдирди, иккинчи ярми ўзбек поэмачилигидаги баъзи асарлар тажри-мисолида айтиш мумкинки, сюжет мотивлари фольклор мумтоз адабиёт замонавий адабиёт бадиий-тадрижий тақомили босқичларини ўтганлиги атилади. Бунга Хусниддин Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш" поэмаси ёрқин мисол бўла олади. Негаки, бу асар мазмунан Алишер Навоийнинг "Лисон ут-тайр" фалсафий достони-ни ўзларига кўчирган. Маълумки, улуғ шоирнинг "Лисон ут-тайр" достонида "Қилмиш-қидирмиш"да эса ҳайвонлар ва қушлар ўзларига муносиб бошлиқ тайинлашга ҳаракат қиладилар.

Асарнинг бошланишиданок унда эртақ мотивлари руҳи уфуриб ради. Ўзтиборли томони, поэма халқ эртақлари каби махсус зачин - бош-ланма билан ибтидо топади:

Қадим-қадим замонда
Рохатихон ўрмонда
Бўри баковул эди,
Тулки ясовул эди,
Ғоз карнайчи эди,
Ўрдақ сурнайчи эди,

Қарға қақимчи эди,
Чумчук чақимчи эди...!

Бир қарашда бундай бошланма халқ эртақлари услубига ўхшашдек туюлади. Бироқ унда халқ эртақларига хос анъанавий кириш шакли би-роз ўзгартирилган. Негаки, халқ эртақларининг кириш қисмида даст-лаб анъанавий зачин (бошланма), сўнгра эпик макон ва замонни ноаниқ шаклда характерлайдиган бошлама келтирилади. Ҳ.Шариповнинг ушбу поэмасида аввал эпик макон ва замонни ноаниқ шаклда характерлайди-ган бошлама, кейин эса анъанавий зачин берилган. Худди шу нуқтада ижодкорнинг ўзига хос бадиий маҳорати намойён бўлади.

Ҳ.Шарипов эртақларга хос анъанавий кириш ва бошламани шеърға солиб, асарнинг эртақона руҳини таъминлашга эришган. Поэма сюжети бевосита ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар каби қурилган. Унда ҳайвонлар шоҳи Шер, ўрмон жониворлари, қушларнинг рамзий образлари бадиий гавдалантирилган. Шуниси эътиборлики, асардаги ҳар бир образ, ав-вало, анъанавийлигини сақлаган. Жумладан, поэмадаги чумчук образи ғийбатчи ва текинхўр қиёфасида тасвирланган:

Чумчук эса шунча йил
Ғийбат ташиб хилма-хил
Ғийбатлари ҳамиша
Қолса ҳам бенатижа,
Ҳазинадандонтерди,
Еган сари жон дерди (283-бет).

Чумчуқнинг бу характери асар сюжети воқеалари ривожланиши-га ўзига хос таъсир кўрсатади. Чунки у бошлаган ғийбату фиску фасод ўрмон ҳайвонларининг тинчлигини бузиб, уларни парокандаликка олиб келади. Бу манзара эса собиқ социалистик тузумдаги турғунлик йиллари-ни эсга солади. Зеро, шоир эртаққа хос тасвир усулидан фойдаланиб, ўзи яшаган давр ва жамият ҳаётининг фожиаларини, турғунлик иллатларини тасвирлашга уринган. Бунда эртақ шоирга ўз фикр-кечинмаларини парда остида баён қилишга ёрдам берган. Хусниддин Шарипов шу йўл билан халқнинг дардларини қаламга олиб, турғунлик даврининг аянчли манза-раларини яратишга интилган.

Шер - ҳайвонлар шоҳи. У халқ эпик асарларида, хусусан, эртақларда шу тарзда ифода этилади. Ҳ.Шарипов ҳам шунга амал қилган ҳолда бу Шарипов Ҳ. Асиригман. Тошкент: "Шарк", 2003, 282-б. (Кейинги парчалар шу китобдан олинди ва қавс ичида бети кўрсатилди).

образни асарига хукмдор тимсолида олиб киради. Негаки, шўро рахбарлари турли даражадаги кишилар эди. Лекин бирорта рахбар ўз тибри билан лавозимини топширмас эди. Шер кексайиб қолган учунгина эмас, муаммолар кўпайиб кетгани, уларни ҳал қилишга кучи етмаслиги учун ҳам шохликдан воз кечади ва ўрмонзорга кочиб беркинади. Ўз арзи ҳолларига жавоб истаб турган қушлар ва ҳайвонлар уни кута-кута чарчайдилар. Аввалига эшикни тақиллатиб кўрадилар, очилавермагач, уни бузиб кирадилар, лекин шохни ўз ўрнидан топмайдилар. Шундан сўнг ўрмон ҳаёти парокандаликка юз тутати. Охири "қатталар йиғилишиб", янги подшо сайлаш ҳақида қарор қилишади.

Кўриняптики, поэмада нафақат эртақларга хос анъанавий образ ва мотивлардан, балки бадиий тасвир воситаларидан ҳам янги услубда маҳорат билан фойдаланилган. Унда ҳайвонлар ҳақидаги эртақлариинг энг муҳим белгиси - мажозийликдан, аввало, рамзийликни яратишда ис-тифода этилган. Бу орқали инсоният бадиий тафаккури тадрижига хос хусусиятларни илғаш, воқеликни бадиий акс эттириш тажрибасининг тараққиёт тамойилларини англаш имкони пайдо бўлади.

Асарда шоир яна сайлов манзарасини акс эттирган. Бу манзара ҳам яқин ўтмишимиздаги воқеликни ўзида мужассам этган. Сайлов ҳам халқда байрамдек ташкил этилади. Шу боис ҳайвонлар ва қушлар ҳам "байрамона кийиниб" халқ сайловига шошилади. Унда бошлиқ сайлаш ҳукуки эркин тарзда ўтказилиши айтилади. Лекин айрим жиҳатларни ҳисобга олиш зарурлиги ўқтирилади:

- Булбул бийрон бўлса ҳам,
- Гавдасининг вазни кам...
- Гарчи балиқ ҳалолдир,
- Нутк сўзлаши маҳолдир...
- Капалаклар соз яшар,

Минг афсуски, оз яшар...(288-бет).

Шундан сўнг "феъли, дили ва тили ўхшашлар" давра қилиб, маслаҳатга киришадилар. Биринчи қарорни қушлар номидан зағча ўртага чиқиб, элга маъдум қилади: у бургут номзодини таклиф этади. Бу ҳайвонларга маъқул тушмайди. "Тўрт оёқли" жондорлардан така ўртага чиқиб, ҳайвонларнинг қарорини эълон қилади; у подшоҳликка бузруквор туяни сайлашни сўрайди. Бу таклиф қушларни қониктирмайди:

- Қарға қағиллай кетди,
- Бақа вақиллай кетди,

Булбул "бие"лай кетди,
Мушук миевлай кетди,
Чумчуқ чириллай кетди,
Арслон ириллай кетди,
Каклик какиллай кетди,
Кўппак акиллай кетди... (291-бет).

Шоир ҳайвон ва қушларнинг икки томондан айтилган таклифларга муносабатини табиий ҳолатда баён этади: бунда ҳар бир қуш ва ҳайвоннинг норозилик кайфияти уларнинг овозлари воситасида очилади. Айни манзара ички оҳангдошликни - ундош товушлар аллитерациясини вужудга келтирган ва шу асосда воқелик табиийлик касб этган. Шундай қилиб, ҳайвонлар ва қушларнинг таклифлари ўрганиб чиқилади ҳамда подшоҳ қилиб туяқушни сайлашади. Бунга ҳам шоир ўзига хос ижтимоий мазмун юклайди: туяқушнинг подшоҳ сифатида сайланиши бежиз эмас. Унда қушга хос қанот, ҳайвонга хос ерда юриш хусусияти мавжудлиги инобатга олинади. Шу боис бу таклиф барчага маъқул тушади. Амаллар қайта тақсимланади:

Бўри баковул бўлди,
Тулки ясовул бўлди,
Ғозкарнайчи бўлди,
Ўрдақ сурнайчи бўлди,
Қарға қақимчи бўлди,
Турна тўқимчи бўлди... (292-бет).

Юқоридаги сатрлар эртақларнинг "Бўри баковул экан, тулки ясовул экан, ғоз карнайчи экан, ўрдақ сурнайчи экан, қарға қақимчи экан, чумчуқ қақимчи экан" тарзидаги бошланмасини ёдга солади. Шоир бошламага асосланиб, қар бир ҳайвоннинг вазифасини белгилаб беради. Айни пайтда шоир унга ижодий ёндашиб, чумчуқ образи ўрнида турнани киритади. Шу асосда турнанинг ҳам саройда ўз ўрни борлигини эслатиб ўтади. Демак, шоир халқ эртақларидаги анъанавий зачин - бошламадан эпик баён усули сифатида фойдаланади.

Асардаги кейинги воқеалар ривожини ҳам ғоятда қизиқарли тасвир этилган. Унда илоннинг фармони билан осмонга нозир қилиб ўргимчак, қуруқдаги элга рахбар этиб эчкиэмарнинг тайинланиши, янги сайловдан кейин ҳам халқнинг ахvoli ёмонлашиши, эчкиэмарнинг қилиқлари син-гари воқеалар тизими халқ эртақларидагидек муайян изчилликда ифода этилган.

подшо туякуш образига ҳам алоҳида мазмун юклайди.
 халқ туякушнинг ҳам хайвонлар, ҳам кушларга мансублигини уларнинг
 дардини баравар тинглашини эътиборга олиб, уни ўзига бошчи
 сайлаган бўлса-да, туякуш бу масъулиятли вазифани кўнгилдагидай адо
 ғайида. Чунки бунга билими ҳам, кучи ҳам етмайди. Туякушнинг
 ўзини санаб ўй-фикрга берилиши, халқ норозилигига жўяли жа-
 дахо топмасдан, хайвонларга қушлигини, кушларга эса хайвонлигини
 пай қилиш илонни асосида қийин вазиятлардан чиқишга уриниши, бунинг
 учун ёрдамга чақиришини шоир ҳаётий тасвирлашга интила-
 ди. Хусусан, шу воқелик тасвири билан боғлиқ зағчанинг жимжимадор
 халқалар тайёрлатиши, уни арз қилиб келган кушларнинг бўйнига ос-
 Чунки кеаси янада таъсирчан. Халқа бунда тимсолий мазмун ташийди.
 собиқ тўрғай йилларида эркнинг бўйнига халқа солинган эди.
 Даврнинг бошбошдоқликларини шоир мана шу йўсинда еритиб бера-
 ди. Энг муҳими, ҳақ сўзни баралла айтиш мушкул бўлган турғунлик деб
 танқид қилиш даврда шоир истеъдодсиз, уқувсиз раҳбарларни шу йўл билан
 Гўлнамиз ижодига ("Зарбулмасал") хос бўлган мажозий усул бўлиб, за-
 шоири уни янгича шаклда давом эттирди.
 ғоз, тути, илоннинг буйруғи билан денгиздан марварид терган окқуш, ўрдақ
 тўрғай, булбул, қарға, қирғий, қумри каби кушлар жабордиди
 халқ тимсолини ўзида ифода этади. Шоир илон образига халқ эртаклари
 хусусиятларидан келиб чиқиб, салбий мазмун юклайди. Бу илоннинг ай-
 ёрлиги, золимлиги билан алоқадор. Чунки кушлар бўйинларига илинган
 ди халқа туфайли йиғиштирган марваридларини "туфлаб ташлаша-
 ва кейин ўша жавахирларни ташишга тушишади.
 Чумчуқнинг ёвузлиги эса қалдирғочнинг уйини тафтиш қилиш
 тўғрисида буйруқ тайёрлаши ва вазирга имзо қўйдиришида еркин намо-
 бўлади. Шоир қалдирғоч характериға хос жихатларни унга контраст
 бўлган чумчуқ образи ёрдамида очиб беради. У дўстларидан сўраб,
 уларнинг хузуриға шошилади, бироқ хунук бир манзараға дуч келади:
 Анча кезди ўрмонда
 Учрамади бирор куш.
 Ана ўрқач-ўрқач сув,
 Кушлар сизмас қирғоққа.
 Дўстларини кўргач У,
 Тўлиб кетди дил оҳға:

Кул бўпти ғоз, окқушлар,
 Жон ва қонда дарди бор.
 Хатго аҳли донишлар
 Бўпти бунда мардикор (310-бет).

Бу ҳолатдан эзилган қалдирғоч бошпанасиз қолган бўлса ҳам, аммо
 хали ўз эркин фикри борлигидан бир қадар қувонади ва ўзида журъат
 топиб кушларни подшоҳға арз қилишға чорлайди. Кушлар ва хайвонлар
 Подшо туякушдан лойиқ жавоб ололмаганлари учун хуррият йўлида
 кўзғалишға бел боғлашади:

Қилмоқ керак ҳаракат
 Хурриятнинг йўлида
 Сабр таги - олтинмас.

Юкоридаги мисраларда "Сабр таги — олтин" шқолининг инкор шак-
 лида қўлланиши асосида хайвонлар ва кушларнинг мавжуд ҳолатдан но-
 розиликлари ифода этилган.

Ёхуд:

Хўкиз югура кетди,
 Қоплон ўкира кетди,
 Қирғий қийқира кетди,
 Айғир айқира кетди,
 Чорлоқ чағиллай кетди,
 Мушук биғиллай кетди
 Итлар вовуллай кетди... (313-бет).

Бу аслида асарнинг энг авж нуктаси — кульминацияси ҳисобланади.
 Бунда шоир аллитерация санъатидан (қирғий қийқира кетди, айғир
 айқира кетди, чорлоқ чағиллай кетди сингари) фойдаланиб, ҳар бир
 хайвон ва кушнинг табиий овози, ҳаракати асосида ҳаётий манзара ярат-
 ган ва шу йўл билан хайвонлар ҳамда кушларнинг исёнқорона кайфияти-
 ии ифодалашға эришган.

Асарнинг ечими эл хурлик истаб селдай тошиб келганда, подшо, ва-
 зир, нозир, котиб ҳар томонга қочиб кетиши, доно филнинг халққа сарқор
 - подшо қилиб тайинланиши воқеаси билан алоқадор. Фил тадбиркор-
 лик билан иш юритиб, ҳар бир куш, хайвонға ўзи бажара оладиган ишни
 топширади:

Хизмат учун бел боғлаб,
 Минди ғайрат отига.
 Унга санъат бўйича

Булбул муовин бўлди.

Донин териб мусича,

Хўкиз ер ҳайдаб қолди... (314-бет).

Хуллас, асар халқ эртақларидаги каби яхшилик ва эзгулик — яшил ўрмонда янгича гўзал ҳаёт бошланиши воқеаси билан якун галабаси пали. Лемак, шоир халқ эртақларига хос бу хусусиятни ўз асарида тула то сақлаган.

Эътибор берилса, асарнинг қаҳрамонлари ўрмонда яшовчи барча кушлар ва ҳайвонлардир. Юзаки қараганда, дoston ҳайвонлар ҳақидаги эртақларга ўхшайди. Чунки унда бирор инсон образи катнашмайди. Ас-лида эса ўрмон бутун бошли бир мамлакат, кушлар ва ҳайвонлар эса халқ сифатида намоён бўлган. Турғунлик йилларидаги турли даражадаги раҳбарлар шер, туюқуш, илон, ўргимчак, чумчук, фил образлари тимсоллаштирилган. Бинобарин, укувсиз, билимсиз раҳбарлар орқали илон, ўргимчак, чумчук образлари воситасида реаллаштирилган туюқуш, фил образида меҳнаткаш, фикрловчи, укувли раҳбарлар тимсоли ифода бўлса, этилган. Халқ эртақларида ҳам туюқуш, илон, чумчук, ўргимчак кабилар-га салбий маъно юклатилади. Улар зарар келтирувчи куш ва ҳайвонлар сирасига киради. Бинобарин, чумчук чақимчилик ва дангасалик, илон айёрлик, ўргимчак ёвузлик тимсолида талқин топади. Асарда шоир улар-нинг ана шу жиҳатларини назардан кочирмаган. Қалдирғоч эса халқ қарашлари асосида яратилган эпик асарларда ҳамиша инсоннинг дўсти сифатида тасвирланади. Достонда ҳам халқни хурриятга бошлаган эзгу-лик тарафдори қалдирғочдир.

Мазкур эртақ-поэма 1975-1976 йилларда ёзилган. Кайта қуриш ша-моллари эса 80-йилларнинг ўрталарида эса бошлади. Бинобарин, 70-йил-ларда шоирларимиз озодлик, эрк ҳақидаги фикрларини ошқора айтилмас эдилар. Шунинг учун ҳам Хусниддин Шарипов эртақ сюжети орқали расман озод, аслида мустамлака сифатида яшаётган халқнинг қалбидаги орзу-интилишларини акс эттирди. Натижада реал воқелик мажозий усул-да китобхонга етказилди.

Тўра Сулаймоннинг "Харсанг" поэмаси ҳам эртақ сюжети асосида қурилган. Асар кўпроқ маиший эртақларни эсга солади. Унда ака ва ука муносабатларини очиш мақсадида оилавий ҳаёт манзараларига назар ташланади. Асардаги аканинг бефарзандлиги, унинг шу йўлдаги изти-роблари ифодасида "Алпомиш" халқ достони мотивлари таъсири сези-лади. Хусусан, одамларнинг акага фарзанд кўриш учун авлиё-анбиёларга

сиғинишни маслаҳат бериши ва унинг шу маслаҳатларга амал қилиши эпизодларида бу ёрқин кўзга ташланади. Чунки "Алпомиш" достонида ҳам ака-ука Бойбўри ва Бойсарининг бефарзандлиги, уларнинг фарзанд тилаб Шохимардон пирга учрашлари тасвир этилган¹. Шоир достонда-ги шу мотивга ижодийлик билан ёндашиб, фақат аканинг бефарзанд-ликдан қийналишини акс эттирган. "Бу ғамларга чидолмай, сочларига оқ туш"ган ака авлиё-анбиёларга сиғиниши натижасида ўғил кўради². "Алпомиш"да эса ака-ука қирк кеча-кундуз чилла ўтиришгандан сўнг, фарзандли бўлишади.

Асарда мазкур мотив асосида ҳаётий воқелик эртақ сюжети-га мувофиқлаштирилган ҳолда давом эттирилди. Аканинг фарзанд-ли бўлиши, унга Тоштемир деб исм қўйиши, уни еру қўкка ишонмай, ардоқлаб катта қилиши, уқанинг акаси қувончига шерик бўлиши синга-риллар талқинида шу хусусият кузатилади. Асарда аканинг қўш ҳайдаб, далада қолиб кетиши, "оға ғамидаги ини"нинг бир ширбоз кўзини сўйиб, қариндошларга тарқатиб, ундан маълум бир улушни акасига олиб кели-ши воқеаларида ана шу жараён тасвир этилган.

Асарда янга образи ҳам муҳим ўрин тутди. У акаси учун ҳамма нарсасига тайёр бўлган қалби соф уқанинг яхши ният билан ўғли Тоште-мирга кўзининг туёғини беришини нотўғри тушунади. Натижада ака-ука ўртасидаги илиқликка соя ташлайди. Шу боис асар халқ эртақларидан фарқли равишда бир қадар қайғули яқун топади. Маиший воқелик халқ эртақлари йўсинида тасвир этилган достонда эртақка хос зачин-бош-ланма мавжуд; эпик баён усули етакчилик қилади; образлар халқ эрта-қлари қаҳрамонларини ёдга солади. Айни замонда воқелик поэма жанри имкониятларидан келиб чиқиб бошдан-оёқ шеърий шаклда баён этилади. Бу халқ эртақлари ва ёзма адабиётдаги достонлар орасида ўзига хос уз-вий алоқадорликни юзага келтирган. Энг муҳим жиҳати, эртақ сюжети поэма структурасига сингиб кетган,

М.Раҳмоннинг "Қора қўйлак" эртақ-достонида эртақка хос ифода услуби, образлари, мазмуни, мотивларидан фойдаланилган. Асарда зо-лим шох, ёш навқар, малика образлари гавдалантирилган. Маълумки, адабиётимизда она меҳри ҳақида кўплаб асарлар ёзилган. Моҳиятан "Тумарис" ривоятини эсга солувчи бу асарда ҳам она меҳрининг қудрати

¹ Алпомиш. Рустамхон. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 14-15-б.

² Сулаймон Т. Гулшан. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 82-б.

акс эттирилган. Малика рукий-маънавий жихатдан Тўмарисга ўхшайди. Бу кўпроқ ундаги юксак ватанпарварлик, ҳақиқий раҳбар ва оналарга хос энг эзгу фазилатларда ёрқин кўзга ташланади. У ватанини ҳимоя қилиш учун босқинчиларни осийшга ҳукм этади. Бироқ Малика оналик меҳри туфайли уларни омон қолдиради. Бунга сабаб ёш навқарнинг ўтинчи ҳисобланади. Чунки у Маликанинг ўз онасига ўхшабини айтади. Бу Маликага таъсир қилади: кўз олдига ўз фарзандларини келтиради. Шу боис у нафақат навқар йигитни, балки подшо ва унинг қўшинини кечириб юборади.

Ёш навқар образи асарда ўзига хос ўрин тутди. У Малика кўзидаги мунгни, эгнидаги қора қўйлакни қўриб, бир меҳр туяди. Шу боис унга:

Согинганман,
Қайтгандай бўлай,
Қулбам хонамга.
Чунки... Чунки сиз ўхшаб -
Кетаркансиз онамга!..¹

- дейишга журъат топади. Бунда она меҳрига, дийдорига тўймаган йигитнинг ўтинчи Маликадаги туғёнларни юзага чиқаради ва ҳалок бўлган фарзандлари ҳурмати уларни озод қилади. Аслида навқардаги жасорат, хушёрлик ва сезгирлик туфайли қўшини ўлимдан омон қолади.

Асардаги золим шох образи халқ эртақлари услубида тасвирланган. Чунки шох навқарнинг жасоратидан таъсирланиб, золимликни ташлайди. Шох ва навқар диалогларида бу ёрқин намоён бўлади. Шохни ҳайратга солган нарсаси, йигитнинг биргина ўтинчи учун бутун бошли қўшиннинг омон қолишидир. Шу боис у навқардан сўрайди:

Ҳукми олий тахт эди
Маликанинг номидан,
Олиб қолди қайси куч
Бизни ўлим қомидан
Бекор қилди ҳукмини.
Ғуноҳимизозмиди...
Маликанинг онангга
Ўхшагани ростмиди?

Навқарнинг жавоби дostonнинг асл моҳиятини англашга ёрдам беради:

¹Муҳаммад Раҳмон. Асраганим. авайлаганим. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. 131-б.

Қора қўйлак аёлнинг
Қуйганига ишора
Англадимкинаҳуши.
На тушида маза бор.
Маликанинг бошида
Бир мусибат, аза бор...
Бундай пайтда, биласиз,
Тоғ-тахтдан ҳам тонадир.
Қим бўлмасин, қаерда
Она доим онадир...
Шоҳим, сизни мен эмас.
Она қутқазди, она.

Шундагина подшоҳ навқарининг тадбиркорлигига қойил қолади ва бундан буюғига эзгулик йўлини тутди. Ўйибор қилинса, дostonда эпик макон ва замоннинг ноаниқ тарзда ифодаланиши эртақдагига ўхшайди. Айни пайтда эртаққа хос зачин - бошланма, изчил сюжет ва унинг эзгулик билан якун топиши сингари жихатлар асарнинг эртақ-doston жанрига мансублигини тасдиқлайди,

Умуман айтганда, юқорида таҳлил этилган поэмаларда эртақона тасвир услуби, мотивлари, образларидан фойдаланиш кўпроқ кузатилади,

Давр поэмачилигига хос жихатлардан яна бири уларда эртақнинг композицион вазифа бажариши билан боғлиқ. Жумладан, Т.Низомнинг "Чўлпон", А.Суюннинг "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча дostonи" поэмаларида эртақ қолиплаш вазифасини адо этган.

Тўлан Низомнинг тарихий мавзудаги "Чўлпон" дostonида ҳам эртаққа мурожаат қилинган. Поэманинг "Қампир эртақларидан" деб номланган қисми Чўлпон болалигидан сўзлайди. Ёшлигида буюиси узун кечаларда жуда кўп эртақлар айтиб берганлиги унинг таржимаи холидан ҳам маълум. Бу ҳақда адабиётшунос Н.Қаримов ёзади: "Чўлпон.... 1920 йилда "Ёркиной" номли эртақ-пьесасини ёзган эди. Бу пьесанинг Москва нашрида «унинг ажойиб ва тотли тили билан эртақ айтиб берган қампир онага» бағишланганлиги айтилган»¹. Асарга Чўлпоннинг буюиси сўзлаб берган Ёркиной ҳақидаги эртақ сюжети киритилган. Унда эртаққа хос бошланма - зачин, ифода, сюжет мавжуд. Шу жихатлар шеърга солинган. Унда Ёркиной ва оддий йигит Пўлатнинг севгиси ҳақида ҳикоя қилинади. Ёркинойнинг отаси Ўлмас ботир номи билан машҳур сарқарда Чўлпоннинг бадиий олами. Тошкент: Ған, 1994. 16-б.

бўлиб, доимо “халқни азоблар экан”. Пўлат эса унинг қўлида малай - хизматкор сифатида ишлар экан. Кунлардан бирида Ўлмас Ёркиной билан Пўлатни боғда бирга кўриб қолади ва Пўлатни сўқишга тушади. Шу аснода Пўлат қалбидаги нафрат юзага чиқади. Бир замонлар Пўлатнинг отаси ёлғиз қизини Ўлмаснинг қари укасига бермагани учун бу рилани қириб ташлаган. Эртақ мана шу жойга келганда якун топади. Бувиси ёш Абдулхамидга буёғини ўзинг тўқиб оларсан, дейди. Ҳақиқатан, шоир болалигида бувисидан эшитган эртақ асосида кейинчалик “Ёркиной” номли драма ёзган. Бу асар илмий адабиётларда фольклор материали асосида яратилган дейилишининг тагида мана шу ҳақиқат яширинган. Хўш, Тўлан Низом дostonга нима учун бу сюжетни олиб кирди? Сабаби, биринчидан, Чўпоннинг болалик йилларини тасвирлаш учун; иккинчидан, шоирнинг болалик хотираларида муҳрланган эртақлар вақти келиб бутун бир асарга айланганлигини билдириш учун.

Умуман, эртақ сюжети асарнинг бадиий таъсирчанлигини оширган. Айни пайтда шоир болалиги лавҳаларини ҳаққоний ва ҳаётий лавҳаларда тасвирлаш имконини берган.

Азим Суюннинг “Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча дostonи” асари бадиий структурасидан Болибек сўзамолчи томонидан айтилган Ширин кул ҳақидаги эртақ ҳам ўрин олган. Поэма матнига бу эртақни киритишдан мақсад, халқ орасида машҳур “Мазгил обод, Ширин озод. Эккан-тикканнинг ота-бобосига раҳмат” дуосининг келиб чиқиш тарихини очиб беришдан иборат. Шу асосда бахши ўзининг шахс эрки масаласига муносабатини билдиради, аждодларимизнинг асрлар оша унга интилиб келганлигига ургу беради.

Эртақнинг бош қаҳрамони кул Шириндир. У озод бўлиш учун подшога деҳқончилик қилмоқчи эканини айтади. Подшо уни “қуш учса қаноти қуядиган Нурнинг сахро тарафига” жўнатишни буюради. Вакт ўтиб, подшо Шириндан хабар олишга борса, кул тарвуз-қовунларни думалатиб, “ёнбошлаб ётган” бўлади. Подшо хайрон, қовун-тарвузлардан татиб кўради. Шундан сўнг халиги дуони ўқийди ва Ширинни бутунлай озод қилади. Аслида шоир бу ўринда Шириннинг тadbиркорлиги ва ақллилигига алоҳида эътибор қаратади. Ширин қовун-тарвузнинг уруғини янтоқнинг илдизига жойлаган эди. Чунки чўлда сув бўлмайди. Янтоқнинг томири эса ерга чуқур кириб боради ва сувга етади. Асарга мазкур эртақ сюжетини олиб кириш оркали шоир эркинликка эришиш машаққатли меҳнат меваси эканлигини ибрат қилиб кўрсатади.

Кўринадики, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги жанрий тақомилида эртақ-дostonлар алоҳида ўрин эгаллайди. Юқорида таҳлил ва талқин этилган дostonлар асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, бу давр эртақ-поэмачилигининг ўзига хос асосий хусусияти шуки, улар учун қайсидир эртақ сюжети асос қилиб олинмайди. Балки эртаққа хос эпик баён усули ва анъанавий мотивларидан фойдаланилади, образларига хос хусусиятлар кўчирилади. Бинобарин, Шукруллонинг “Мардлик ва вафо ҳақида эртақ” асарида Ҳ.Олимжоннинг эртақ-дostonчиликдаги ҳаётбахш анъаналари уфуриб туради. Асарни ўқиш давомида шоирнинг “Семурғ ёки Паризод ва Бунёд” дostonидан таъсирлангани сезилиб туради. Бу эса бир-бирига мутаносиб образларни (Чўпон йигит билан Бунёд, Паризод билан Малика, подшоҳ билан “Семурғ”даги Паризоднинг отаси), бир-бирига яқин эпик макон ва воқеликни (“Мардлик ва вафо ҳақида эртақ”да Чўпон йигитнинг Маликани бўрон ва қора қуш ҳужумидан асраб қолиши, “Семурғ”да эса Бунёднинг Паризод шартларини бажариш учун девни ўлдириши), мавзудаги ўхшашликни (ижтимоий-маиший ва муҳаббат) вужудга келтирган. Ёхуд Э.Воҳидовнинг “Орзу чашмаси” поэмасида Миртемирнинг “Сув кизи” эртақ-поэмасидан ижодий таъсирланиш ҳолати сезилади. Эркин Воҳидов эртақ-дostonчилик анъанасини давом эттирган ҳолда унга янгича мазмун ҳам олиб кирди. Яъни шоир лиро-эпик поэманинг лирик хусусиятини кучайтириш мақсадида воқеликка муносабатини лирик кириш, лирик чекинишлардан фойдаланиб очиб беради. Шунингдек, улиро-эпик образлар силсиласини кенгайтирди, эртақ қаҳрамонларини эслатувчи образларни ўз дostonига олиб кирди, Шу йўл билан эртақларда анъанавий бўлган муҳаббат мавзуини янгилашга интилди.

Иккинчидан, Ҳ.Шариповнинг “Қилмиш-қидирмиш”, “Минг иккинчи кеча” сингари дostonларида эртақ образлари, сюжети, мотивларидан фойдаланиш билан бирга унга хос ифода усули - мажозийликка алоҳида эътибор қаратилган. Шоирнинг эртақ-дostonчиликдаги маҳорати шундаки, у ҳайвонлар ва қушлар образлари воситасида замонавий воқеликни рамзий усулда акс эттирган. Айни пайтда бу асарлар ахлоқий мазмун ташиydi. Чунки китобхон эртақ ижобий образларидан ибрат олиб, салбий образларга нафрат кўзи билан қараганидай, шоир яратган тимсолларга ҳам худди шу жиҳатдан ёндашади. Бу эса табиийликни вужудга келтиради.

Учинчидан, Т.Сулаймоннинг “Алпомиш” халқ дostonи мотивлари билан тўйинтирилган “Харсанг” эртақ-дostonи ҳам ижтимоий-ахлоқий мазмунга эга. Оилавий муносабатлар талқини, ака ва ука ўртасидаги ришталарнинг мустаҳкамлик даражаси, оилада аёл ва эркакнинг ўрни

масалалари қўйилиши жихатидан асардаги воқелик гарчи ўтмишга дахлдор бўлса-да, замонавий моҳият ҳам касб этади.

Тўртинчидан, М.Раҳмоннинг "Қора қўйлак" эртақ-достони рамзий ва ҳаётий мазмунга эга. Ундаги ёш навқар йигит, малика, подшо каби образларга шоир алоҳида мазмун юқлайди. Хусусан, ёш навқар йигитнинг тadbиркорлиги, Малика эғнидаги қора қўйлакка қараб унинг қалбидаги улкан мунг, қайғуни англаши ва унинг меҳри туфайли бутун бошли қўшинни ўлимдан асраб қолишида ўзига хос жасрат ва ҳаётийлик муржаасам. Маликанинг халқ қаҳрамони Тўмарисга ҳав жихатдан яқинлиги асарнинг миллийлиги, халқчиллигини таъминлашга хизмат қилган. Золимлик билан ном чиқарган подшонинг ёш навқар йигит туфайли эзгулик йўлини тутиши достоннинг ахлоқий мазмунини кучайтиради.

Бешинчидан, Шукруллонинг "Мардлик ва вафо ҳақида эртақ", Э.Воҳидовнинг "Орзу чашмаси", Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", М.Раҳмоннинг "Қора қўйлак" поэмаларида халқ оғзаки ижодидаги эртақ ва ёзма адабиётдаги поэма жанри хусусиятлари уйғунлашиб, бир-бирига сингишиб кетганлиги кузатилади. Айни пайтда унинг эртақлардан фарқи шундаки, поэма бу яқка ижод маҳсули. Шу сабабли уларда шоирнинг ҳистуйғу, кечинмалари, воқеликка лирик муносабати таъсирчан ифода этилган.

Олтинчидан, Т.Низомнинг "Чўлпон", А.Суюннинг "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча достони" асарларига эртақлар сюжети олиб қилиниши натижасида уларнинг композицияси янада мукаммаллашган. Бу мумтоз ва замонавий адабиётимизда анъанавийлашган қолиплаш усули бўлиб, ижодкорларимиз у орқали поэманинг ғоявий-бадiiй мазмунини реалистик тарзда акс эттиришга, лирик қаҳрамонга хос жихатларни ёрқин очиб беришга эришдилар.

Қўринадики, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек достончилигида фольклор асарларидан, ундаги сюжет, образ, мотивлардан фойдаланиш етакчи хусусиятлардан бири сифатида қўзга ташланади. Бунинг натижасида поэмачиликнинг эпик тасвир имкониятлари кенгайиб, уларда миллийлик ва халқчилликни ёрқин ифодапашга эришилди.

4-фасл. Поэмалар таркибида қўлланган қўшиқ ва мақолларининг бадiiй вазифалари

XX аср шеърияти саҳифаларига назар ташласак, деярли барча даврларда фольклор асарларига мурожаат қилинганлигига гувоҳ бўламиз.

Бу турли усулда: биринчидан, халқ қўшиқлари, аллалари, ёр-ёрлари. қарғиш ва олқишлари матнини шеъриятга тўлиғича олиб кириш; иккинчидан халқ лирикаси намуналаридан парчалар келтириш орқали амалга оширилган. Шу орқали аналитик фольклоризмларни вужудга келган. Айниқса, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида бу жараён анча сезиларли кечди.

Шоирлар поэмалар таркибига халқ қўшиқларини олиб кириш ва халқ қўшиқлари оҳангида сатрлар битиш орқали мазмунни рамзий ифодалашга, лиризмни кучайтиришга, поэманинг оҳангдорлигини ва халқона ритмини оширишга интилдилар. Адабиётшунос А.Карпов рус поэмаларига хос худди шу жихатни ўрганар экан, халқ поэзияси намуналарининг поэмалар бадiiй структурасида қўлланилиши турли вазифаларни: (образлиликни кучайтиришда, композицион, услубий восита) бажаришини алоҳида таъкидлайди¹. Мазкур фикрни ўзбек поэмаларига ҳам татбиқ этиш мумкин. С.Зуннуованинг "Алла", Мирмуҳсиннинг "Широқ", Ҳ.Шариповнинг "Тановар", Т.Сулаймоннинг «Қора соч», «Қораялоқ», О.Ҳожиеванинг "Болалик", "Нажот", Т.Низомнинг "Гиря", Қ.Раҳимбоеванинг «Тавба», Р.Файзнинг "Сўз" каби достонларида халқ қўшиқлари намуналаридан фойдаланиш асосида асарнинг лирик руҳини кучайтиришга, композициясини бойитишга эришилган. Бинобарин, С.Зуннуова "Алла" достонида она руҳияти манзараларини ёрқин чиғиб бера олган ва оналар қалбида кечадиган ўй-кечинмаларни бетакрор ҳассослик билан ифода этган. Айтиш керакки, поэма композициясини халқ аллалари беғаб турибди. Шоира аналитик фольклоризмлардан унумли ва ўринли фойдаланиб, алла матнини асар таркибига маҳорат билан олиб қира олган. Маълумки, алла болага ором бағишлашдан ташқари онанинг ўз қалбидаги пинҳон дардларини изҳор этиши учун имконият беради. Бола унинг оҳангидан таъсирланиб уйкуга кетса, она у орқали ўз кечинмаларини баён этиб, қўнглини бўшатади. Алла мазмунида эса аёл туйғулари яширин бўлади.

Шоиранинг лирик қаҳрамони ёниб алла қуйлар экан, илк шеърининг туғилиши, "одамликка илк қадам" қўйиши, "кенгликларга маҳлиё" бўлишига шу абадий қўшиқ сабаб бўлганини ёзади. Зеро, шоиранинг фалсафий теран фикрлари бағрида она алласининг буюк қудрати намоёндыр:

Чаманларнинг бўйи келар шамол билан, алла-ё

Менинг болам эғизакдыр икбол бштан, алла-ё...

¹Карпов А. Русская советская поэма. Москва: Художественная литература, 1989. С.115.

Чугур-чуғур турна ўтди тўдасида, алла-ё
Кўй-кўзилар қайтиб келар подасида, алла-ё
Неварамнинг аяжони кийинади, алла-ё
Шу замоннинг энг охири модасида, алла-ё¹.

Буви томонидан неварога айтилган бу алла замонавий руҳда битилган. Буви неварасига иқбол тилар экан, турмуш воқелигини ҳам назаридан кочирмайди. Бинобарин, у "чуғур-чуғур турна ўтган", "кўй-кўзилар подасига қайтган" бир паллада - кеч туша бошлаган пайтда неварасига алла қуйлайди. Энди бу алла кўнгил дардларини эмас, қувончларини сўзлайди. Зеро, буви алласида ҳаётдан мамнунлик руҳи балқиб туради. Аввало, шоира яратган қаҳрамон ўз кечинма ва ёш динамикасига эга. Чунки дастлаб она боласига алла айтса, энди у буви бўлди ва неварога алла айтиш бахтига муяссар бўлди. Кўринадики, асл фольклоризмлар ижодкорга ғоявий ниятини бадиий шаклда ерқин ифодалаш имконини берган.

Мирмуҳсиннинг "Широқ" тарихий достонида "Девону луғотит турк" асаридаги қадимий халқ қўшиғи келтирилган. Шаклар қабиласининг тинч ва осуда ҳаёти воқеалари тасвир этилган қисми мулоҳазаларимизга ойдинлик киритади:

"Йиғи... Кимдир бола йўргаклар,
Кимдир секин айтар ашула:
"Кўнглум ангар қайна-ю,
Ичтин ангар ўйна-ю,
Келди менга бўйна-ю,
Ўйнаб мени арғарур..."
"Кўклар камуғ тузилди.
Ивриқ идиш тизилди,
Сансиз ўзум узадди,
Калгил амул ўйналим..."².

Муҳаббат туйғулари билан йўғрилган юқоридаги сатрлар орқали шоир тасвирланаётган воқеликнинг қадимийлигини ифодалаш мақсадини кўзлаган. Шу асосда шоир дostonда тасвирланаётган эпик замонни реал ифода этишга эришган. Натижада асарнинг тарихийлик ҳусусияти ёркинрок намоён бўлган.

¹Зуннунова С. Танланган асарлар. 4 томлик. Биринчи том. Тошкент: Г.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 338-б.

²Мирмуҳсин. Танланган асарлар. 4 томлик. Биринчи том. Тошкент: Г.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, 337-б.

О.Ҳожиёеванинг "Нажот", "Болалик", "Она ер соғинчи", "Нозик" сингари поэмалари бадиий структурасини халқ қўшиқлари бойитган. Улар поэмалар саҳифаларида турли бадиий вазифаларни бажариб келади. Бинобарин, "Нажот" достони матнида келинсаломларга мурожаат этиш йўли билан поэмадаги воқеалар тасвирининг реаллиги, халқчил руҳи оширилган. Айни пайтда келинсалом дoston сюжетида миллий колоритни ифодалашга ҳам хизмат қилган.

Шоиранинг "Болалик" поэмаси бадиий структурасида халқ қўшиқлари муҳим ўрин тутди. Айни пайтда асарнинг бошланиши моҳиятан Ҳ.Олимжоннинг "Ойгул билан Бахтиёр" эртақ-поэмасига ўхшайди. Чунки шоир асари:

Болалик кунларимда
Уйқусиз тунларимда...¹.

- тарзида ибтидо топади, "Болалик" поэмаси ҳам худди шу мазмунда бошланади:

Болалик дафтаримни
Варақласам ногаҳон
Шодлик ва дардларимнинг
Қуюнида қолар жон...²

Ички мазмунига келсак, унда ҳам ўзига хос уйғунлик бор. Фақат Ҳ.Олимжон узок ўтмиш воқелигини, О.Ҳожиёева эса яқин тарихимиз саҳифаларини бадиий тасвирлайди.

Поэма таркибидан жой олган халқ қўшиқлари: болалар қўшиқлари, марсия, ёр-ёрлар, хирмон қўшиғи қабила поэтик мазмунни ёркин ифодалашга хизмат қилган. Бинобарин, дostonнинг "Сангиной қиссаси" деб номланган қисмида "Оқ теракми, кўк терак", деб бошланувчи болалар қўшиғи воситасида асар қаҳрамони - шоиранинг ёшликдаги дўсти, бевақт ҳаётдан кўз юмган Сангиной хотирланади. Ёхуд худди шу қисмда марсия матнидан парча келтирилади:

Тол хивичдан отлар қилаи
Тол баргидан хатлар қилай!
Сайлу тамошо кунлари
Йиғлаб сани ёдлар қилай!... (129-бет).

Бу ғамли сатрлар етти дўстнинг бири, кийик кўзли, тортинчок, ҳаётдан жуда эрта кетган Сангинойга бағишланган. Маълумки, халқ Олимжон Ҳ. Асарлар мажмуаси. Беш томлик. Иккинчи том. Тошкент: Г.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 119-б.

²Ҳожиёева О. Тамал тоши. Тошкент: Г.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988 йил. 125-б.

тасаввурларига кўра ўликлар дунёси сирли олам деб қаралган. Сирли оламга тилсим нарсалар билан борилади ёки хабарлашилади деган қараш шу асосда келиб чиққан¹. Шунинг учун лирик қаҳрамон тол хивичдан қилинган от билан бориб учрашмоқчи. Қолаврса, тобут кора тол тана-сидан ясалади ва у “ёғоч от” дейилади. Халқ қарашларини чуқур билган шоира шу орқали ўзига хос лирик манзара яратади. Яъни у уруш йилларида оталарини кутиб, интизор бўлган, машъум “қора хат” туфайли қаётдан кўз юмган фарзандлар Сангиной образида умумлаштиради.

Асарнинг “Хирмон қўшиғи” қисмида деҳқончилик қўшиғидан мис-ралар сингдирилади:

“Тўқ бошок, буғдой бошок.
Хар дони ғирч мой бошок.
Битта-битталаб терай.
Омбор тўлгудай бошок” (137-бет).

Кишиларнинг ҳаётий орзулари акс этган бу меҳнат қўшиғи восита-сида шоира урушдан кейинги йиллар воқеалигига назар солади. Шунинг-дек, ушбу қисмда халқ лирик қўшиқларига ҳам мурожаат қилинган:

“Севарёрданайрилганлар,
Тирик туриб ўлар-о
Она элданайрилганлар.
Ранги сомон бўлар-о” (138-бет).

Шоиранинг онаси тилидан айтилган бу қўшиқ Ватанга муҳаббат руҳи билан суғорилган.

“Тўй машъали” қисмида эса халқ қўшиғи ёр-ёрдан парча кири-тилган:

“Кора-кора кўзилар
Кўй бўлибдир, ёр-ёр
Кора қошли кизчалар
Тўй бўлибдир, ёр-ёр” (138-бет).

Ўзбек тўйлари ёр-ёрсиз ўтмайди. Шоира шу анъанани таъкидлаш, халқимизнинг яхши кунларини тасвирлаш ва асарнинг миллий колори-тини очиб бериш мақсадида ёр-ёрлар матнидан фойдаланган.

“Нозик” достонидан халқ аллалари ўрин олган, Асар қаҳрамони Нозик калбида кечаёган кечинмаларни, унинг изтиробга тўла ҳолатини тасвирлаш учун шоира худди шундай йўл тутган. Нозик тақинчок олиб

¹Ураева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. Тошкент: «Фан». 2004, 113-114 б.

келаман деб сафарга кетган ёри Расулжонни етти ой кутади. Ундан да-рак бўлмагач, фолбинга боради. Фолбин унинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдиради. Унга ишонган Нозикнинг фироғи биров хира тортгандай бўлади ва ҳаёлида етти ўғлонига алла айтади:

“Чимилдикда бўйнингга мос
Бир сарвар қиз сузилсин-о, алла-ё.
Сени кўрса гуллар қийғос
Банд-бандидан узилсин-о, алла-ё!
Бўйнимдаги шода маржон
Ерга кетдисочилиб-о, алла-ё.
Ўғлим тулпор минган замон —
Йўллар кетсиночилиб-о, алла-ё!”¹.

Эътибор берилса, аллада келинчакнинг орзу-армонлари мужассам.

Шоиранинг “Она-Ер соғинчи” достонида қам алла матнидан фойда-ланилган. Космосга парвоз қилган Акбар ўша ерда туш кўради. Тушида кичкина Акбаржонга онаси алла айтармиш:

“Дупур-дупур от келади, алла-ё!
Чиқиб қаранг, ким келади, алла-ё!
Тулпори кишнаб келади, келади,
Қамчини ташлаб келади, келади,
Акбаржон ўғлим келади, алла-ё!” (63-бет).

Болалик йилларини эсга солган бу қўшиқ оҳангида уйғонган Акбар-жоннинг юраги ориқиқ кетади. “Осмонни нурдай титиб”, “булутлар-нинг ортида” етиб келган алланинг қудрати лирик қаҳрамон қалбини забт этиб, унда ерга - ватанига бўлган муҳаббатини янада ёлқинлантиради. Демак, шоира алла матнини асарига олиб қирар экан, ёш фазогирнинг рухий ҳолатини, унинг онасига, ватанига бўлган чексиз меҳрини таъсир-чан ифодалашга эришган. Чунки Акбаржоннинг тушида қулоғи остида жаранглаган ўша муқаддас қўшиқ оҳанги уникелажаги ҳақида ўйлашга чорлади.

Умуман олганда, халқ қўшиқларидан дoston саҳифаларида фойдала-ниш орқали фольклоризмларни вужудга келтиришдан ташқари мумтоз ва замонавий адабиётимизда фаол қўлланадиган иқтибос санъати яратил-ган. Шу асосда асарнинг миллий руҳи янада кучайган, шоира яратган лирик қаҳрамонларнинг руҳияти, ички дунёси, замондошларимизнинг қиёфаси очиб берилган.

¹Ҳожиева О. Достонлар. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 31-б.

Хусниддин Шариповнинг “Тановар” достони саҳифаларига халқ қўшиқлари ўзига хос оҳангдорлик бағишлаган. Шоир лирик қаҳрамони Шамсixonнинг руҳиятини очиб бериш мақсадида халқ қўшиқларига мурожаат қилган. Моҳиятан “Сурат”, “Рух билан суҳбат” дostonлари услубига яқин бу асарда Шамсixonнинг қалб кечинмалари, уруш йилларидаги фидоийлиги акс этган. Дostonдаги бир эпизод бу жихатдан эътиборли: тўйда даврадагилар Шамсixonни ўртага чорлайдилар. Шунда Шамсixon “ёшлик рақсларини эслаб”, “сўнгги йиллар юкини отиб” қўшиқ куйлайди. Бу барча қалбларга яқин халқ қўшиғи эди:

— Қора сочим ўсиб кошимга тушди,
Не савдолар менинг бошимга тушди.
Сенигишқинг менга қайдан ёгтишди,
Танамдан ўт чиқиб, бағрим туташди...¹.

Халқ қўшигидан олинган бу лирик парча² орқали шоир Шамсixonнинг ёшлик йилларини эслаб ўртанган руҳий вазиятини, ҳолатини реал акс эттиришга уринган. Айни пайтда келтирилган халқ қўшиғи матни поэма сюжетидаги воқеаларни ўзаро боғлашга хизмат этган. Чунки шу қўшиқдан сўнг Шамсixon ва Мухторнинг “бамаъни севги дoston”ини куйлашга ўтади.

Уруш машаққатларини бошидан кечирган, ўша қаттол йилларда тўққиз фарзандини улғайтирган Шамсixonнинг дардлари қўшиқ оҳангларида бир қадар унутилгандай бўлади:

— Қишлоғинг сойига тушди узугим,
Қачон келар экан кўзи сузугим?!
Келса кела қолсин кўзи сузугим,
Унинг садоғаси тилло узугим³.

Халқ қўшиқларидан олинган парчалар фидоий ва садоқатли аёл, меҳрибон она Шамсixonнинг лирик образини яратишга қўмак беради, унинг шижоатини, оғир йиллардаги матонатини, қолаверса, кўнглининг қат-қатида яширинган дардларни, қалб кечинмаларини ўзида ифода этади.

И.Тўлаковнинг Бобурга бағишланган “Сўнгги кеча” драматик дostonи таркибида ҳам халқ қўшиқларига мурожаат қилинган. Асарда дар-

¹Шарипов Х. Асириншан. Тошкент: “Шарқ”, 2003. 212-б.

²Шода-шода марварид. Ўзбек халқ қўшиқлари. (Тўплаб нашрга тайсрловчи Э.Очилов). Тошкент: “Шарқ”, 2006. 176-б.

³Ўша китоб. 286-б.

виш образи муҳим ўрин тутади. Зеро, унинг дарвиш бўлиши бежиз эмас. Чунки ўз ватани - Андижондан айрилиб, ўзга юртларда макон тутган дарвиш она ватан соғинчи туфайли шу ҳолга тушади. Дostonда дарвиш тилидан қуйидаги халқ қўшиғи куйланган:

Андижонда ўт ёқсам,
Ўшда тутун, ёр-ёр,
Бу дунёда бормикин
Бағри бутун, ёр-ёр.
Бу дунёда бор бўлса,
Бағри бутун, ёр-ёр,
Қоғоздан қозон ясай,
Гулдан ўтин, ёр-ёр...¹.

Бу мисралар тазмин характерида бўлиб, шоир халқ қўшиғи “Сунбула”² ва ёр-ёр оҳангини саклашга интилган. Мазкур парчани олиб кириш орқали у Бобурга ишора қилади. Зеро, қўшиқда Андижоннинг тилга олиниши бежиз эмас. Чунки Андижон - Бобурнинг она юрти. Шу боис у ҳақда куйланган қўшиқ Бобур туйғуларини жунбушга солади. Шоир асарнинг лирик руҳини кучайтириш учун ва Ватандан айрилиқ ўтида куйган дарвиш руҳий ҳолатини таъсирчан ифодалаш учун халқ қўшиқларидан сатрлар келтиради

Ш.Қурбоннинг “Темур Малик ўтган йўлларда” номли тарихий дostonида ҳам халқ қўшиғига мурожаат этилган:

“Дупур-дупур от келади, ёронлар,
Бамисоли ет келади, ёронлар.
Арғумоқлар гижингламас, кишнамас
Арғумоқлар эгасини хушламас...”³.

Парчадаги иккинчи мисра халқ қўшиғи - аллада бошқача: “Чиқиб қаранг, ким келди, алла-ё алла” тарзида ифода этилиши кузатилди. Шоир ижодийликка интилган ҳолда мазкур мисрани ўзгартириб, дoston мазмунига мослаган. Яъни у орқали мағлубият билан қайтган Жаҳон Султон руҳидаги тушқунлик ҳолати очиб берилган. Айни пайтда “ёронлар” сўзи ундалма вазифасини бажарган ва шоир изланишларининг маҳсулидир.

Фаҳриёрнинг “Ёзиқ” дostonи хотимасида халқ қўшиқларида учрайдиган мисралар келтирилган:

¹Тўлаков И. Яшил Сабо. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. 136-б.

²Шода-шода марварид, 15-б.

³Қурбон Ш. Сизни худо етказди. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. 150-б.

"Вақтнинг боши - ёргучок
вақтнинг боши тешрмон.
Ўтин тердим бир кучок,
ҳаво, ёпиб бергин нон".

Бунда сўнгги икки мисра болалар кўшиғидан олинган. Ёки:

Нон кил десам, куюк қилар,
ош қил десам, суюк қилар,
куйдим хотиннинг дастидан!..

Охирги сатр халқ лирик кўшиқларидан олинган бўлиб, ҳар иккала парчада ҳам иктибос санъатини юзага келтирган.

Умуман олганда, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилида халқ лирик кўшиқларига мурожаат этиш, уларни асар структурасига олиб кириш натижасида лирик қаҳрамонларнинг характери ва рухияти чуқур очиқ берилади ҳамда лиризм ёрқин рангларда ифодаланади.

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonчилиги саҳифаларини назардан ўтказсак, улар таркибига нафакат халқ кўшиқларидан намуналар киритилганлигига, балки халқ кўшиқлари оҳангида мисралар битилганига гувоҳ бўламиз. Жумладан, Т. Низом, Қ. Раҳимбоева, У. Қўчкор, Фахриёр, Р. Файзсингари шоирлар поэмаларида бу ҳолат ёрқин кузатилади. Бу жиҳатдан Тўлан Низомнинг "Гиря" достони эътиборли. Унда халқ йиғи ва йўқловлари, аллалари оҳангида битилган сатрлар мавжуд. Улар лирик қаҳрамон рухиятида кечадиган турли изтиробли ҳолатларни таъсирчан ифодалашга кўмак берган. "Бир кўнгилнинг ғамгин кечинмалари" (И. Отамурод) тасвирланган бу дoston шоирнинг бевақф оламдан кўз юмган турмуш ўртоғи Ҳикматхонга бағишланган. Дostonда шоир услубига ҳос муҳим оҳорли жиҳат - халқ кўшиқлари оҳангини асарга олиб киришида намоён бўлади. Оғир жудоликдан қалби ўртанган лирик қаҳрамон ўша изтиробли лаҳзаларни шу услда ифодалаш орқали бир қадар таскин топади. Хусусан, шоирнинг кизи тилидан айтилган марсия кўшиқ мулоҳазаларимизга ойдинлик киритади. Бу билан шоир кизнинг онага ниҳоятда яқинлигини ифодаласа, иккинчи томондан қалби тубидаги қайғули кечинмаларни беришга эришган:

Онасилик ёмондир-о
Фарзанд ранги сомондир-о
Ақли қочиб хайрондир-о,
Вой онам-а, жоним онам,
Жоним онам, вой-онам-а!..¹

¹Низом Т. Гиря. Дoston // Шарк юлдузи, 1993 йил, 9-сон. 96-б.

Халқ йиғи-йўқловлари оҳанги, вазнида ёзилган мазкур мисралар кизнинг ўша дамдаги ғамли ҳолатини акс эттиради.

Ёхуд дostonдаги яна бир лавҳа эътиборни тортади. Шоир аза кунларида марҳум онасини туш кўради. Тушида онаси унга алла айтади:

Тиниқ кўлга тушди ғоз,
Ўзига берур пардоз,
Чиқармагил сен овоз
Бокмагил унга қиё
Алла, болам, алла-ё,
Болагинам алла.

Бунда "тиниқ кўлга тушди ғоз" дейиш орқали марҳуманинг жаннатга тушганлигига ишора қилинади. Диний тасаввурларга кўра, инсоннинг руҳи бирор-бир қанотли нарса (капалак, қуш)га кўчади. Фольклоршунос Д. Ўраеванинг ёзишича, фольклорда "қуш образи кўп вазифалилик касб этади. Уларда қуш образининг бадий-эстетик вазифалари "қуш-ўлим", "қуш-рух", "рух-қуш", "қуш-даракчи", "қуш-марҳум" тимсолида учрайди"¹. Бунда ғоз образи фольклордаги каби марҳума она образини ифода этган. Ёхуд она ўғлининг тиниқ кўл - у дунёга қарамаслигини сўрайди. Бу билан марҳума ўғлининг ҳали яшашини истади. Бундай образлар ва тасвирлар орқали дostonнинг эпик руҳи кучайтирилади, Лирик қаҳрамон тушида эшитган алла таъсирида етимликда ўтган болалик йиллари кечинмаларига берилади. Кўринадик, мазкур кўшиқ халқ аллалари оҳангида битилган.

Умуман олганда, дostonдан ўрин олган марсия ва алла оҳангида битилган мисралар шоирнинг ғамли онларини ифода этувчи руҳий воситага айланган.

А. Суюннинг "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча дostonи" матнида халқнинг олқишлари ва қарғишлари ҳам ўрин олган. Бу нарса аналитик фольклоризмни вужудга келтирган. Олтибой дўмбирачининг нуткида қарғиш руҳидаги мисралар мавжуд:

Овга чиқсанг илон чаксин,
Йиқилиб туш қоядан.
Душманингга кунинг туғсин,
Қўркиб ўлгил соядан².

Бунда "илон чаксин", "йиқилиб туш", "душманингга кунинг туғсин" сингари бирикмалар қарғиш кўринишлари бўлиб, кози образига нисба-

¹Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. Тошкент: Фан, 2004. 100-101-б.
²Суюн А. Суйганим-қуйганим, 190-б.

тан қўлланилган. Ёхуд асар сўнгида Болибек сўзамол тилидан шундай олқиш айтилади:

Юртим, савлат тўкиб турган қорли тоғларинг чўкмасин,
Чашма-булоқларинг кўзлари битмасин,
Кўрк солган дарахтзорларинг қийралмасин,
Дашт, чўлларингда яшаган жонзотларинг
Бехавф-бехатар бўлсин,
Шарқираб оккан дарёларинг қуримасин¹.

Олқиш шоирнинг қалб тугёнларини, юртга бўлган чексиз мухаббатини ўзида мужассам этади. Агар бахшилар нуткига эътибор берилса, улар бирор-бир қўшиқни куйлаш, бирорта эртақ ёки ривоятни айтиш баробарида ҳаётдаги ижтимоий масалаларга ҳам муносабат билдиради; хусусан, 70-йилларда миллат қалбида яшириниб ётган дардларни тилга олади. Бу эркак интилиш, ватанни озод қўриш туйғуси билан уйғунлашиб кетган. Айни пайтда унда инсон маънавиятига дахлдор туйғулар манзараси ўз ифодасини топган.

Равшан Файзнинг "Сўз" достони ўзига хос композицияси билан ажралиб туради. Асар таниқли шоир А. Оритювнинг болалик йиллари тасвирига бағишланган. Р. Файз унинг шеър дунёсига кириб келиши жараенини табиий ва жонли акс эттириш мақсадида халқ қўшиқларини, аниқроғи, олқишлар ва кинна маросимида айтиладиган айтимларни асар матнига олиб кирган. Достоннинг бош қаҳрамони Бола. Унда ҳикоя қилинишича, Бола улғая борган сари унда турли ўзгаришлар пайдо бўла бошлайди: у бироз одамови, ҳаёлпараст бўлиб қолади. Сабаби, қишнинг узун кечаларида ака ва опалари бир-бирларига жин-ажиналар ҳақида турли қўрқинчли ҳикоялар айтиб берадилар. Бу ҳикояларни Бола ҳам ўтириб тингларди. Шундан бошлаб у кечалари алаҳсирайдиган одат чиқаради. Онаси эса боламга бир нарсга бўлган дея, фолбин - қушнотнинг олдида боради. Шу ўринда кинна матнидан фойдаланилган. Бу ҳам Болага таъсир қилмайди. Равшан Файз мазкур эпизод орқали Болада шоирлик истеъдоди, шеърга меҳр уйғонганлигини, уни "даволаш"га кинналар ҳам таъсир этмаслигини асослашга уринади. Ёки она боласидаги ўзгаришларни тушунишга ҳаракат қилади ва унинг келажиги ёрқин бўлишини истади. Шу боис онанинг тилидан асарда олқиш оҳангидаги мисралар ўрин олган:

Шохлар аро шитирлаб шабадалар эсганди,
Бовримдаги болам-ов полапондай сесканди.

¹Суюн А. Суйганим-куйганим, 197-б.

Оқ булутнинг ортига яширинган оймома,
Чиқоламини ёритиб, боламга қўрқув сома
Менинг болам улғайиб, юрт сўровчи бўлсин-эй,
Уйқусидан айирган шабадалар ўлсин-эй¹.

Бунда шабада ёвуз рухларнинг умумлашма тимсоли сифатида намоён бўлади. Шабадалар эсганда боланинг "полапондай сесканиши" ёвуз рухларга ишоради. Шунинг учун она уларни кувади. Эътибор қилинса, шеърини парчада халқ лирик қўшиқлари, айниқса, олқиш оҳанги ҳам ёрқин сезилиб туради. Демак, юқоридаги сатрлар шоирнинг кинна билан боғлиқ халқ урф-одатларини, анъаналарни яхши билганлигидан далолат беради. Айни пайтда кинна қўшиқлари асарнинг миллий руҳини ифодалашга, олқиш ва халқ қўшиқлари оҳангида битилган сатрлар лиризмни кучайтиришга ҳизмат қилган.

Қ. Раҳимбоевнинг "Тавба" поэмаси ижтимоий мазмунга эга. Мазкур драматик достонда "озодликка ет бўлган Сталин тузуми"нинг² аянчли манзаралари тасвирланади. Моҳиятан С. Зуннунованинг "Рух билан суҳбат" достонини эсга солувчи бу асарда арбоб, шоир руҳи, она образлари муҳим ўрин тутди. Сабаби, асарнинг бош қаҳрамони шоир руҳи билан ҳаёлан суҳбат куради. Рухий мулоқот воситасида жамиятимизда юз берган фожиаларнинг илдизлари, хусусан, қатағоннинг миллатимиз бошига солган чексиз азоб-уқубатлари қаламга олинади. Арбоб босиб ўтган ҳаёт йўлини сарҳисоб қилар экан, унда савобли ишлар билан бирга қанча хатоларни кўради. Кўп йиллар раҳбар бўлиб ишлаган бу аёл — арбобга ҳамиша бир нарсга — "дўст қўмак тилаган" пайтда қайтармаганлиги таскин беради.

Арбоб қалбини кемираётган ички изтироб, кечинмалар, асосан, монолоғлар воситасида юзага чиқади.

Достондаги яна бир лавҳа эътиборли. Шоир руҳи арбобни безовта қилар экан, у ўтмиш кунларига қайтади. Бунда хотира усули етакчилик қилади. Шоир қамоққа олинган ўша машғум кунларда унинг онаси арбоб хузурига кириб келади ва қўмак сўрайди. Шунингдек, ўғлининг ўтинчи туфайли ва арбобни жигарбандига дўст деб билганидан ёш шоирнинг шеър дафтари бериб кетади. Асардаги шу лавҳалар М. Юсуфнинг "Қора қуёш" достонидаги баъзи эпизодларни эсга солади. Бинобарин, М. Юсуф ҳам шу йиллар манзараларини қаламга олар экан, асарда

¹Равшан Файз. Сўз. Достон // Шарқ юлдузи, 1990, 8-сон. 62-б.

²Раҳимбоева Қ. Тавба // Шарқ юлдузи, 1991 йил, 3-4-сонлар. 15-б.

А.Қодирий, У.Носир каби қатагон қурбонларининг лирик тймсолларини яратади. Достоннинг "37-Йил йиғиси" қисмида Усмон Носирнинг онаси сиймоси кириб келади. Она монологидан иборат бу лавҳада унинг орзу-армонлари акс этган:

Майли изинг қолсанди, ўғлим,
Ўғил-қизинг бўлсайди, ўғлим,
Кўрибкўнглим тўлсайди, ўғлим,
Энди менинг ҳолим не кечар¹.

Мазкур сатрлар йўқловга ўхшатиб ёзилган. "Тавба"даги лавҳа: ўғлининг бегуноҳлигини билиб, кўмак истаб келган онанинг дардларни М.Юсуф қаҳрамони қолатига жуда яқин:

Нетай, мум тишлаган вақт кечади жим,
"Қилт" этмас боламни босиб олган тоғ
Майли, қамоғига амаллаб кўндим,
Қайтиб келмаса-чи, чидарман қандоқ².

Она қалбида ўғли қамокда бўлса, бир кун қайтиб келади, деган илинж яшайди. Шоир она қалбида кечаётган армонли кечинмаларни қарғиш ва олқиш оҳангидаги сатрлар воситасида юзага чиқаради:

Мен овозсиз ёнай, оловсиз ёнай,
Сўзларим кўринсин қурумсиз, дудсиз.
Лекин умид қилай, Сизга инонай,
Яшаб бўлмайди-ку, ахир умидсиз.
Бир кун ажал келса, қўлида жоди
"Онамлаб" бошимда ўз болам турсин,
Қулоғимга насиб этсин фарёди.
Юзимга кўзини ёши буюрсин (19-бет).

Яъни она агар бу ҳаётдан кўз юмсам, ўғлим "онамлаб" бошимда турсин дейди. Бу ҳар бир ота-онанинг истаги, албатта. Мазкур сатр этнографик фольклоризм бўлиб, у асар саҳифаларига табиий мазмун бағишлаган. Асарнинг бош қаҳрамони ўз хатоларини шоир руҳи билан бўлган руҳий мулоқотда англайди. Бу жиҳати билан асар 90-йилларда яратилган поэ-маларнинг алоҳида бир кўринишини вужудга келтирди.

У.Кўчқорнинг "Қувғин" достонида халқ олқишлари, қарғишлари оҳангида битилган сатрлар мавжуд. Бу лирик қаҳрамоннинг турли вазиятлардаги руҳий ҳолатини ифодалашга хизмат қилган. Сталин тузуми

¹Муҳаммад Юсуф. Улуғимсан Ватаним. Тошкент: Ижод дунёси, 2004. 157-б.

²Раҳимбоева Қ. Тавба // Шарқ юлдузи, 1991 йил, 3-4-сонлар. 16-б.

даврида жуда кўп фуқаролар ўз ватанидан қувғин қилинган. Шулардан бири Махди ва унинг оиласидир. Шу юрт фарзандларининг ўз ватанидан ҳайдалиши шоир лирик қаҳрамони қалбини жунбушга келтиради:

Халқ кетмокда беюрт, беватан.
Ўз болагни кўргунча бундок
Кўзингокиб тушсин, эй Ватан¹.

Лирик қаҳрамоннинг лирик чиқиши — ҳулосаси сифатида янграган бу сатрларда қарғиш руҳи кучли. Шу йўл билан шоир ватандошлар ҳолатига чин дилдан ачиниш, шундай қувғинни ташкил этганларга чексиз нафрат туйғусини ифода этади.

Асарнинг бешинчи қисмидан ўрин олган қарғиш оҳангидаги мисра-лар лирик чекиниш вазифасини бажаради:

Ахир, дўзах азоб-аламин
Чекмокками яралган инсон?!
Тупроғинг ўт олсин, эй дунё,
Сувларинг конларга қотилсин (99-бет).

Ёхуд достоннинг еттинчи қисмида ҳам шундай сатрларга дуч келамиз:

Тупроқларинг тош бўлсин, дунё,
Дунё олов боссин сувингни.
Эккан экиннинг сел олсин,
Сўлиб битсин боғларинг, дунё.
Дарёларинг қовжираб қолсин,
Қулаб тушсин тоғларинг, дунё! (119-бет).

Ушбу ғамли сатрлар ҳам лирик қаҳрамон дунёсини ўзида ифода этади. Қиссадан ҳисса тарзида янғровчи мисралар лирик чиқиш характери-ни касб этади. Чунки халқ вакиллари Махди, Фикрат сингариларнинг аянчли қисмати шоир туйғуларини алангалатиб юборади. Шу боис у реал воқеликни баён қила туриб, унга ўзининг лирик муносабатини билдириб кетади.

Асарда олқиш руҳида ёзилган сатрлар ҳам мавжуд. Жумладан, ўша машъум қувғинда Махдининг хотини Нурлана ҳалок бўлади ва эмизикли боласи чиркираб қолаверади. Шундай қийин вазиятда боласидан айрилган Нигора исмли асл болани ўз бағрига олади. Бундан шодланган Махди аёлни алқайди:

"Раҳмат мендан қайтмаса агар,
Синглим, сизга худодан қайтсин" (100-бет).

¹Кўчқор У. Оғир қарвон. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 97-б.

Демак, бу олқишда Махдининг миннатдорчилик туйғулари акс этган.

Умуман, дostonлар бадий структурасидан ўрин олган халқ йиғи ва йўқловлари, аллалари, марсиялари, олқиш ва карғишлари оҳангидаги сатрлар лирик чекиниш, лирик чиқиш вазифаларини бажариб, асарнинг лиризмини, халқчиллигини кучайтиришга, унга эпик мазмун бағишлашга хизмат қилган.

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмаларига хос муҳим хусусиятлардан яна бири улар бадий таркибида мақолларнинг қўлланишидир. Мақолнинг поэма таркибига олиб кирилиши оддий фольклоризм бўлиб, у, олима М.Амилованинг ёзишича: "...қахрамон тилининг яна ҳам жозибадор бўлишида, индивидуал хусусият касб этишида катта роль ўйнайди"¹. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonчилиги саҳифаларига назар ташласак, деярли барча поэмаларда халқ мақоллари ишлатилганлигини кузатиш мумкин. Э.Воҳидов, А.Орипов, Т.Сулаймон, Т.Низом, О.Ҳожиёва, И.Тўлаков, О.Матжон, М.Али, А.Суюн, М.Юсуф, И.Отамурод, Ш.Қурбон, Э.Шукур, Қ.Раҳимбоева, Р.Файз каби шоирлар асарларида мақоллар турли бадий вазифаларни бажаради. Булар қуйидагиларда намоён бўлади: 1. Халқ мақоллари қахрамон нутқини безайди. 2. Асарга фалсафийлик, рамзийлик бағишлайди. 3. Реалистик руҳни кучайтиришга, асар ҳаётийлигини оширишга хизмат қилади. 4. Қахрамон характери очиби берувчи восита сифатида қатнашади. 5. Қиссадан хисса чиқариш вазифасини бажаради.

Т.Сулаймоннинг "Қорасоч" дostonи бу жихатдан аҳамиятли. Унда қахрамонлар ўз фикрларини халқ мақоллари орқали асослайдилар. Бу эса асарга фалсафий мазмун бағишлайди. Райондан келган вакил нутқида ишлатилган "От ўрнини той босар" мақоли орқали фронт ортида қолган ўсмирларга ишора қилинади. Улар оталари ишларини давом эттиришлари кераклиги мақол орқали таъкидланган.

Асарда йиғин эпизоди мавжуд. Унда ҳар бир киши ўз фикрини айтиши мумкин эди. Мажлис аҳли бир-бир сўзга чиқиб, кейинги режаларни ўртоқлашдилар. Улар нутқида "Ит этагидан тортади, ёв ёқадан", "Йиғлай-йиғлай арик қазган ўйнаб-қулиб сув ичар", "Тўғри юрган кийикнинг кўзидан бошқа айби йўқ", "Сабр туби - сарик олтин", "Ёмон хотиннинг ўйнаши кўп", "Оқ товук сомон сочар, ўз айбини ўзи очар", "Сулаймон ўлди, девлар қутулди" сингари мақоллар ишлатилиб, шу асосда қилинадиган ишлар белгилаб олинади. Мажлис аҳли Саидкаримни ҳисобчи, Қорасочни фермага мудир қилиб сайлайди.

¹Амилова М, Ўзбек совет адабиётида фольклор анъаналари. Тошкент: Фан, 1990. 105-б.

Шоирнинг "Интизор" дostonида ҳам халқ мақоллари қўлланилган бўлиб, улар асар ҳаётийлигини оширишга ёрдам берган. Хусусан, Холмамат бой нутқи мисолида бунга кузатиш мумкин: "— Бу лаънатининг ўзи бошда ўғил туғадиган сиёғи йўқ эди. *Тилаганганени берар, учик биан пучик берар. От ўрнини той босар. Ота ўрнини ўғил. Қиз эса киши бандаси*"¹.

Мазкур парчада "*Тилаганганени берар, учик билан пучик берар*", "*От ўрнини той босар*" сингари халқ мақоли деярли ўзгаришсиз келтирилган. Натижада Холмамат бойнинг ота қиёфаси, кизига муносабати очиби берилган. Демак, бунда мақол қахрамон характериға хос жихатни очиби берувчи воситаға айланган. Ёхуд бойнинг хотини Ойбеканинг кизи Гулноз билан диалогда ҳам бир неча мақол ишлатилган:

"...— Кундан-кунга рангинг ситилиб боради. Худодан яширмаган синрингни бандадан яшириб не қилдинг? Ўйинг не, ўтинчинг не, қизим?"

— Махсумнинг бошқа қайлиғи бор деб эшитаман, *Ҳар ким суйган ошини ичмайди*, энажон?

— Нима қилай, жон қизим? *От тепкисини от кўтаради*. Бизнинг тепкимизни ким кўтаради?

— Чорасизнинг тепкисини чорасиз кўтаради".

Эътибор берилса, парчада "*Ҳар ким ўз суйган ошини ичади*" халқ мақоли риторик сўроқ гап шаклида ("Ҳар ким ўз суйган ошини ичмайди-ми?") қўлланган ва Гулнознинг изтиробли ҳолатини акс эттиришга хизмат қилган. Айни пайтда мақол рамзий мазмунни ифодалаш воситасига айланган. Чунки бунда "суйган ош" суюқ ёр маъносини ифодалайди. Ёхуд она нутқида "*От тепкисини от кўтаради*" мақоли ўзгаришсиз ишлатилган. Бу она-боланинг эрксиз замонда чорасиз эканликларини ўзида акс эттиради. Кўринадики, мақол реалистик руҳни кучайтиришга хизмат қилган.

Мамаюсуфнинг Гулнозни олиб қочганлиги элга маълум бўлгач, халқ бу воқеани турлича талқин этади. Шу боис кишилар нутқида бир неча халқ мақоллари келтирилади: "...Ҳар ким оғзига келганини деётир:

— *Итдан бўлган қурбонликка ярамас. Туси яхшидан тунгилма*. Ўзи туси совуқ йигит эди.

— *Етим кўзи асрасанг, оғиз-бурнинг мой этар, Етим бола асрасанг, оғиз-бурнинг қон этар*. Ялангоёқдан келган оқибат нима бўларди?

— *Қизил юзли йигитға қиз уруги битмасин*. Мақтовли кизимиздан чиққан хунар шу бўлса, бошқаларға товфик берсин.

¹Сулаймон Т. Ёвқочди. Тошкент: Ёзувчи, 1998. 49-б.

— *Кўзи сўқирдан қўрқма, кўкраги сўқирдан қўрқ*, деган шу бўлади.

— *Қул кутурса қудуққа ўтирар*. Кутурганнинг жазоси курук.

— Ёмон хотинга ўхшаб аюханнос солиб ўтиргунча, белимда белбогим бор, деган от-отингга мин. *Ажали етган сичқон мушукка гамза қилар*. Вой гамза-памзангни..."

Юкоридаги диалог тарзидаги насрий парчада **еттита** халқ мақоли ҳеч қандай ўзгаришсиз қўлланилган. Бу мақоллар кўпроқ рамзий фикрни ифодалашга қаратилган. *"Итдан бўлган қурбонликка ярамас"*, *"Туси яхшидан тунгилма"*, *"Етим кўзи асрасанг, оғиз-бурнинг мой этар. Етим бола асрасанг, оғиз-бурнинг қон этар"*, *"Қул кутурса қудуққа ўтирар"*, *"Ажали етган сичқон мушукка гамза қилар"* сингари мақоллар Мамаюсуфга нисбатан қўлланган. Бунда Мамаюсуф ит, туси яхши, етим бола, қул, ажали етган сичқон қиёфаларида гавдаланган. *"Қизилюзли йигитга қиз уруги битмасин"* мақоли эса Гулноз учун айтилган.

Қахрамонлар нуткидан ташқари воқелик ифодасида ҳам халқ мақоллари кўп ишлатилган: *"Ташландиққа тош тегмас*. Ойбека ўқсиб, ўкиниб қизини катта қила берди. Мулло зоти қизнинг қулоғига азон айтиб ном ҳам қўймади". Парчадаги *"Ташландиққа тош тегмас"* мақоли Гулноз ҳолатини акс эттиради. Бунда ташландиқ образи рамзий маънода Гулнозга нисбатан қўлланган. Чунки тирноққа зор бўлган бойга **худо** киз фарзанд беради. Бироқ ношукр бой бундан хурсанд бўлиш ўрнига янада тундлашиб, қизига эътибор ҳам бермайди, хатто унга ном қўйишни лозим топмайди. Демак, бунда мақол эпик тасвир воситасига айланган. Ёхуд Мамаюсуфнинг Гулнозни олиб қочгани элга маълум бўлгандан кейинги воқеалар ривожиди ҳам мақол қўлланилган: "Бойнинг **қими** кўп — жонкуяри кўп. *Бой ошини бойтеват кўрибди*, дегандай бойтевати кўп. Салла олиб кел **деса**, каллани олиб келадиган югурдаклари кўп. *Отнинг ўлими — итнинг байрами*. Баҳона топса, байрам қиладиган гўсхўрлари кўп. Хадеганда йигирма чоғлик сувори бойнинг хизматида хозиру **нозир** бўлиб итлар хурган томонга қараб от қўйди". Насрий парчадаги "Бой ошини бойтеват кўрибди" мақоли бойнинг ғазабга тўлган ҳолатини ифодаласа, "Отнинг ўлими — итнинг байрами мақоли Мамаюсуфнинг ночор ҳолатини акс эттиради. Чунки бунда от тимсоли орқали Мамаюсуфга ишора қилинади.

Т.Сулаймоннинг *"Қораялоқ"* достони саҳифаларини ҳам халқ мақоллари бежаб туради. Асар қахрамони Шер, унинг онаси, мактаб директори нуткида турли ҳолат ва вазиятлар билан **боғлиқ** равишда кўплаб халқ мақоллари келтирилган. Жумладан, Шернинг онаси кели-

ни Шахнознинг хулқи, оёқ олишларидан норози бўлиб, шундай дейди: *-Денгиз садафсиз бўлмас, гулзор алафсиз бўлмас*. Сен ҳам таглик-жойлик одамларнинг боласисан. ...Икки куннинг бирида вазсиз, сабабсиз йўлга тушиб туришинг ҳам бандага, ҳам худога эпмас. Бу — душман туриб дўст куладиган иш. *Хиноли хотин бўлгунча маъноли хотин бўл*, деган кўхналардан қолган нақл бор. Хадемай, бошпаноҳнинг саллотликдан келиб қолар". Шу ўринда бир мулоҳаза: Т.Сулаймон баъзан нақл ва мақол жанрларини фаркламай, уларни чалкаштириб қўллайверади. Мисол учун, *"Хиноли хотин ўлгунча, маъноли хотин бўл"* мақол ҳисобланади.

Ўғли Шер не-не орзу-ниятлар билан ҳарбий хизматдан қайтса, уйда Шахноз йўқ. Вазиятни тушунган Шер ўз хулосасини мақол орқали ифода этади: *"Сулув бўлган била ёр бўла билмас. Туя бўлган билан нор бўла билмас"*. Мазкур мақол Шахнознинг табиатини очишга хизмат қилган.

Бироқ онаси Шерга тасалли беради: *"...Шахноз белгили жойнинг бола-си. Зоелик кўрмай ўсган. Қозонларида мой қайнайди. Келимли — кетимли, Бундай жойдан чиққан қизнинг биздайларга кўникиши қийин. Бир сенинг топганинг қайси бир камимизга бўлсин. Бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак. ... Ҳай, буниси майли. Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ. Эндиги гап бундай: *синашта шайтои нотаниши фариштадан афзал*, дебдилар. Шахноздан умидингни узиб юрма". Парчада учта халқ мақоли ишлатилган. Улар асарнинг ахлоқий мазмунини очишга хизмат қилган. Айни пайтда она **характерига** хос кечирувчанлик, андиша, бағрикенглик сингари фазилатларни юзага чиқарувчи бадиий воситага айланган.*

Умуман олганда, Тўра Сулаймон халқ мақолларининг зукко билимдони сифатида уларни дostonлари саҳифаларида шу даражада ўринли қўллаганки, натижада поэмаларнинг миллий руҳи ёрқин ифодаланиб, ўзига хос образликни вужудга келтирган. Бу эса замонавий дostonчиликда ирсоли масал санъатиниянги кўринишда қўллаш, мақолнинг кўп вазифавийлигини белгилашда ижодкорга ниҳоятда қўл келган. Аслида бу шоир дostonчилигига хос муҳим хусусиятлардан бири сифатида намоён бўлади.

Тўлан Низомнинг Бобурга бағишланган "Уч сўз" дostonида мақолнинг бир неча намуналарини учратиш мумкин. Бинобарин, Бобурнинг Косоний билан суҳбати мулоҳазаларимизни тасдиқлайди:

Бобур

Шундок. Колдим беватан.

Косоний

Ўғлим, булбул чамансиз,

Инсон Ватансиз ўлмас.
Лек Ватанни хор этган
Каснинг омадикелмас.

Маълумки, оддий фольклоризмларнинг икки хили фарқланади¹.
1. Асл фольклоризмлар. 2. Қайта ишланган фольклоризмлар. Шундан келиб чиқиб каралса, юқоридаги мисол қайта ишланган фольклоризмга мансублиги ойдинлашади. Чунки халқда *"Булбул чаманни севар, Одам - Ватанни"* деган мақол бор. Шоир уни айнан қўлламай, мазмунини сақлаган ҳолда шаклини бироз ўзгартириб қўллаётир. Бобурнинг ватандан айрилган вақтдаги рухий ҳолатини ифода этиш учун бу мақол қўл келган. Асарда келтирилган Бубна ҳақидаги ривоятда, аниқроғи, она нутқида *"Ота рози - худо рози"* халқ мақоли ҳеч қандай ўзгаришсиз ишлатилган. Шунга қараб уни асл фольклоризм ҳисоблаш мумкин. У асарнинг ахлокий моҳиятини очишга, фалсафийлигини кучайтиришга қўмак берган.

А.Суюннинг *"Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча дostonи"* асарида қатор халқ мақоллари қўлланилган. Бу кўпроқ қаҳрамонлар нутқида кузатилади. Бинобарин, лирик персонаж она нутқида *"Далада ўсган буғдойнинг ҳам келар ери тегирмон"* мақоли қўлланган. Иморат қуриш мақсадида она юртига келган ўғилга нисбатан ишлатилган бу мақол метафорик мазмун ташийд. У орқали она ўглини буғдойга, туғилиб ўсган қишлоғини эса тегирмонга қиёс этади.

И.Отамуроднинг *"Узоқлашаётган оғрик"* поэмасида ҳам қатор халқ мақолларига мурожаат этилган. Бу жиҳатдан асардаги биринчи ва иккинчи йўловчи суҳбати мулоҳазаларимизга ойдинлик киритади. Шоир асарда маслаҳат, дунёқараши, тафаккури бир-бирига тескари бўлган икки инсонни танлайди ва шулар воситасида эътиқод тушунчасига муносабат билдиради. Биринчи йўловчининг қарашлари орқали инсонийлик, яшаш мазмуни ҳусусидаги ўй-фикрлар гозага чиқади. Биринчи йўловчи эътиқодни муқаддас тушунча сифатида англайди:

...Адашдинг.

ЭЪТИҚОД қуруқ сўз эмас.

Пуч сўз ҳам эмас! Йўқ! У - тирик вужуд!

Рухинг томирида кезган ҳаракат,

Оллоҳи қаримга имон - ЭЪТИҚОД!

¹Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980, 4-сон. 37-45-бетлар.

Ҳамма бирдай меҳр қўйиши лозим
бўлган юксак аъмол ҳам онг - ЭЪТИҚОД.

Иккинчи йўловчи эса буни тушунишни истамайди. Шу ўринда биринчи йўловчи нутқида мақол қўлланган:

Ўз қаричи билан ўлчамини доим

Ҳар одам борлиқнинг фазлу қусурин.

Иккинчи йўловчи эса бунга эътироз билдиради:

Бўлмаса не?

Бормиягона ўлчов,

Сенинг қаричингми ё фақат тўғри?

Пайхас қилганмисан, эътибор бериб,

барг-ҳазон маҳали, тирамоҳ пайти

дарахтнинг барги ҳам тушади бир-бир

тепасидан бошлаб пастига доғур.

Буни келтиришдан мақсад-муродим:

Ўшал барглар қаби биз ҳам ожизмиз.

Эътиқодни ҳар ким ҳар хил англайди. Шоир у ҳақдаги ҳамма фикрларни умумлаштириб, ўз ҳулосасини баён этишга интилади.

Иккинчи йўловчи келтирган ҳаётий мисол кузги барг сингари инсон ҳам ожиз деган ҳулосани келтириб чиқаради. Лекин мана шу ожизликни енгган инсонгина ҳаётда тўғри йўл топа олади. Халқимизда *"Ҳарким ўз қаричи билан ўлчайди"* деган мақол бор. Шоир мақол мазмунини сақлаган ҳолда унинг шаклини бироз ўзгартириши натижасида қайта ишланган оддий фольклоризмни вужудга келтирган. У орқали қаҳрамон нутқи таъсирли чиқиб, ҳаёт ҳақидаги фалсафий ҳулоса баён этилган.

Биринчи йўловчининг эътиқод ҳусусидаги мулоҳазалари фалсафийлашиб борган ва афористик моҳият касб этган: *"Журъат! Ирода Идрок - Эътиқод"*, *"Хушомад - Имондан айлар мосуво, Қўрқув - Эътиқодни кемиргувчи қурт"*, *"Шайтоннинг макрига бермай мойиллик, нўхтасини унинг берк тутиб мудом, раҳмоннинг измини ихтиёр этиб сиғинган хоҳишу поклик - эътиқод"*. Бинобарин, журъатли, иродали, фикрловчи кишилардагина эътиқод бўлади. Имон-эътиқод эгизак тушунчалардир. Қўрқув уларни кемирувчи қуртга ўхшайди. Халқимизда *"инсоннинг бир елкасида раҳмон, бир елкасида шайтон бор"* деган қараш бор. Агар инсон шайтоннинг қутқуларига учмаса, у эътиқод сари йўл тутайди, яъни раҳмон измида юради. Эътиқод асосида поклик номли муқаддас тушунча ётади.

Кўринадики, Икром Отамуроднинг афористик, хикматомуз мисралари катида мана шундай чуқур фалсафа яширин.

Шоир қахрамонлари нуткида қўлланган мақоллар ҳам эътикод тушунчасининг моҳиятини теран англашга ёрдам беради. Айни пайтда лирик қахрамон характери очувчи воситага айлана боради. Биринчи йўловчи томонидан айтилган мақоллар фикрларимизни асослайди: *"Битта кўзнинг бевакт юмилиши гоҳ боис бўлмиш, ровийлар келтирганидек, юзлаб кўзнинг бирдан очилишига. Ризқ бўлган, насиба бўлган бир майиз қирқ киши тил топиб, шукр этган чоғи"*. Халқимизда *"Битта кўзнинг юмилиши юзлаб кўзнинг очилишига сабаб бўлади"*, *"Бир майизни қирқ бўлиб"* тарзидаги мақоллар бор. Икром Отамурод уларни бадиий қайта ишлаб, ўзининг фалсафий қарашларини, руҳий-маънавий ҳаётимизнинг мазмунини очиш мақсадида фойдаланган.

Э.Шукрунинг *"Баҳовуддин Нақшбанд"* поэмасида Баҳовуддиннинг болалик дунёси тасвирига оид қатор лавҳалар мавжуд. Жумладан, унинг тўрт ёшидан бошлаб башорат қила бошлаши бунга мисол бўлади. Поэмада ёзилишича, Баҳовуддин тўрт ёшида сигирнинг пешонаси қашқа бузоқ туғишини айтади ва бу нарса сал ўтмай реалликка айланади. Шоир Баҳовуддиннинг болалигиданок зийрак ва зехли бўлганлигини асослаш мақсадида *"Боланинг ичида даҳо яшайди"* деган ҳинд мақолини келтиради. Шоир шу йўл билан қахрамон характерининг шаклланишини, унда зукколик зоҳир бўлаётганлигини ишонарли ифода этади.

Демак, қўшиқ ва мақоллар поэма бадиий структурасини қунидаги жиҳатлар билан бойитди:

— **биринчидан**, давр поэмачилигида халқ қўшиқлари оҳангида сатрлар битиш орқали образлиқнинг ерқин ифодаланишига эришилди. Шу йўл билан шоирларимиз дostonларга халқ қўшиқларига хос мазмун ва руҳни бағишлашга, миллии ҳаётимиз манзараларини таъсирчан акс эттиришга интиланлар.

— иккинчидан, халқ қўшиқлари лирик қахрамоннинг руҳий кечинмаларини ёрқин очиб беришга хизмат қилганлиги кузатилади.

— учинчидан, дostonлар таркибига киритилган мақоллар поэтик фикрни (мақол жанри характеридан келиб чиққан ҳолда) қисқа ва лўнда, бадиий шаклда, ифодалаш имкониятини юзага келтирди.

— тўртинчидан, мақоллар қахрамонлар нуткида, воқелик баёни жараёнида кўпроқ ишлатилиб, бош қахрамонлар характерини очишга, поэманинг ахлоқий-фалсафий мазмунини кучайтиришга хизмат қилди.

ХУЛОСА

XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги муайян бадиий тизимни ташкил этади. Ўзбек халқ ва мумтоз адабиёт дostonчилиги, жаҳон поэмачилиги бадиий-эстетик тажрибаларидан озикланган, ўзида лирик ва эпик ифодага хос жиҳатларни уйғунлаштирган давр поэмачилигининг тадрижий тақомили алоҳида эътиборни тортади. Уларнинг мавзуй ва шаклий хусусиятлари, услубий йўналишлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шулар асосида қуйидаги хулосаларни илгари суриш мумкин:

Биринчидан, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги янгича тамойиллар асосида тараққий этди. Айниқса, давр поэмачилиги тараққиёт йўналишида фольклор жанрлари, сюжетлари, образлари ва мотивларидан фойдаланиш тажрибаси унинг бадиий структурасини бойитиб, халқчилигини ва миллий руҳини кучайтиришга хизмат қилди.

Иккинчидан, XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиётида халқ дostonлари услубида яратилган поэмалар катта ўрин тутди. Бу жиҳатдан, Т.Сулаймоннинг *"Қорасоч"*, *"Интизор"*, *"Қораялоқ"*, О.Ҳожиёвнинг *"Нажот"*, О.Матжоннинг *"Ҳаққуш қичқирғи"*, А.Сугоининг *"Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча дostonи"*, Т.Низомнинг *"Уч сўз"*, С.Сайиднинг *"Тўполондорё билан ҳайрлашув"* каби поэмалари алоҳида эътиборни тортади. Уларда халқ дostonларига хос эпик баён услуби етакчилик қилади. Поэма бадиий қурилишида наср ва назм уйғунлиги кўзга ташланади. Шунингдек, насрий қисмида саждан фойдаланиш асосида миллий ҳаётимизнинг ёрқин манзаралари гавдалантирилган.

Учинчидан, давр ижодкорлари ўзбек мумтоз адабиёти анъаналарига ҳам ижодий таяниб, анъанавий мумтоз дostonчилик услубидаги поэмалар тизимини яратишга эришдилар. Жумладан, Э.Воҳидов, Ж.Қамол, М.Али, О.Матжон, Г.Жўраева, А.Маҳкам, Ш.Қурбон, Э.Шукр сингари шоирлар ўзбек мумтоз дostonчилиги анъаналарини муваффақиятли давом эттириб, тасаввуфий, фалсафий, ахлоқий мазмундаги, аруз вази ва маснавий шеърини шаклидаги поэмаларни яратишга муваффақ бўлишган.

Тўртинчидан, давр поэмачилигида халқ оғзаки ижодидаги афсона, ривоят, эртасингари эгтик жанрларга мурожаат этиш орқали унинг шакли ва мазмун ранг-баранглигига эришилди. Бу жанрларга хос хусусиятлар ижодкорларга халқ дордини, ўз ижтимоий ўй-қарашларини эпик ифода фониди баён этишга имконият яратди. Бу жиҳатдан С.Зуннунова, А.Мухтор, Шукрулло,

Э.Воҳидов, А.Орипов, Т.Сулаймон, Т.Низом, М.Али, О.Матжон, О.Ҳожиева, Ҳ.Даврон, Қ.Раҳимбоева, Ҳ.Саъдулла, М.Раҳмон, Фаҳриёр, Р.Мусурмон сингари шоирларнинг ижодий изланишлари мулоҳазаларимизни тасдиқлайди. Бинобарин, уларнинг асарларида афсона, ривоят, нақл, эртақ сингари эпик жанрларга хос сюжет, мотив, образлардан фойдаланиб, халқ дилида яшириниб ётган ижтимоий дардлар таъсирчан очиб берилган. Бир сўз билан айтганда, ўзбек поэмачилигининг бу даврдаги тараққиётида фольклоризмларни қўллаш етакчи тенденцияга айланганлиги кузатилади.

Бешинчидан, давр поэмаларида халқ ривоятлари асосида шакллантирилган фольклоризм тар жанрнинг хилма-хил ички қўринишларини вужудга келтириш билан бир қаторда уларнинг тарихийлик хусусияти кучайишига туртки берди. Чунончи, Мирмуҳсиннинг "Широк", А.Ориповнинг "Ҳаким ва ажал", Э.Воҳидовнинг "Рухлар исёни", А.Суюннинг "Бешбармоқ", М.Алининг "Бешгул", У.Қўчқорнинг "Широк", Ҳ.Саъдулланнинг "Дўст қадри", Қ.Раҳимбоеванинг "Қишнинг охирлари" сингари достонларида халқ ривоятларининг келтирилиши асосида уларнинг тарихийлик руҳи оширилган.

Олтинчидан, достонлар бадиий структурасига халқ афсоналарининг киритилиши орқали ўтмиш воқеаларини давр воқелиги билан боғлаш, шу билан бирга уни яширин рамзий ифодалашга имконият яратилганлиги кузатилади. Жумладан, О.Матжоннинг "Ҳаққуш қичқириги", О.Ҳожиеванинг "Нажот", А.Суюннинг "Бешбармоқ", И.Отамуроднинг "Ёбондаги ёлғиз дарахт" сингари достонлари айнан шу жиҳатлари билан давр поэмачилиги саҳифаларида ёрқин из қолдирди.

Еттинчидан, Э.Воҳидовнинг "Орзу чашмаси", Шукруллонинг "Мардлик ва вафо ҳақида эртақ", Ҳ.Шариповнинг "Қилмиш-қидирмиш", "Минг иккинчи кеча", "Қалтис ўйин", Т.Сулаймоннинг "Харсанг", М.Раҳмоннинг "Қора қўйлак" каби асарлари эртақ-поэма бадиий тизимида яратилганки, уларда қўлланган бу жанрга хос анъанавий эпик сюжет мотивлари ва образлар давр поэмачилигининг шакл ва мазмун жиҳатдан янада тадрижий тақомилга эришганлигини билдиради. Қолаверса, бунда шоирларнинг эртақ-поэма яратиш борасида тўпланган тажрибалардан ижодий таъсирланганликлари ҳамда уни ўзига хос услубий йўналишда давом эттирганликлари кузатилади. Бу жараён эса анъанавийликка ворисийлик бўлиб, адабиётимизда маънавий-руҳий жиҳатдан муштарак образларни, сюжетлараро боғлиқлик, композицион яқинликни вужудга келтирди. Жумладан, Ҳамид Олимжон, Миртемир каби шоирларнинг эртақ-поэма жанридаги анъаналари Шукрулло ва Э.Воҳидов томонидан ижодий давом эттирилди. Таҳлил ва қисқартирилган жараёнида "Семург еки Паризод ва Бунёд" эртақ-поэмаси билан "Мардлик ва вафо ҳақида эртақ" асари, "Сув қизи" билан "Орзу чашмаси" поэмалари орасида ўзаро бадиий ифода йўсинида, сюжетлараро, композицион муштараклик, образлар ўхшашлиги мавжудлиги аниқланди.

Саккизинчидан, халқ қўшиқларининг достон бадиий структурасига киритилиши лирик поэмалардаги лиризмни кучайтиришга хизмат қилди. Хусусан, Мирмуҳсиннинг "Широк", Ҳ.Шариповнинг "Тановор", О.Ҳожиеванинг "Нажот", "Болалик", "Она ер соғинчи", "Нозик", И.Тўлақовнинг "Сўнгги кеча", Ш.Қурбоннинг "Темур Малик ўтган йўлларда", Фаҳриёрнинг "Ёзик" достонларида халқ қўшиқларидан парчалар айнан келтирилган. Бу парчалар лирик қаҳрамон руҳиятида, қалбида кечадиган турли ҳолатларни, тарихий давр манзараларини, миллий колорит ва руҳни юксак бадиий шаклда ифодалашга ёрдам берганлиги кўзга ташланади. Айни жараён янада тўлиқиши поэмаларда халқ қўшиқлари: алла, марсия, йиғи ва йўқлов, олқиш, қарғиш оҳангидаги сатрларнинг яратилишига ҳам ўзига хос замин яратган. Натижада тазмин характеридаги бундай мисралар лирик поэманинг янгича ўзланларда тараққий эта бошлашига йўл очди. Айниқса, Т.Низомнинг "Тиря", А.Суюннинг "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча достони", Р.Файзнинг "Сўз", Қ.Раҳимбоеванинг "Тавба", У.Қўчқорнинг "Қувғин" достонларидаги халқ қўшиқлари оҳангидаги сатрлар халқнинг руҳий-маънавий дунёсини акс эттириши жиҳатидан алоҳида мазмун қасб этади.

Тўққизинчидан, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида мақолларни турли ғоявий-бадиий мақсад йўлида қўллаш анъанаси ҳам ўзига хос тарзда давом эттирилди. Э.Воҳидов, А.Орипов, Т.Сулаймон, Т.Низом, О.Ҳожиева, И.Тўлақов, О.Матжон, М.Али, А.Суюн, М.Юсуф, И.Отамурод, Ш.Қурбон, Э.Шукур, Қ.Раҳимбоева, Р.Файз сингари шоирларнинг поэмаларида бу ҳолат ёрқин кузатилади. Бинобарин, Т.Сулаймоннинг "Қорасоч", "Интизор", "Ёвқочди", И.Отамуроднинг "Ёбондаги ёлғиз дарахт", Т.Низомнинг "Уч сўз" каби достонларида мақол қаҳрамонлар нутқини безаб, уларнинг характер-хусусиятини, дунёқарабини, руҳиятини, воқеликка муносабатини, ҳис-кечинмаларини очиб беришга хизмат қилувчи психологик таҳлил воситаси сифатида қўлланган бўлса, А.Суюннинг "Иморат ёки бир томчи денгизга айланган кеча достони", И.Отамуроднинг "Ёбондаги ёлғиз дарахт" достонларида улар қаҳрамонлар нутқининг ахлоқий-фалсафий мазмунини кучайтиришга асос бўлган.

Шундай қилиб, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек поэмачилиги ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан бадиий мукаммалликка эришган яхлит поэтик тизим сифатида намоён бўлади. Ўзбек шоирлари халқ достонларида, мумтоз достончилик анъаналаридан муваффақиятли фойдаланиш асосида унинг мазмунини янгилашга ва шаклий-услубий ранг-баранглик қасб этишига эришдилэр. Айниқса, давр поэмачилигида фольклоризмларнинг турли типлари қўлланилиши шоирларнинг кўп йиллик шаклий-услубий изланишлари меваси сифатида поэма жанри типологиясини бойитишга самарали таъсир кўрсатди.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК ПОЭМАЧИЛИГИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ЙЎНАЛИШЛАРИ	
1-фасл. Анъанавий халқ дostonчилиги йўналишидаги поэмалар.....	9
2-фасл. Мумтоз дostonчилик йўналишидаги поэмалар.....	28
II БОБ. XX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК ПОЭМАЧИЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА ФОЛЬКЛОРИЗМЛАРНИНГ ЎРНИ	
1-фасл. Дostonлар бадий тўқимасида афсона ва нақллар.....	56
2-фасл. Ривоятлар асосида қурилган дostonларнинг специфик хусусиятлари.....	78
3-фасл. Эртaк-поэма жанри табиати ва унинг такомил белгилари.....	99
4-фасл. Поэмалар таркибида қўлланган қўшиқ ва мақолларнинг бадий вазифалари.....	120
ХУЛОСА	141

833 (5Ў)

Қ 71

Қувватова, Дилрабо.

XX аср иккинчи ярми ўзбек поэмачилигида жанр ва услуб ранг-баранглиги
/ Д.Қувватова; масъул муҳаррир Н.Раҳимжонов; ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги, Бухоро давлат университети. –Т: Фан, 2010. -144 б.

*Бухоро давлат университети Илмий-техник кенгаши
томонидан нашрга тавсия этилган*

Муҳаррир *Б.Абдулхайров*

Тех. муҳаррир *Д.Жалилов*

Компьютерда саҳифаловчи *Д.Абдуллаев*

Мусаххих *Б.Нурмуродова*

Нашриёт лицензияси АІ №138, 27.04.2009.

Нашриёт рақами: з-124. Теришга берилди 01.11.2010.

Босишгарухсат этилди 02.12.2010. Қогозбичими 60х84¹/₁₆. Офсет босма.

Офсет қоғозн. Times гарнитураси. Нашриёт-ҳисоб т. 8-0.

Босма-шартли т. 8,37. Тиражи 500 нусхада. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти.

100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти оригинал-макети асосида "Муҳаррир нашриёти" матбаа
бўлимида босилди. 176-бўйртма. 100060, Тошкент, Элбек кўчаси, 8-уй,

Дилрабо Ҳабибовна Қувватова -
1968 йил 27 мартда Бухоро вилояти
Ғиждувон туманида туғилган. 1990
йилда Бухоро давлат университети
ўзбек филологияси факультетини
тугатган. 1997 йилда "Ўзбек илмий-
бадий фантастикасида фольклор
мотивлари" мавзuidaги номзодлик
диссертациясини ҳимоя қилган.
Филологияфанларинормзоди, доцент.

Хозирда БухДУ докторанти
Д.Кувватова XX аср ўзбек поэма-чилиги тадқиқига
бағишланган докторлик диссертацияси устида изланишлар
олиб бормокда. Унинг "Сирли олам мусаввири" номли
монографияси, бир катор ўқув ва ўқув-услугий
қўлланмалари, 70 га яқин илмий мақолалари республика ва
хориж матбуотида босилиб чиққан.

ISBN 978-9943-076-4

9 789943 190764